

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Кол жазма укугунда
УДК 37:371.3:494.3

АБДРАИМОВ КАНЫБЕК АКИНОВИЧ

**5-КЛАССТА КЫРГЫЗ ТИЛИН ОКУТУУДА
КӨРКӨМ ТЕКСТ АРКЫЛУУ ОКУУЧУЛАРДЫ
КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)

Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
ДИССЕРТАЦИЯ

Илимий жетекчи: С. К. Рысбаев,
педагогика илимдеринин доктору,
профессор

Бишкек – 2019

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
--------------	---

I глава. Көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн теориялык негиздери

1.1. Кеп маданиятына үйрөтүү маселелеринин учурдагы абалы жана илимий изилдениши, окуу китептеринде, окуу программаларында берилиши	9
1.2. Кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздери.....	50
1.3 Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү – кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү.....	70
Биринчи глава боюнча корутунду.....	77

II глава. 5-класста көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн методикалык өбөлгөлөрү, эксперименттин натыйжалары

2.1. Кеп маданиятынын табияты, мүнөздөмөсү, ага үйрөтүүнүн илимий-методикалык өбөлгөлөрү.....	79
2.2. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү	109
Экинчи глава боюнча корутунду.....	121

III глава. 5-класста көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн методикалык негиздери

3.1. 5-класста көркөм текст менен иштөөдө кеп маданиятына үйрөтүүнү ишке ашыруунун жолдору.....	123
3.2. Көркөм текст менен кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары.....	138
Үчүнчү глава боюнча корутунду.....	158
Жалпы корутунду.....	161
Практикалык сунуштар.....	163
Пайдаланылган адабияттардын тизмеси.....	165

Киришүү

Изилдөө темасынын актуалдуулугу. Кыргыз тилин эне тил катары орто мектептерде окутуп-үйрөтүү жумуштарына өзгөчө маани берилип, окутуунун максат, милдетин, мазмунун азыркы талаптарга шайкеш келтирип, окутуу ык-жолдору менен каражаттарын инновациялык жаңылоого болгон аракеттер жүргүзүлө баштады. Кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдети предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандартында так аныкталып, окутуунун артыкчылыктуу багыттары көрсөтүлдү. Мамлекеттик стандартта: «Кыргыз тилин окутууда тилди үйрөтүүнүн коммуникативдик жана практикалык максатка багытталгандыгы жөнүндөгү идеяга чоң маани берилет. Коммуникативдик багыттагы курстун максаты окуучунун активдүү кеп ишмердүүлүгүн камсыз кылуу болуп эсептелет», – деп белгиленип, ал максатты ишке ашыруудагы негизги милдеттеринин бири катары: «окуучуларды байланыштуу кептин көндүмдөрүнө, кеп этикетине, кеп адебине ээ кылууну» көрсөткөн.

Мамлекеттик стандарттын талаптарына ылайык кыргыз тилин орто мектептерде окутуу программасы да оңдолуп, толукталып, кайрадан иштелип чыгып, окутуунун максат-милдеттери бир нече топторго, бөлүктөргө бөлүнүп, аныкталып берилген. Ал эми кыргыз тилин окутуунун мазмуну максатка ылайык, азыркы талаптарга шайкеш келген компетенттүүлүктөр аркылуу аныкталган. Башкача айтканда, кыргыз тилин окутуунун максаты жана милдети компетенттүүлүктөр менен белгиленген окуу программасынын талабы боюнча мектеп окуучулары төмөнкүдөй билимге, билгичтикке жана көндүмдөргө ээ болууга тийиш.

- “мектеп окуучусу [68,307] – пикир алышууга катышуу менен социалдык, кептик жана тарыхый-маданий компонентти эске алууга жөндөмдүү:

- коомдо жүрүм-турумдун нормаларына ылайык баарлашуунун катышуучунун социалдык ролун өзүнө кабыл алат;

– элдин маданий мурасынын маанилүү бөлүгү катары тилге жекече мамилесин билдирет;

– кеп маданиятынын нормаларына ээ болот» [70,96].

Аныкталган компетенттүүлүктөргө окуучулардын ээ болуусуна жетишүү үчүн программада кеп маданиятын окутуунун милдеттери да так көрсөтүлгөн. Кеп маданиятынын материалдарынын берилиши жана аларды окутуу-үйрөтүү боюнча конкреттүү төмөнкүлөр белгиленген:

Мамлекеттик стандарт менен мектеп программасында кыргыз тилин окутууда окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүүгө өзгөчө маани берилип, аны окутууда максаты менен милдети, мазмуну так көрсөтүлүп, ишке ашырууга аракеттер болуп жатканы менен кеп маданиятын окутуу процессинде төмөнкүдөй карама-каршылыктар орун алып келүүдө:

– Мамлекеттик нормативдик документтерде кеп маданиятын окутуу боюнча конкреттүү талаптар коюлса да, орто мектептин кыргыз тили окуу китептеринде толук камтылып, тиешелүү материалдар бериле элек;

– кеп маданиятынын теориялык-лингвистикалык маселелери кыргыз тил илиминде жетиштүү деңгээлде изилденбей келе жатат;

– орто мектептерде кеп маданиятын окутуунун методикасы газета-журналдагы макалалардын алкагында калып, атайын изилдөөнүн объектисине алына элек ж.б. [70,8]

Кеп маданиятынын теориясы менен методикасына байланыштуу көрсөтүлгөн мүчүлүштүктөр, баарынан мурда, кеп маданиятын орто мектептерде программанын талаптарына ылайык окутууга өз кедергисин тийгизип жатканы, айтылган маселелерди чечүүнүн зарылдыгы биздин диссертациялык ишибиздин темасынын **актуалдуулугун** шарттап,

«5-класста кыргыз тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү» деп теманы аныктоого негиз болду. Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тилинин методикасы илиминде А.Осмонкулов, Б.Өмүралиев, Ж.Чыманов, В.Мусаева, А.Мукамбетовалар педагогика

илимдеринин доктору катары методика илиминин өнүгүшүнө салым кошуп келишти.

Илимий жана методологиялык жактан тилдеги сөздөрдү сүйлөшүү тажрыйбасында ыктуу пайдалана билүүдө кеп маданиятын аныктоонун талабына төп келет. Кийинки мезгилдерде кеп маданиятын жакшыртуунун, өркүндөтүүнүн социалдык зарылчылыгы артып, бир катар кыргыз тилчи-методист окумуштуулар тил илиминин бул тармагын изилдеп, анын теориясын иштеп чыгууга өз салымдарын кошушкан. Атап айтсак, алар: Б.Орузбаева, А.Жапаров, С.Давлетов, А.Садабаев, С.Мусаев, С.Рысбаев, Ж.Дүйшеев, А.Чолпонбаева, В.Мусаева, Ж.Мукамбаев, Т.Аширбаев, Ж.Чыманов, К.Добаев, К.Биялиев, С.Өмүралиева, Б.Усубалиев, Б.Исаков, Т.Маразыков ж.б. Орус тилинин кеп маданияты боюнча Б.Н.Головин, Т.А.Ладыженская, А.А.Акишина, В.Е.Гольдин ж.б. эмгектери бар. Бирок ошого карабастан орто мектептерде кеп маданиятын окутуу маселесинде изилдене турган проблемалар дагы алдыда. Ушундан улам, теманын актуалдуулугу төмөнкү маселелердин чечиле электиги менен да айкындалат:

– көркөм адабий тексттер аркылуу жана анын мыкты үлгүсүндө сүйлөөнүн сүрөттөө, баяндоо жана ой жүгүртүү түрүндөгү сүйлөмдүн эмоционалдык-экспрессивдик өтмө жана каймана мааниде колдонулуш өзгөчөлүктөрүн, текст талдоодо, оозеки пикир алышууда омоним, синоним, антоним же көп маанилүү сөздөрдү ылайыгына жараша иргеп, талдап пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүгө машыктыруу;

– кеп маданиятын адабият сабагы менен тыгыз байланышта карап, окуучулардын сөз байлыгын, тазалыгын, тактыгын, тууралыгын, логикалуулугун жана көркөмдүгүн арттыруу үчүн анын методикалык жол-жоболорун иштеп чыгуу;

– байланыштуу сүйлөөнү кыргыз тилинин теориялык материалдарына байланыштырып (оозеки жана жазуу), текстте аларды пайдалана билүүсүн камсыз кылууга көнүктүрүү;

– байланыштуу сүйлөө, текст, анын маанилик бүтүндүгүн, тексттин бөлүктөрү менен түзүлүшүн аныктоо;

– сүйлөө, анын мүнөздүү белгилерин, сүйлөөнүн стилдери, стилдин түрлөрүн ачып берүү;

– байланыштуу сүйлөөнү өнүктүрүү үчүн баяндама жана дил баян жазуунун ыкмаларын иштеп чыгуу.

Диссертация темасынын илимий мекемелердин илимий изилдөө иштери менен байланышы: Ж.Баласагын атындагы КУУнун Педагогикалык факультети жана Кыргыз билим берүү академиясынын мамлекеттик, расмий жана чет тилдер лабораториясынын илимий-изилдөө иштери менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: орто мектептин 5-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн илимий-методикалык жол-жоболорун иштеп чыгуу жана аны экспериментте сыноо аркылуу практикага сунуштоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Изилдөө ишибиздин темасына ылайык илимий-усулдук адабияттарды жана окуу китептерди талдап, жалпылаштыруу;

2. Кыргыз мектептеринин 5-класстарында окуучуларды кыргыз тили сабактарында кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин аныктоо;

3. Текст менен иштөөдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорун, ага ылайык көнүгүүлөр тоptomун иштеп чыгуу жана аларды практикага сунуштоо;

4. Тыянак-сунуштардын, жоболордун тууралыгын текшерүү максатында педагогикалык эксперимент уюштуруу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы жана теориялык маанилүүлүгү:

– кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздеринин окуучулардын кеп ишмердүүлүгү – кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөлөрү катары иликтенишинде;

– кеп маданиятынын табияты, ага коюлуучу дидактикалык талаптардын аныкталышында;

– текст менен иштөөнү үйрөтүүдө, окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорунун, ага ылайык көнүгүүлөр системасынын иштелип чыгышында.

Изилдөөнүн практикалык баалуулугу: текст менен иштөөгө үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдорун, ага ылайык иштелип чыккан көнүгүүлөр системасын практикада окутуу процессинин сапатын мындан ары жогорулатууда кыргыз тилинен сабак берген мугалимдердин теориялык-методикалык билимин өркүндөтүүдө, кыргыз тили боюнча окуу китептерин өркүндөтүп кайра түзүүдө жана мугалимдер үчүн методикалык куралдарды жазууда колдонулат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– Окуучулардын кеп маданиятын өркүндөтүүнүн теориялык негиздери болуп кеп маданиятынын лингвистикалык, дидактикалык мүнөздөмөлөрү алынуусу шарт;

– окуучулардын кеп маданияты – инсандын жалпы маданиятынын негизги бир белгиси катары кыргыз тили сабагында текст менен иштөөдө жүзөгө ашат;

– кеп маданиятынын табиятынын, ага коюлуучу дидактикалык талаптардын аныкталышы, текст менен иштөөгө үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү, ага ылайык иштелип чыккан көнүгүүлөр системасы кеп маданиятына үйрөтүүдө негиз болуп берет.

Изденүүчүнүн жекече салымы: Изилдөөнүн темасына тиешелүү илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер изденүүчү тарабынан жекече талдоого алынып жалпылаштырылды, изилдөөнүн багыттары көрсөтүлдү. Кеп маданиятын окутуу-үйрөтүүнүн лингвистикалык, жана дидактикалык негиздери изденүүчү тарабынан аныкталды. Кеп маданиятын көркөм текст аркылуу окутуунун методикасы жана жүргүзүлгөн

эксперименттик иш-чаралар изденүүчүнүн өзү же анын активдүү катышуусу менен ишке ашырылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы: Изилдөөнүн натыйжалары боюнча республикалык илимий-практикалык конференцияларда, Ж.Баласагын атындагы КУУнун илимий-методикалык кеңешмесинде, илимий отурумдарда, семинарларда баяндамалар жасалды. Республикалык илимий журналдарда макала түрүндө жарыяланды. Темага байланыштуу сабактын үлгүлөрү боюнча Нарын областынын Ак-Талаа районундагы Эргеш Мейманов, Ат-Башы районундагы Карыбек уулу Акматаалы жана А.Керимбаев атындагы орто мектептеринде, Кочкор районунун Н.Жүндүбаева, И.Арабаев атындагы жана Бишкек шаарынын №11, №42, №89 орто мектептеринде сабактар өтүлүп талкууланды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук жарыяланышы:

Изилдөөдөн алынган тыянак-корутундулар, сунуштар атайын белгиленген басылмаларда жарык көрдү, жыйынтыктарга кошулду. Жарыяланган эмгектердин жалпы саны – 21.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Диссертациялык иш киришүүдөн, 3 главадан, корутунду менен практикалык сунуштардан жана 156 пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертацияда берилген таблицалардын жалпы саны – 3, чиймелердин саны – 10, сүрөт – 1. Иштин жалпы көлөмү 178 бет, анын ичинен текст 164 бетти түзөт.

I ГЛАВА. КӨРКӨМ ТЕКСТ АРКЫЛУУ КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кеп маданиятына үйрөтүү маселелеринин учурдагы абалы жана илимий изилдениши, окуу китептеринде, окуу программаларында берилиши

Кеп маданияты - ошол тилде сүйлөгөндөрдүн, жазгандардын жоопкерчилиги менен аң-сезимдүүлүк мамилеси аркылуу ишке ашырылуучу процесс. Тил илиминин башка бөлүмдөрүндөй эле мектепте билим берүү процессинде кыргыз тилинин кеп маданиятын үйрөтүүнүн ээлеген орду жана аткарган кызматы өзгөчө. Анткени сабакта өтүлгөн ар бир грамматикалык форма практика жүзүндө баланын кебинде, оозеки, же жазуу түрүндө бекемделип жана кеп маданиятынын талаптары менен бааланат. Тил илиминде изилдөөгө алына баштагандан кийин окуу программасына киргизилип окутула баштаган.

Кеп маданиятынын маселелери илимий-теориялык жактан орфоэпия, орфография, стилистика жана адабий тил бөлүмдөрүндө каралат. Соңку жылдарга чейин кыргыз тили илимий-теориялык жактан бир катар илимий-изилдөөгө алынган менен (кеп, кеп маданияты, текст, стилистика) иликтөөгө азыраак көңүл бөлүнүп келди. Алсак, орфография, пунктуация өңдүү олуттуу маселелер алигиче тартипке салына элек. Бул жагдай кеп маданиятын өнүктүрүүгө өзүнүн терс таасирин тийгизбей койбойт. Кыргыз тили эң баалуу маданий дөөлөт катары эсептелип, кеп маданияты илимий-теориялык жактан терең, ар тараптуу изилдөөгө алынуу менен практикалык жактан да тезинен изилдениши жана өнүгүш багыттары чечилиши зарыл.

Кеп маданияты адабий тилдин нормасына таянып, жалпы принциптерди бузбай сактоо, жагдайга, шартка ылайык оозеки жана жазуу иштерин түшүнүктүү, даана, так, көркөм, жатык бере билүүнү көздөйт. Ар бир сөздү өз ордуна, ылайыгына жараша колдонуп сүйлөп, жаза билүү – оор, машакаттуу иш. Ар бир сөздүн кыябын таап, кынай сүйлөй билүү бир – эки эле күндүн

ичинде иш жүзүнө аша калбайт. Ал нечендеген доордун, жүздөгөн кылымдардын жемиши катары өтө этияттык менен иргелип, элдин элегинен, учурдун сыноосунан өтүп, түгөнгүс кенч катары калыптанат.

Илимий жана методологиялык жактан тилдеги сөздөрдү сүйлөшүү тажрыйбасында ыктуу пайдалана билүү да кеп маданиятын аныктоонун талабына төп келет. Кийинки мезгилдерде кеп маданиятын жакшыртуунун, өркүндөтүүнүн социалдык зарылчылыгы артып, бир катар кыргыз тилчи-методист окумуштуулар тил илиминин бул тармагын изилдеп, анын теориясын иштеп чыгууга аракет кылып келет. Атап айтсак, алар: А.Жапаров, С.Давлетов, А.Саадабаев, С.Мусаев, С.Рысбаев, Ж.Дүйшеев, А.Чолпонбаева, В.Мусаева, Б.Абдухамидова, Т.Үмөталиева ж.б.

Маданияттуу кеп өзүнүн айтылышында азыркы орфоэпиянын нормасына, жазуу жүзүндө орфографиялык жана пунктуациялык эрежесине туура келгидей болуу керек. Ошондой эле оозеки жана жазуу кептеринде морфологиялык жана синтаксистик нормаларды сактоо талапка ылайык.

Кийинки мезгилдерде кыргыз тили илимий-теориялык жактан бир катар илимий изилдөөгө алынып, кеп маданияты боюнча көптөгөн эмгектер жазылып, бир катар проблемалар ийгиликтүү чечилгендиги талашсыз. Мектептерде кыргыз тилин окутууда кеп маданиятын тилдин башка бөлүмдөрүнөн айырмалап көрсөтүү туура нукка түшүүдө. Кеп маданияты тил илиминин бир тармагы болуу менен сүйлөөдө, адабий тилдин чегинде тилди илимий жагдайда пайдаланууда, ойду туура берип, кептик кубулушту, практикалык маселелерди иликтей тургандыгына айрыкча маани бериле баштады.

Кеп маданиятынын лингвистикада өзүнчө тармак катары калыптанып, өнүгүшү советтик доорго туура келет, б.а, бул мезгилде тилдик процессти анын байланыш куралы катары аткарган кызматын аң-сезимдүү түрдө башкарып, жөнгө салуу тууралуу ойлор (идея) пайда болуп келген. Кеп маданиятын изилдеп үйрөнүү боюнча кеңири изилдөөлөр белгилүү илимпоз-лингвисттер:

Л.В.Щерба, Л.П.Якубинский, Ч.Д.Поливанов, Р.А.Будагов, В.В.Виноградов, А.И.Ефимов, Д.Е.Розенталь, С.Е.Ожегов, Н.Г.Головин, Л.И.Скворцов, В.Г.Костомаров ж.б тарабынан жүргүзүлүп, алар мазмундуу жана көлөмдүү эмгектерин жазышкан. Бирок кеп маданияты жөнүндө жогорку окумуштуулардын пикирлери бирдей эмес. Бирөөлөрү кеп маданияты деп – тигил же бул тилде туура сүйлөп жана жаза билүүнү түшүнүшсө, экинчи окумуштуулар кеп маданияты деген ойду жөнөкөй, түшүнүктүү жана логикалуу бере билүү жөндөмдүүлүгү экендигин белгилешкен. Ал эми үчүнчүлөрү кеп маданияты деп тилдин көркөм жана элестүү каражаттарын билгичтик менен пайдаланууну түшүнсө, төртүнчүсү ойдун так, кыска жана улуттук тилдин өзгөчөлүгү менен берилиши – кеп маданиятынын негизи деп эсептешкен. Ар бир көз караштын өз алдынчалыгы бар, анткени маданияттуу кепте мына ушул белгилердин бардыгы болууга тийиш.

Бул темага С.Давлетов баштаган кыргыз окумуштуулары өткөн кылымдын 60-жылдарынан баштап, кайрыла башташкан. Алардын эмгектеринде кеп маданиятына карата терминдер, түшүнүктөр тууралуу бир топ маалыматтар берилген. Мисалы, профессор **С.Мусаев «Кеп маданиятынын маселелери»** аттуу эмгегинде: «Кеп маданиятына тиешелүү түшүнүктөр, «тил маданияты», «сөз маданияты» деген терминдик атоолордун колдонулушу аркылуу берилип жүргөнүн, бирок буларды бири-бирине маанилеш түшүнүк катары карап, айырмасы жок эмес экенин белгилейт да, бардык жүктү сөзгө жүктөп тануулабай, тилдеги кепти жигердүү пайдаланып, ийкемдүү кеңири колдонуудан тарта турган зыяныбыз деле жок», [90,165] – дейт. Ал эми, профессор С.Рысбаев менен доцент А.Акматовалар **«Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу»** деген эмгегинде: «Сөз маданияты – жалпы элдик сөздүн учурдагы абалын, ал эми кеп маданияты – жеке адамдагы сөздү колдонуп сүйлөө маданиятын түшүндүрөт», [111,132] – деп эки түшүнүктүн мүнөздүү чектерин айырмалап беришет. Ж.Дүйшеев **«Сүйлөө маданияты жана стилистика»** деген эмгегинде кеп маданиятын төмөндөгүдөй эки мааниде чечмелеген: «Эгерде сүйлөө маданияты деген түшүнүктү

лингвистикалык тар мааниде чечмелесек, анда бул тилдик нормаларды (басымды, сөздөрдү орфоэпиялык жактан туура айтып, фразаларды так түзө билсе) ар кандай пикир алышуунун шартына, чөйрөсүнө, кырдаалына, максатына, маанисине, жанрына, мазмунуна карай (көркөм каражаттарды) билгичтик менен пайдалана билүүнүн чыгармачылык деңгээли деп түшүнүүгө болот. Кең мааниде – ал адам баласынын жалпы эле маданиятынын негизги курамдык бөлүкчөсү болгон, так, таамай, таза окуй билүү, сүйлөй да, жаза да билүү дегенди билдирет» [43,191].

Кыргыз тилинде кеп маданиятына көңүл буруу, изилдөө иштерин жүргүзүү илимий-теориялык аспектиде караганда практикалык-колдонмолук зарылдыктарды чечүүгө байланыштуу башталган. Бул көрүнүш өткөн кылымдын 60-жылдары кеп маданияты (ал кезде «сөз маданияты» деп аталган) орто мектептин окуу программасына киргизилип, окутула баштаган. Ал кездеги окуу китептеринин авторлорунун бири А.Жапаров 10-класстын окуу китебине «Сөз маданияты жана стилистика» деген бөлүмдү иштеп чыгып, окуу китебине киргизген. Демек, кыргыз кеп маданиятын изилдөө иштери анын орто мектепте окутууга байланыштуу багыт деп айтууга негиз бар.

Кеп маданиятын орто мектептерде окутуунун теориялык негиздерин, методикасын иштеп чыгууга байланыштуу суроо-талаптарды канааттандыруу үчүн А.Саадабаев тарабынан «Сөз маданиятын өстүрүү (лексикалык жумуштар)» аттуу 83 беттен турган эмгеги 1967-жылы «Мектеп» басмасынан басылып чыккан. Бул эмгек практикалык, методикалык максатта иштелип чыккан. Анда «адабий тил», «сөз маданияты» түшүнүктөрүнө кеңири мүнөздөмө берген бир катар лингвистикалык теориялар маселелерге кайрылган алгачкы эмгектерден болуп саналат.

Аталган эмгекте адабий тил жана сөз маданияты жөнүндө ошол кездеги илимий жана методикалык эмгектерге таянуу менен жыйынтыктуу пикирлер айтылган. А.Саадабаев адабий тилге мүнөздөмө берип, анын сөз маданияты менен болгон байланыш-катышын белгилеп көрсөтүп, сөз маданиятына төмөнкүдөй аныктама берген: «Сөз маданияты деп биз улуттук өзгөчөлүгү

маанилик жактан тактыгы, сөзүнүн бай жана ар түрдүүлүгү, грамматикалык тууралыгы, логикалык ыраттуу түзүлүшү, көркөм элестүүлүгү менен айырмаланган речти айтабыз» [117,10]. Андан ары автор «окуучулардын сөз маданиятын өстүрүү татаал жумуштардын бири» экендигин белгилеп, бул боюнча мугалимдин милдеттерин алтыга бөлүп көрсөткөн. Сөз маданиятын өстүрүү боюнча мугалимдерге жүктөлгөн милдеттер азыркы учурда да өз актуалдуулугун жогото элек.

А.Саадабаев окуучулардын сөз маданиятын өстүрүүгө карата жүргүзүлүүчү лексика-фразеологиялык жагдайына кеңири токтолуп, ал иштердин бүтүндөй системасын иштеп чыккан. Бул эмгек сөз маданияты жана аны окутуу боюнча алгачкы иштелип чыккан эмгек катары гана бааланбастан, андагы колдонулган методика, аткарылуучу иштер азыркы күндө да кеп маданиятын окутууга кадимкидей кызмат кыла алышы менен да маанилүү.

А.Саадабаев кеп маданияты боюнча аткарылуучу зарыл иштер катары төмөнкүлөрдү көрсөткөн:

«5-8-класстын окуучуларынын сөз маданиятын өстүрүүдө, төмөнкү конкреттүү иштердин аткарылышы керек:

- окуучулардын активдүү лексикасын такай өстүрүү;
- сөздүн түз жана өтмө маанисин ажырата билүү;
- синоним, омоним жана антонимдерди пайдалана алуу;
- тигил же бул терминдерди туура колдонуу;
- башка тилдерден кирген сөздөрдү туура айтып, туура жазуу;
- диалектилик жана жаргондук сөздөрдү колдонбоо;
- кыскартылган сөздөрдү айтып, жаза билүү» [117, 45-б.].

Кеп маданиятынын окутууга коюлуп жатканы азыркы талаптарда да бул милдеттер сакталгандыгын эске алган, А.Саадабаевдин аталган эмгегинин мааниси дагы даана көрүнөт.

Кыргыз тил илиминдеги кеп маданиятына атайын арналып жарык көргөн алгачкы эмгектердин бири С.Ж.Мусаевге таандык. Анын «Кеп маданиятынын маселелери» деп аталган 164-беттен турган эмгеги 1993-жылы жарык көргөн.

Анын толукталып, экинчи басылышы 1999-жылы «Кеп маданияты жана норма» деген аталышта басылып чыккан. С.Ж.Мусаевдин бул эмгеги 2010-жылы жарык көргөн. «Кыргыз тил илиминин маселелери» деп аталган жыйнакка да киргизилген. Биз ушул жыйнакка кирген соңку варианты тууралуу сөз кылабыз.

Эмгек эки главадан туруп, биринчи главасы «Кеп маданиятынын баскычтары» деп аталып, кептин тууралыгы, байлыгы, тазалыгы, тактыгы жана кеп адеби тууралуу илимий маалыматтар берилген. Автор жалпы эле кеп маданиятына токтолуп, анын пикир алышуудагы, коомдогу, ишмердүүлүктөгү орду менен ролу жөнүндө кеңири сөз кылат.

«Кеп маданияты, – деп жазат С.Мусаев, – коомдогу тил саясатынын бир формасы, бир көрүнүшү катары ар дайым коом мүчөлөрүнүн акыл-эс, аң-сезимдүүлүк менен тикелей кийлигишүүсү, таасир этип, кам көрүүсү аркылуу аныкталып шартталат да тилдик каражаттардын белгилүү бир жагдай-шартка, учурга ылайык ыктуу колдонулушу менен мүнөздөлөт [90,165].

Бул аныктама түшүндүрмөдөн кеп маданиятынын бардык маселелери стилистика менен тыгыз байланышта, карым-катышта экендиги көрүнүп турат.

С.Мусаевдин аталган эмгеги кептин коммуникативдик негизи тууралуу кыргыз тилиндеги факты-материалдарга таянып иштелип чыгып, кеп маданиятын окутуунун айрым теориялык маселелерин чечүүгө көмөк көрсөтүп келе жаткан изилдөө катары каралат.

2002-жылы А.К.Чолпонбаев менен Н.К.Календерованын «Сүйлөө чеберчилиги: 1-бөлүк. Кеп маданияты» [143,88] аттуу окуу куралы жарык көргөн. Китептин кириш сөзүндө: авторлор кеп маданияты жана чечендик өнөр (риторика) боюнча иштелип чыккан жаңы теорияларды мүмкүн болушунча камтууга жана аларды жалпылап, бир системага салууга аракет кылышкан. Окуу куралы лекциялык курстун түзүлүшүн негизге алып түзүлгөндүгүн белгилешкен. Эмгектин мазмуну камтылган материалдар авторлордун өз максаттарына толук жетип, ошол мезгилге чейин жарык көргөн эмгектерди жалпылаштырып бир системага сала алгандыктарын далилдеп турат. Бул эмгек кептин лингвистикалык табияты, анын сапаттарынын жалпылыгы менен

өзгөчөлүктөрү тууралуу бир катар маанилүү маалыматтарды бере алган окуу методикалык курал болуп саналат.

Кеп маданиятынын табиятын аныктап, анын дидактикалык негиздерин иликтеп, түздөн-түз кеп маданиятын окутууга арналган алгачкы С.Рысбаев менен А.Акматованын «Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу» деп аталган китеби саналат. Эмгек өзбек мектептеринде кыргыз кеп маданиятын окутуунун методикасына арналганы менен анда кеп маданиятын окутуунун орчундуу маселелери толук камтылган. Т.а., кеп маданиятынын негизги белгилери, баскычтары, кептин коммуникативдик максаттуулугун окутуп-үйрөтүүнүн дидактикалык негиздери талапка ылайык иштелип чыккан. Бул эмгек орто мектептерде кеп маданиятын окутуунун теориялык жана практикалык негиздерине арналган керектүү методикалык эмгек катары азыркы учурда да чоң суроо-талаптарга ээ.

Т.Ашырбаев менен А.Айтмамбетованын «Кеп маданияты» деп аталган методикалык колдонмосу 2004-жылы [14,76] жогорку окуу жайларынын студенттерине арналып, анда лекция практикалык сабактар түрүндө берилип, тема боюнча рефераттардын болжолдуу темалары, тест суроолору берилген. Эмгекте кеп маданиятынын негиздери жөнүндө түшүнүк берилип, кеп маданиятынын стилистика, орфография, орфоэпия жана пунктуациялык эрежелер менен карым-катышы, байланышы иликтенген. Бул методикалык окуу куралы кеп маданиятын окутуунун бир катар теориялык маселелерин ачып бергендиги, тилдин практикалык эрежелер менен болгон байланышын көрсөткөндүгү менен айырмаланып турат. Айрым жоболору жогорку окуу жайларында кеп маданиятын окутууда колдонулуп келе жатат.

С.Рысбаев менен А.Акматованын «Окуучунун сүйлөө ишмердиги» [113,160] деп аталган эмгеги кеп маданиятын окутуунун методикасындагы орчундуу эмгек болуп саналат. Авторлор эмгектин негизги аталышынан кийин «теориялык жана практикалык маселелер» деген кошумчаны беришкен. Бул эмгектин мазмунуна шайкеш келет. Анткени авторлор кеп маданиятына байланыштуу теориялык маалыматтарды берүүдө алардын ар бирин конкреттүү

жагдай шарттар менен биримдикте беришкен. Эмгекте кеп маданиятынын кеп нормасы, байлыгы, орундуулугу сыяктуу онго жакын сапаттары, мисалдар менен берилген. Бул окуу куралынын теориялык жана практикалык жактан колдонуу чөйрөсүн кенейтип, китептин кеп маданиятын окутуунун маалымат булагы болушун камсыз кылган.

А.Ниязалиеванын “Кыргыз кеп маданияты” (114,160) аттуу эмгеги кыргыз кеп маданиятын окутуунун методикасына, практикалык иштерине арналган эмгектердин бири. Ал эми 2012-жылы В.Мусаеванын «Сүйлөшүү маданияты аркылуу чечендик кепке үйрөтүүнүн методикасы» (115,19) аттуу методикалык колдонмосунда чечендик кепти окутууга басым жасалып, кеп маданияты аны үйрөтүүнүн каражаты катары каралган.

Кеп маданиятына жана аны окутуунун методикасына арналган эмгектерди талдоодон төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

- Кыргыз тилинде кеп маданиятын лингвистикалык жана методикалык аспектиден изилдөө иштери барган сайын активдүү боло баштады;
- кеп маданиятынын бир катар теориялык жана практикалык маселелери С.Мусаев, С.Рысбаев, А.Акматова ж.б. тарабынан ийгиликтүү чечилген;
- кеп маданиятын окутуп-үйрөтүү иштеринде аткарылуучу көнүгүү, машыгуу иштерин иштеп чыгуу зарылдыгы бар;
- кеп маданиятын көркөм текст аркылуу окутуунун методикасын иштеп чыгуу жаңыдан колго алына баштады;

Кеп маданиятына үйрөтүүнүн бирден-бир илимий-теориялык маселелери алды менен 5-класстын окуучусун орфографиялык жана пунктуациялык жактан сабаттуулукка үйрөтүүнү талап кылат. Бул талаптын аткарылышы үчүн аталган класстарда тилди окутууда орфоэпия, графика, алфавит, орфографияга жана адабий тилдин нормасына маани берилип, окуучуларды машыктыра баштоо керек.

Белгилеп, айтып кете турган маселелердин бири ушул жылдар аралыгында орфографиялык эрежелердин улам өзгөрүп турганы да кеп маданиятына кедергисин тийгизбей койгон жок. Илимий-теориялык жана

практикалык жагынан кеп маданиятынын негизги маселелерине да көп маани берилбей келүүдө. Кандайдыр бир кепти айтууда, ал сөздүн маани-маңызына назар салып, билимге ээ болуу менен колдонуунун эрежелерин да үйрөнүү талапка ылайыктуу.

Кеп маданияты атайын терең изилденип, илимий-теориялык жактан орфоэпия, орфография, стилистика жана адабий тилдин бөлүмдөрүндө каралууга тийиш. Кеп маданияты алды менен ар кыл мүнөздөгү тилдик көрүнүштөрдүн илимий-теориялык жактан терең, ар тараптуу изилдөөгө алынышы жана алардын практикалык максатта чечилиши аркылуу аныкталып, белгилүү даражада адамдын жалпы маданиятына, ошол чөйрөнүн же коомдун жагдай-шартына, улуттук аң-сезимине көз каранды болот. Терминдик мааниде, алды менен, тил маселелеринин илимий-теориялык жана практикалык максатта чечилиши катары аныкталып, тигил же бул конкреттүү тилдин фонологиялык системасын толук чагылдырган графикалык белгилер белгилүү бир норма принциптерге ылайыктап орфография, орфоэпия, пунктуация эрежелерин туура иштеп чыгуу да эң маанилүү. Стилистика маселелерин туура аныктоо, адабий тилдин нормасын калыпка салуу принциптерин белгилөө, терминологияны жөнгө салуу ж.б. илимий-теориялык мүнөздөгү маселелерди да камтыйт.

Кеп маданияты стилистика менен биримдикте каралып, кеп нормасы жана кепти байытуу максатын көздөгөн тилдик каражат катары эсептелип, окуучулардын кебин өстүрүү максатын көздөйт. Кеп маданиятынын изилдөө объектиси – кеп. Бирок айырмачылыгы стилистика стилди кептик система катары карап, аны пикир алышууга жана кептин функциясына бул системаны түзгөн тилдик каражаттар көз каранды экендигин талдаса, ал эми кеп маданияты өз ара пикир алышууда кептик каражаттарды кандайча колдонуу керек экендигин иликтейт. Пикир алышуу учурунда сүйлөөчүнүн кепте тилдик каражаттарды туура, орундуу колдонуу менен өз оюн так, түшүнүктүү бериши кеп маданиятына таандык маселелерден.

Илимий жана методологиялык жактан сүйлөшүүдөгү тажрыйбада аныктуу, туура пайдалана билип, пикирлешүүнүн абалын аныктоо кеп

маданиятын аныктоонун талабына төп келет. Жеке адамдын кебинде кездешкен бузулган, келегей кемтик сүйлөмдөр, оң турган сөздү туура эмес сүйлөгөндөр кеп маданиятын бузгандык гана эмес, өзүнүн да рухий жактан маданиятсыз экендигин билгизет.

Мисалы, 5-класстын окуучусу кээде сабакта жооп берип жатып да: «анан», «эми», «тиги», «жанагы», “неме” деген сөздөрдү көп колдонуп, ойдун так эместигин, туура эмес сөздү көп колдонгонун байкайбыз. Мугалим мына ушундай көрүнүштөрдүн алдын алуусу керек. Бала бул сыяктуу көйгөйлөрдөн арылуу үчүн сабактагы ар бир грамматикалык материалды өткөндө кеп маданиятынын маселелери менен бирдикте туура түшүндүрө баштаганыбыз натыйжалуу болор эле. Себеби кеп маданияты баланын туура тарбияланышына, туура сүйлөөсүнө да түздөн-түз кеп аркылуу таасирин тийгизип тургандыгы чындык эмеспи.

Ошондуктан азыркы колдонулуп жаткан окуу программасында кеп маданияты ар бир грамматикалык материалдар менен бирге берилген. Алсак, 5-класстан баштап «Фонетика жана кеп маданияты», «Лексика жана кеп маданияты», «Пунктуация жана кеп маданияты» деген бөлүмдөр жаңы кирүү менен, аталган материалдар тууралуу маалымат берүүдө окуучунун кеп маданиятын бирге өстүрүү, аларды кебинде туура колдонууга машыктыруу талабы коюлган. Анткени 5-класста башталгыч класста өткөндөрдү жыйынтыктоо жана жогорку класстардагы өтүлө турган грамматикалык материалдарга даярдык көрүү максатында, текст тууралуу маалыматтар киргизилген, стилдер жөнүндө түшүнүк жана кептин түрлөрү жөнүндөгү билимдерге киришүү башталат. Синтаксистин элементтеринен сөз айкашы, сүйлөмдүн ээси, баяндоочу, толуктоочу, аныктоочу жана бышыктоочу, сөз түркүмдөрүнүн түрлөрү тууралуу теориялык билимдер жана аларга машыктыруу, текст менен иштөөдө аларга талдоо жүргүзүү иштери каралган. Албетте, бул грамматикалык жана кептик материалдар адамдын кебин өнүктүрүүнүн негиздери болуп саналат.

Кеп жеке мүнөзгө ээ кубулуш катары адамдын жазуу ишмердиги аркылуу тилдик каражаттардын өзгөрүүсүн, анын өнүгүп-өркүндөө тенденциясын аныктайт. Кеп бир эле учурда тилдин жаралып-калыптанышын шарттап, тил аркылуу жашаса, тил да кептин туундусу, казына - кенчи болуу менен кеп аркылуу жашаган каражат катары каралат.

Демек, кеп маданияты – тилдин эмес, кептин маани-маңызына жараша аныктала турган проблема. Кеп маданияты ар дайым коом мүчөлөрүнүн тикелей кийлигишүүсү, ага кам көрүүсү тил саясатынын бир формасы катары шартталып мүнөздөлүүгө тийиш. Биз адабий тилдеги нормаларды, милдеттерди аткарганда гана кеп маданиятынын негизги проблемаларын чечкен болобуз. Окуучулар тилдик норманын талаптарын бузбай, тилдик каражаттарды кеңири пайдаланып, учурдун талабына ылайык өз ой-пикир түшүнүктөрүн чөйрөгө, жагдайга, шартка жараша «бал тамыза» сүйлөгөнгө үйрөнүүлөрү башкы маселе. Акын-жазуучуларыбыздын чыгармаларынан алынган мисалдарды окуучуларга талдатуу алардын кеп маданиятына карата болгон туура мамиле урматтоосу экендигин айгинелейт.

Мектепте ар бир мугалим кыргыз тилин окутуп - үйрөтүүдө кеп маданиятына байланыштуу маселелер менен талбай иштөөсү аркылуу өз натыйжасын бермекчи. Кеп маданиятын ар бир адам колго ала билгенде гана, сүйлөгөнүбүз, жазган жазуубуз талаптагыдай өнүгүп, акырындык менен ийгиликке жетишүүгө болот. Ушундан улам, кеп маданияты мектептин программаларында кандай көрсөтүлсө, 5-класстарда да системалуу окутулушун туура деп ойлойбуз. Азыркы илимий-техникалык жактан өнүгүү учурунда мамлекеттик тилде окуучунун кеп маданиятын системалуу өнүктүрүү тууралуу ойлонбосок, илимий-теориялык жактан да, практикалык жактан да кийинки класстарда иш натыйжасыз болуп калар эле.

Кыргыз тили мамлекеттик тил катары өз элибиздин пикир алышуусун тейлеп, өнүгүп өркүндөп, турмуштук муктаждыкты чечүү үчүн кызмат кылат. Айрым окуучулардын сүйлөгөн сөздөрүнөн жана жазган жазуу иштеринен ар кандай максатсыз кайталоолорду кезиктиребиз, анын жооп берүүсүнөн эле эне

тилге болгон мамилесин, канчалык деңгээлде өздөштүргөндүгүн билсек болот. Окуучулар сөздү туура пайдалануу аркылуу гана өзүнүн күндөлүк жашоо-турмушунун зарылчылыгын толук канаттандыруу мүмкүнчүлүгүнө жетише алат. Кандайдыр бир кепти айтууда анын маани-маңызына назар салып, билимге ээ болууда аны колдонуунун эрежесин да үйрөнүү талапка ылайыктуу.

Мугалим кеп маданияты тууралуу түшүнүктөрдү берүүдөн мурда анын илимдин бир тармагы экендиги, окуучулардын учурдагы кеп ишмердүүлүгүнүн абалы жөнүндө маалымат берүүгө тийиш. Тил маданиятынын ар кандай деңгээлдеги белгилери коомдогу көптөгөн жагдайлардан байкалат. Алардын ичинен өзгөчө сүйлөгөн сөзүбүздөн көптөгөн кемчиликтерди байкоого болот. Туура эмес, сапатсыз, ойлонулбай айтылган сөз кеп маданиятына шайкеш келбеген кырдаалды түзөт. Кыргыз тилин окутуудагы кеп маданиятынын талаптарына туура келбеген көрүнүштөрдү окуучулардын кебинен көп кездештиребиз.

Тилди окутууда окуучуларга кеп маданияты маселеси жөнүндө өткөн кылымдын 70-80-жылдарынан баштап эле кандайдыр бир өлчөмдө түшүнүк берилип келген. Атап айтсак, илимий адабияттарда жана окуу китептеринде кептин тактыгы, тазалыгы, логикалуулугу, байлыгы тууралуу маалыматтар жазылып, жалпы багыттары көрсөтүлүп берилген. Бирок алар окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүүгө толук шарттарды камсыз кылууда жетишсиз.

Балдардын кеп байлыгын өстүрүүдө илимий-методикалык жактан бизде көптөгөн кемчиликтер кездешет. Тактап айтканда, тилдин түзүлүшүн окуп үйрөнүүгө басым коюлуп, анын колдонулушун үйрөтүү көмүскөдө калып калган.

Кеп менен ой тыгыз байланыштуу. Адамдын акыл эсинин калыптанып өнүгүшү анын ойлоо жөндөмдүүлүгүнүн өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Ал эми ойлоо, өз кезегинде, тилсиз (т.а. *келсиз*) өз алдынча өнүгүшү мүмкүн эмес. Ой жүгүртүү жана кеп өз ара шартташып диалектикалык бирдикте болуп өнүгүүлөрү өз-өзүнчө болушу мүмкүн эмес. Педагогика илиминин тармагы болгон – тилди окутуунун методикасында кеп маданияты, байланыштуу кеп

жана стилистика менен бирдикте сөз өстүрүүнү колдонууда өзгөчө орунду ээлейт.

Азыркы тарбия берүүнүн негизги максаты – ар тараптуу өнүккөн инсанды (*анын шык жөндөмүнө, талантына жараша*) тарбиялап чыгаруу. Бул максаттын өтөөсүнө толук чыгуу үчүн колдонулуучу эң негизги жана бирден бир курал тилди үйрөтүү, баарыдан мурун, анын жашашын шарттап, турмушка колдонулушун көрсөткөн кепти үйрөтүү болуп саналат. Кепти үч илим (*лингвистика, психология, адабият таануу*) үч башка аспектиден иликтейт.

Лингвистика үчүн тилди: «Адамдардын карым-катышынын жана ойду, сезимди, эрктик мамилени билдирүүдө фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык каражаттардын системасы» деп, ал эми кеп болсо: «Белгилүү бир тилде сүйлөгөн жамаат мүчөлөрү менен карым-катыш жасоо үчүн тил каражаттарын колдонуу деп түшүнөт.

Психология үчүн кеп – аң-сезимдин жашоо жолу, ой-жүгүртүүнү ишке ашыруунун, жалпылаштыруунун формасы.

Адабият үчүн тил «Эң негизги элемент», мында тилдин түзүлүшү эмес, тил каражаттарынын колдонулушу, текст негизги объект болуп саналат.

Педагогика илими жогоруда атап өткөн илимдердин тыянактарына таянуу менен, кепти мугалимдин сөз өстүрүүдөгү негизги иш-аракетинин жыйындысы жана окуучулардын кепти өздөштүрүүсүнүн абалын түшүнөт.

Окуучулардын кеп маданиятын калыптандыруу ишин бир предметтин мугалимине жүктөп коюу да туура эмес. Бул багыттагы изилдөөлөр бүтүндөй педагогикалык коллективдин, ата-эненин, улуу муундагы бардык адамдардын көңүлүндө болуусу зарыл. Мугалим окуучулардын ой жүгүртүүсүн өстүрүү менен бирге, алардын кебин өстүрүүнү да ала жүрүшү, кептин ырааттуу, системалуу болушун көздөп, тил каражаттарын үлгү болгудай колдоно билүүсү, терминдердин маанисин, колдонулушун үйрөтө жүрүүсү керек. Тил, адабият жана башка сабактардан жазуу жана оозеки кеп боюнча алган билимдерин бекемдөө, бышыктоо үчүн кам көрүп, айрыкча сабактан сырткары убактарда да окуучулардын кебинин тууралыгына байкоо жүргүзүү зарыл.

5-класстардан тартып эле мектептин ар кандай адабий-маданий, ж.б. иш-чараларынын өткөрүлүшүндө адабий тилдин нормалары сакталууга тийиш. Анткени бул класс башталгыч класстардан жаңы эле көтөрүлүп чыгып, бир мугалимдин камкор аракеттеринен да бөлүнүп, жогорку класстардын башталышында турган, ал тургай, башталгыч жана жогорку класстардын ортоңку чегинде турган, предметтик билим берүүнүн алгачкы мезгилинде турган класс болуп саналат. Ошондуктан бул класста милдеттүү түрдө окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө мугалимдер эле эмес, ата-энелерге да конкреттүү талаптар коюшса, алардын аткарылышы атайын көзөмөлдөөгө алынып талкууланып турса, окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүү деңгээли көтөрүлмөк.

Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө окутуунун максаты адабий тилдин нормасына ылайык жаза жана туура айта билүүгө үйрөтүү менен гана чектелбейт. Окуучулардын сөз каражаттарын колдонуп, сөздү туура пайдаланып, ирээттүү сүйлөөгө, ар бир сөздү өз орду менен колдонушуна мугалим өзгөчө көңүл буруп, маани бериши керек. Ал үчүн пайдаланылып талдоого алынып жаткан мисалдар да туура тандалып алынышы өзгөчө мааниге ээ.

Кеп маданиятын мектептерде окутуунун милдеттери төмөндөгүдөй болууга тийиш экенин туура билишибиз керек:

– окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн илимий негиздери (түшүнүктөрү) менен куралдануу;

– кыргыз адабий тилинин оозеки жана жазуу нормалары, анын өнүгүш тенденциялары, кеп маданиятынын теориялык жана практикалык маселелерине ээ болуу;

– окуучуларды экстралингвистикалык каражаттарды ыктуу колдонууга, тилдик жана кептик табитти калыптандырууга тарбиялоо [117, 32].

Ар бир инсандын ички сезими, ой толгоосу, сырткы дүйнөгө болгон мамилеси ж.б. аракеттери сөз аркылуу гана берилет. Бир тыбыштан же бир нече тыбыштардын тутумунан турган белгилүү бир маанини туюндурган өзгөрүү,

колдонулуу сферасынын ар түрдүүлүгү өңдүү кубулушка ээ болгон сөз эмоционалдуу-экспрессивдүү боёктуулукту билдирет жана аны ишке ашырат. Сөз көп маанилүү образдуу маанилерди билдирүү менен адамдын пикир алышуудагы негизги каражаты болуп да эсептелет. «Тилден түбөлүктүү, тилден артык өнөр жок»,- деген улуу жазуучу Ч.Айтматов. Ушул эле ойду андан ары уланткан А.Трубецкаянын сөзүн эстейли: «Тилдин жашоосу кепке байланыштуу, ал конкреттүү кеп аркылуу гана берилет», – дейт ал. Ал эми «Тилдин азыркы учурда аткарылып жаткан же азыркы учурга чейин аткарылган деп эсептелген өзгөчөлүгү – кеп болот» деген Г.Штейнгалдын сөзү оюбузду андан ары тереңдетет [91].

Демек, кеп тууралуу буга чейин айтылган, азыр айтылып жаткан жана келечекте айтыла турган ой-пикирлер мындан да ар кыл болуусу мүмкүн.

Илимий адабияттарда тил каражаттарынын кептик процессте орундуу же орунсуз колдонулушу, кебинин логикалуулугу менен туюндурулган мазмундун тактыгы, так эместиги, тилинин байлыгы жана башкалар кеп маданиятынын белгилери катары каралып, аталып жүрөт. Кеп маданияты дегенибиз тилдин карым-катнаш куралы катарында өнүгүшүн, байлыгын туюндурат.

Тил маданияты тууралуу сөз кылууда кыргыз тилинин сөздүк курамы, сөз жасоо системасынын грамматикалык, фонетикалык, стилистикалык түзүлүшүнүн өнүгүшү, алардын сөздүк кору туруктуу сөз айкалыштары, макал-лакаптары көркөм сөз каражаттарынын байлыгы жөнүндө сөз кылууга болот. Тил менен кептин карым-катыш мамилесин өз ара бөтөнчөлүктөрүн билгизүү үчүн ар кандай методикалык ыкмалар колдонулуп келет. Алсак, тилде сөздөрдүн басымдуу көпчүлүгү бир нече мааниге ээ болсо, кепте алар мүнөздүү түрдө бир гана мааниде колдонулат. Ошондуктан тилде синоним, антоним болгон сөздөр бир гана маанини билдирип, конкреттүү айкындоого ээ. Ошондуктан кеп маданияты илимий адабияттарда сөз маданияты деп берилип жүрсө, тексттик лингвистиканы изилдөөчү илим тармагы кыргыз тил илиминде *«Кеп маданияты»* деген термин менен колдонулуп келет.

Деги эле кеп деген сөздү чечмелеп көрсөк, бул иран сөзү. К.К. Юдахиндин сөздүгүндө [151] кепке байланышкан төмөндөгүдөй сөздөр берилген: «Кеп сал», «кеп айт», «кеп ур», «кеп айтканда деп айтты», «кеп урушуп отурдук», «кептен кеп чыгып», «келер кеп», «кетер кеп», «кеп жебес кезир», «кепке кел», «кеп жалгыз анда эмес», «жүз жаш кеп эмес» деген сыяктуу маанилерди берет. Аталган сөздүн семантикалык мааниси маданияттуу сүйлөөнү аныктоого кудурети жетпейт.

Чындыгында, кеп түшүнүгү тилибизде жыш колдонулат. Мисалы: «Айкөлүм керээзиңди айт, кебиңди айт», – деп айтылат «Манаста». Токтогул ырчы: «Акындарды жаман деп, кепти кайдан табасың», – дейт санаттарында [94, 172-б.].

Сөздүктө камтылган маалыматка караганда, иран тилинен алынган кеп «адамдардын калпты чындай кылып, чынга кошумчалап, ооз көптүрүп сөз кезегин алып, аңгеме маек куруп, элди эриктирбеген кызыктуу аңгеме курушу кептин негизин түзөрүн» оңой эле баамдоого болот. Анда акындардын төкмөлүк өнөр менен жамакташтырып, уйкаштырып айтылган ырын да кепке байланыштырышы кокусунан эмес.

Окумуштуу С.Давлетовдун пикири боюнча, «Кеп – бул оозеки же жазуу түрүндө ишке аша турган конкреттүү текст, б.а тилдин тикеден-тике текст аркылуу берилиши, жүзөгө ашырылышы». Ошону менен бирге, тил – пикир алышуунун маанилүү куралы катары өзүнүн коомдук милдетин, коммуникативдик милдетин кептик бирдик текст аркылуу гана аткаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Адамдын адамгерчилигин, адамдык ички дүйнөсүндөгү дараметти бийик баалаган чыгыш философиясынын фонунда кыргыз элинин да дүйнөгө көз карашы, коомдук, саясий, маданий жана идеологиялык концепциясы түптөлгөн. Ушуга эле канатташ кыргыз элинде маданияттуу сүйлөшүүнүн негизги принциптери, стилистиканын туткасын түзгөн өзөктүү маселелер жөнүндө ой-пикирлер, көз караштар, мыкты тажрыйбалар көп мезгилдер мурда эле иштелип

чыккан. Ошол тажрыйбалар, элдик кемеңгерликтин туундусу болгон табылгалар биздин эпосторго, жомокторго, макал-лакаптарга сиңирилген.

Келечекте элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылган кыргыз элинин лингвистикалык концепциясы терең изилдениши керек. Анткени кыргыздын элдик тил билиминин өзөгү дал ошол элдик оозеки чыгармаларда камтылып турат. Маселен, «Манас» эпосун кыргыз тилинин стилистикасы, кеп маданияты боюнча үлгү ала турган окуу китеби катары да карасак болот. «Манас» эпосунда жан дүйнөнүн байлыгы, ой-санаанын бийиктиги, таасирдүү, маданияттуу сүйлөөнүн негизин түзөрү, сөздү колдонуунун бүтүндөй маданияты, сөзгө маани чөгөрүп, аны кубулта сүйлөй билүү өнөрү мыкты чагылдырылып берилген.

Демек, «Манас» эпосу – кыргыз элинин бүтүндөй философиясы, идеологиясы, дүйнөнү көркөм, эстетикалык кабыл алуусу жана аны көркөм чагылдыруусу гана эмес, кыргыз элинин көп кылымдардан бери түптөлүп келген лингвистикалык концепциясын, илим-билимин, тилдик туюмун, тилдик ой жүгүртүү тажрыйбаларын жана сүйлөө өнөрүн да көрсөткөн улуу чыгарма.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, кыргыз элинде кеп маданияты, анын негизинде сүйлөө чеберчилиги, т.а. сөз өнөрү мурдатан бери эле күчтүү өнүккөн. Сүйлөө өнөрү, сүйлөшүү маданияты боюнча нукура кыргыз элине, кыргыздык салтка гана тиешелүү, спецификалуу түшүнүк-категориялар да иштелип чыккан. Маселен «Сөз төркүнү», «сөз багуу» деген түшүнүктөр – кыргыз элине гана таандык, спецификалуу мүнөзгө ээ болгон көрүнүш. Мисалы: «Сөз багуу» деген туюнтмада бир нече илимий түшүнүктөр камтылган.

Атап айтканда, *сөз багуу* – бул сөздү сыйлоо, демек, өзүн-өзү сыйлоо; *сөз багуу* – сөздүн маанилерин терең иликтөө, сөздөрдү өздөштүрүү, тынымсыз изденип, өзүн-өзү өстүрүп туруу; *сөз багуу* – сөздү колдонуунун мыйзам ченемин, жол-жоболорун, адат-салттарын үйрөнүү; *сөз багуу* – ата-бабаларыбыз тарабынан түзүлүп, улуудан кичүүгө көчүп келе жаткан сүйлөшүүнүн шарт-талаптарын, салт-жагдайларын ыйык сактоо, аны мезгилдин

рухуна байланыштуу ар тараптан өнүктүрүү; *сөз багуу* – бул сөздү уга билүү, угуу (кабыл алуу) аркылуу үлгүнү өздөштүрүү; *сөз багуу* – бул сабырдуулук, сабырдуулукка көнүгүү, шашмалыкка, жеңил ойлуулукка жол бербөө; *сөз багуу* – бул ой азабын чегүү, өз алдынча ой жүгүртүүгө көнүгүү, өз алдынча жол издөө; *сөз багуу* – өзүн-өзү таанып билүү, өзүн-өзү тарбиялоо, өзүн-өзү такшалтуу; *сөз багуу* – өзүбүздөгү шык жөндөмгө кам көрүү, чыгармачыл башталманы өнүктүрүү, акылмандыкка, кемеңгерликке, өнөргө ээ болуунун бир жолу [80, 32-б.] ж.б.

Жогоруда көрүнүп тургандай, бир эле туюнтмага бир нече маани чөгөрүп, бир объектиге ар кандай өнүктөн комплекстүү мамиле кылуу – кыргыз менталитетине шайкеш келген көрүнүш. Мына ошондуктан «сөз баккан», «сөз сыйлаган» адамдар кыргыз элинде кеп маданиятын көпчүлүккө таратып, өзүлөрү элге дайыма үлгү болуп турушкан. Андай адамдар ар дайым сыйурматка бөлөнүшкөн. Ошентип, кыргыз элинде «сөз багуу» деген түшүнүктүн болушу бизде сүйлөө өнөрү күчтүү өнүккөндүгүн айгинелеп турган факт болуп саналат. Мунун өзү кыргыздарда чечен сүйлөө байыркы мезгилдерде эле мыкты өөрчүгөндүгүн да көрсөтөт.

Кеп маданиятынын маселелери соңку жылдарда мектептин окуу программаларда берилиши ырааттуулукка салына баштады, т.а. кыргыз тили сабагынын программасы, окутуунун бүткүл процесси өзүнүн мазмуну жагынан улуттук-педагогикалык окууларды негиз кылууну жана окуучуларга түшүндүрүүнү талап кылат. «Сөздүн түшүнүктүү болушу, биринчиден, маанилик мазмунуна, экинчиден, анын тилдик өзгөчөлүгүнө, үчүнчүдөн, окуучулардын билим деңгээлине, кызыгууларына байланыштуу болот. Демек, мугалимдин сөзү өзүнүн мазмуну жагынан окуучуларга түшүнүктүү болгондо гана, ар кандай окуу-тарбия иши да натыйжалуу болот.

Мектеп программасында кеп маданияты маселеси окуучулардын кебин өстүрүү максатында жүргүзүлгөн иштердин тутумуна киргизилип, стилистика менен бирдей деңгээлде каралып келет. Адабий тилди сактоо, өнүктүрүү сыяктуу практикалык маселелер, кеп маданиятынын негизги көйгөйлөрүнөн

болуп адабий тилге негизделет. Кыргыз тили боюнча жарык көргөн программаларда кеп маданияты маселеси конкреттештирилип, окуучуларды кепке жатыктырып, сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү, маектешүүнүн ырааттуулугу, туура, катасыз жазуу, ойду кыскача, так баяндоосу, берилген ойдун ырааттуу, логикалуулугу, тактыгы сыяктуу кептин сапаттарын калыптандыруу маселелери камтылган.

Кеп маданияты маселеси тил сабагында стилистика менен бирге каралгандыктан, кептик норма жана кепти байытуу максатын көздөгөн маселе катары каралып, кеп маданиятын чагылдырган. Мугалимдердин кеңири катмарын тартуу менен окуу программасынынын кеп маданиятына тиешелүү бөлүмүн ар тараптуу талкуудан өткөрүү зарылдыгы бар.

Кыргыз тили боюнча **1989-жылы түзүлгөн программада** кеп маданиятына байланыштуу төмөнкүдөй ой-пикирлер камтылган. Анда кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – кыргыз тилинин сөз байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, орфоэпиялык ж.б нормаларын мектеп окуучуларынын өздөштүрүшүнө, аларга аң-сезимдүүлүк менен ээ болушуна көмөк көрсөтүү каралган. Бул максат төмөнкү милдеттерди чечүү аркылуу ишке ашырылары айтылган:

- окуучуларга тил жана кеп жөнүндө зарыл билимдерди берүү;
- ошолордун негизинде өздөрүнүн сүйлөгөн сөздөрүнө, жазгандарына этияттык менен мамиле жасап, аларды текшерүү боюнча көндүмдөрүн калыптандырууга жардам көрсөтүү;
- сабаттуу жазууну камсыз кылган жөндөмүн өнүктүрүүгө, адабий тилдин нормаларын билгичтик менен өздөштүрүшүнө, сөз байлыгынын артышына, байланыштуу кебинин грамматикалык жактан жетилишине;
- тилдин синонимдик каражаттарынын бай казнасын үйрөнүшүнө жана пайдалана билишине көмөктөшүү;
- кыргыз тилин терең урматтап, аны менен сыймыктанууга, андагы каражаттарды сезимталдык менен колдонууга умтулгандыкка тарбиялоо.

Аталган программада **5-класста кеп маданияты** төмөндөгүдөй берилген: «Тексттеги жөнөкөй, татаал сүйлөмдөрдүн чегин так аныктоо. Текстте кездешкен жай, буйрук, суроолуу, илептүү сүйлөмдөрдүн интонациясын туура сактоо. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн, татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн интонациясын туура сактоо. Көркөм тексттердеги жалпылагыч сөз катышкан сүйлөмдөрдө бир өңчөй мүчөлөрдүн толук же толук эмес колдонулушун же бүтүндөй айтылбай калышынын стилдик максатын байкоо, мындай учурларды көркөм текстти талдоодо колдоно билүү. Көркөм текстти талдоодо жай, суроолуу, буйрук сүйлөмдөрдү, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн, тике, бөтөн сөздөрдү колдоно билүү» [71].

Кыргыз тилинин **1993-1999-жылдары** чыккан программаларында кеп маданияты атайын бөлүнүп көрсөтүлбөсө да, кыргыз тилин окутуунун максатын аныктоо, окуучуларды кыргыз тилин адабий тилдин нормасында окууга жана жазууга үйрөтүү керектиги айтылган. Кыргыз тилиндеги синоним, антоним, омоним сөздөрдү туура пайдалануу аркылуу, ошондой эле өздөштүрүлгөн сөздөрдү кепте туура колдонуп, сөздүк менен иштөө иш-аракеттери кептин тактыгын жаратуучу каражат.

Ал эми программанын экинчи баскычында окуучулар өз оюн адабий тилдин нормасында ырааттуу баяндап айта жана жаза билүүсү үчүн стилдик жактан сүйлөмдүн туура түзүлүшү, сөз өстүрүү жана жазуу иштерин так жүргүзүү керектиги тууралуу айтылган.

1994-жылкы [71] орто мектептердин 5-11-класстар үчүн чыгарылган кыргыз тилинин программасында «сөз маданияты» деп көрсөтүлөт. Көркөм адабияттарда тилдин көркөм сөз каражаттарынын колдонулуш максаттарын, стилдин ар түрдүү милдеттерин аныктай алууга жана аларды талдай билүүгө көнүктүрүү каралган.

Окуучулардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу сөздүк жумуштарынын системалуу жүргүзүлүшү, мааниси анча так, белгилүү болбогон сөздөрдү, синонимдик катарларды, синонимдик түгөйлөрдү

сөздүктөрдүн жардамы менен аныкталышы аркылуу шартталат. Демек, окуучуларды сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүүнүн олуттуу мааниси бар.

Мектеп программасында кыргыз тилин окутууга берилген сааттар тилдин түзүлүшүн, категорияларын, формаларын окутуу менен гана чектелип, кеп маданияты маселеси көмүскөдө калып калган. Натыйжада, кыргыз тилинин кооздугу, таамайлыгы, көркөмдүк кудурети сыяктуу жактары ачылбай калган. Демек, мындан программада кеп маданияты маселеси окуучулардын кебин өстүрүү максатында жүргүзүлгөн иштердин ичине камтылып, стилистика менен бирдей деңгээлде каралып калгандыгын байкоого болот.

Программанын түшүнүк кат бөлүмүндө кеп маданиятына тиешелүү төмөндөгүдөй белгиленген жерлери бар: “Кыргыз тилинин фонетика, лексика, морфология, синтаксис бөлүмдөрү адабий тилдин нормаларын өздөштүрүүнүн негизи болуп саналат жана аларга төмөнкүдөй талаптар коюлат:

- окуучуларды тилдин орфоэпиялык, орфографиялык, грамматикалык нормаларын оозеки жана жазуу кебинде туура өздөштүрүүгө үйрөтүү аркылуу алардын кеп сабаттуулугун жана маданияттуулугун камсыз кылуу;

- кыргыз тилин терең урматтап, аны менен сыймыктанууга, анын тазалыгын, адабий нормативдүүлүгүн сактоого, андагы каражаттарды билгичтик, сезимталдуулук менен колдоно билүүгө шыктандыруу жана тарбиялоо;

- окуучуларга тил, анын системалуулугу жана кеп жөнүндө зарыл болгон билимдерди берүү менен, алардын оозеки, жазуу кептериндеги орфографиялык жана стилистикалык нормалардын сакталышына өзгөчө көңүл бөлүп, кетирилген каталарды оңдой билүүгө көнүктүрүүгө калыптандыруу;

- өз ойлорун орфоэпиялык нормалардын негизинде туура, так айтууга, ар түрдүү стилдеги тексттерди көркөм окууга үйрөтүү”.

Ал эми, **1996-жылы** [72] басылып чыккан программада да 1994-жылы чыккан программадагы талаптар кайталанып берилген.

Байланыштуу кепке тиешелүү материалдар тематикалык жактан текст, кептин стилдери жана түрлөрү деген бөлүмдөрдө берилген. Окуу китебин

түзүүдө жана окутуу процессинде ушул принципти сактоого багытталган. Окуу материалдары өз алдынча бири-бири менен байланышпаган бөлүмдөр эмес, тескерисинче, бирин-бири толуктап, тыгыз байланышта берилгендигин байкоого болот. Окуу китебин түзүүдө жана окутуу процессинде айрыкча, көнүгүү, машыгуу жумуштарына байланышкан практикалык иштерге керектүү кептин жогоруда аталган бөлүмдөрүн бири-бири менен ажырагыс байланышта, системалуу түрдө иш алып баруу талабы коюлган. Грамматикалык материалдарды окутууда ага байланыштуу кеп маданияты бөлүмдөрү менен айкалыштырып өтүүнүн методикалык ыкмаларын колдонуу сунуштары да бар.

Байланыштуу кептин материалдары боюнча иш жүргүзүүдө төмөнкүдөй ырааттуу этаптардын системалуу сакталышы талап кылынган. Бул этаптарга: **текстти талдоо** маселеси камтылган. Практикалык иштин бул бөлүмдөрү бирин экинчиси толуктоо менен катар, өз иштерине төмөнкүдөй процесстерди камтыйт.

Мисалы: текст талдоодо даяр тексттин темасын, негизги оюн аныктоо; план түзүү, өздөштүрүлгөн билгичтикке, көндүмдөргө таянуу талаптары коюлган. Аталган программада кеп жөнүндө маалымат берилип, анын тил менен байланышы аныкталган.

Текст, анын мүнөздүү белгилери тематикалык, маанилик, стилдик, грамматикалык эң кичине бирдиги болгон сүйлөм, анын темасы, негизги ою, ага ат коюу, жөнөкөй план түзүүгө көнүктүрүү маселеси камтылган. Ал эми текст боюнча машыктыруу иштери болсо андагы сүйлөмдөрдүн айкашы ар бир темага жана ойго байланыштуу бөлүктөрдөн турарын түшүндүрүп, алардын ажырагыс бирдигин байкоо керектиги унутта калган эмес. Берилген тексттин темасын таап, негизги оюн ажыратып, текстке ат коюп, даяр текстке жөнөкөй план түзсө, ал текстти оозеки баяндап бергенден кийин баяндама жаздырып көнүктүрүлүшү зарылдыгы көрсөтүлгөн.

Кеп маданиятына машыгууда 5-класстан баштап кептин стилдери жөнүндө унутпоо керек, анда алгач стиль, стилдин түрлөрүн, кептин оозеки жана жазуу стилин билүү керек. Кептин оозеки стили-сүйлөшүү стили (диалог),

анын мүнөздүү белгилери, колдонулуу чөйрөлөрү, милдеттери, тил каражаттары (лексикалык, морфологиялык, синтаксистик) аныкталышы керек. Көркөм стиль тууралуу жалпы маалымат берип, официалдуу иштиктүү стилдин түрлөрү, официалдуу эмес иш кагаздары, анын мүнөздүү белгилери (кулактандыруу, арыз, чакыруу билетти, билдирүү) тууралуу практикалык машыгуулар жүрүүсү пайда гана берет.

Кептин стилдери боюнча машыгуу иштери, оозеки жана жазуу стилдин үлгүсүндөгү тексттерди салыштырып, алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн аныктап, белгилүү бир темада окуучуларга оозеки диалог курдуруп, анын мүнөздүү белгилерин аныктай алуу менен тил каражаттары боюнча талдоо жүргүзөт. Көркөм стилдеги бир нече тексттер менен окуучуларды тааныштырып, оозеки түрүндө салыштырат. Ошондой эле, үлгүнүн негизинде официалдуу эмес иш кагаздарына кулактандыруу, арыз, чакыруу билетин жазууга көнүктүрөт.

Кептин түрлөрү баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүү боюнча маалымат берилип, булардын ар биринин мүнөздүү белгилери жөнүндө жалпы маалымат алуу керек. Сүрөттөө объектилеринин түрлөрү: жандуу, жансыз заттарды сүрөттөп үйрөнүшөт.

1996-жылдагы программада кыргыз тилин окутуунун максаттары жана милдеттери төмөндөгүчө баяндалган:

– окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү – кыргыз тилин окутуунун эң негизги милдеттеринин бири, бул кыргыз тилинин сөз составы, лексика бөлүмдөрү менен байланыштуу. Мында окуучулардын сөз байлыгын өстүрүү максатында сөздөрдүн, түшүнүктөрдүн лексика-семантикалык маанисин талдоо, синонимдерди, антонимдерди аныктоо, фразеологиялык айкалыштардын маанилерин чечмелөө; тааныш эмес сөздөрдү үйрөтүү жана сөздүккө жаздыруу; оозеки жана жазууда сөздүктөрдү пайдалана билүү, диалектилик, говордук сөздөрдү ыктуу пайдалана алуу жана андан арылуу ж.б көндүмдөрдү калыптандыруу. Бул багыттагы иштерди аткаруу аркылуу окуучулардын сөздүк корун байытууга, сөзгө сергек мамиле кылууга, кыргыз

тилинин байлыгын оозеки жана жазуу кебинде активдүү пайдалана билүүгө үйрөтүү;

– окуучуларды тилдин орфоэпиялык, орфографиялык, грамматикалык нормаларын өздөштүрүүгө, аларды оозеки жана жазуу кебинде туура сактоого үйрөтүү аркылуу кеп сабаттуулугун жана маданияттуулугун камсыз кылуу;

– кептин грамматикалык түзүлүшүн өркүндөтүү тилдин синтаксистик курсу менен тыгыз байланыштуу өтүлөт. Мында сүйлөм түзө билүү, сүйлөмдөрдүн өз ара байланышуу жолдорун өркүндөтүү, сөздөрдүн, сөз айкаштардын, фразеологизмдердин сүйлөм ичинде ордун, аткарган синтаксистик кызматын билүү жана алар боюнча жүргүзүлгөн машыгуу иштери аркылуу окуучуларды текст талдоого алдын-ала даярдоо;

– байланыштуу кеп боюнча сабактарда окуучуларды оозеки жана жазуу жүзүндө эркин, логикалык ырааттуулукка байланыштуу, сабаттуу туюнта билүүгө үйрөтүү; аларды кеп түшүнүктөрүн өздөштүрүүгө, текст талдоого машыктыруу;

– кыргыз тилин терең урматтап, аны менен сыймыктанууга, анын тазалыгын, адабий нормативдүүлүгүн сактоого, андагы каражаттарды билгичтик, сезимталдуулук менен колдоно билүүгө шыктандыруу жана тарбиялоо.

1999-жылы түзүлгөн программада окуучуларга кыргыз тилин адабий тилдин нормасында окууга жана жазууга үйрөтүү керектиги баса айтылган. Сөздүк менен иштеп, өздөштүрүлгөн сөздөрдү, синоним, антоним, омоним сөздөрдү туура пайдалануу сыяктуу иш-аракеттер кептин тактыгын жаратуучу каражат экендиги көрсөтүлгөн.

Ал эми **2000-жылы чыккан программада** кеп маданияты маселеси бир топ такталып, окуучуларды кепке жатыктырууда кыргызча сүйлөө маданиятына үйрөтүү, интонацияны туура сактоо, маектешүүнүн ырааттуулугу, окутуунун экинчи баскычында окуучулардын билимин текшерүүдө катасыз жазууга үйрөтүү, ойду кыскача так баяндоосу, айтылуучу ойдун ырааттуулугу, логикалуулугу, фактылардын далилдүүлүгү, тактыгы сыяктуу кептин

сапаттарын калыптандыруу маселеси камтылган [69]. Пикир алышуунун алгачкы башаты – бул кептин тууралыгы. Ал мектеп программасында адабий тилди окутуу менен башталат жана бекемделет.

Сөз маданияты бөлүмүндө өзүнүн мүнөзү боюнча байланыштуу кеп маданиятына жакындыгы болгон же ага түздөн-түз тиешеси бар деп эсептелген бөлүмдөр жана темалар берилген. Анда ошол бөлүмдүн же теманын грамматикалык, лексика-семантикалык жана стилистикалык табиятына ылайык келген кеп маданиятына тиешелүү талаптар коюлган.

Программанын мазмунунда ири алдыда, сөз маданиятын окутуунун милдеттери так көрсөтүлгөн: «окуучуларды адабий тилдин орфоэпиялык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоо нормаларын туура сактай алгандыгы, аларды бузбагандыгы жана орфографиялык, пунктуациялык толук сабаттуулукка ээ болгондугу менен аныкталат», [69] – деп айтылган. Адабий тилдин нормасын өздөштүрүүдө диалектизмдердин кепте орунсуз колдонулушуна жол бербөөгө, терминдик маанидеги сөздөрдү, архаизмдерди колдонууда алардын маанилерин туура, так түшүнө билүүгө жана аларды колдонуу, белгилүү бир стилдик жана башка максаттарга негизделерине үйрөтүү: көркөм адабияттарда кепти сүрөттөө түрүндө сөздүн эмоционалдык, экспрессивдик жана өтмө маанилеринин колдонулуш зарылдыгын, текст талдоодо, оозеки пикир алышууда синоним сөздөрдү ылайыгына жараша пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүсүн калыптандыруу жолдору каралган. Сөз маданиятынын адабият сабагы менен тыгыз байланыштуулугун түшүнүү; көркөм адабияттарда тилдик көркөм сөз каражаттарынын колдонулуш максаттарын, стилдин ар түрдүү милдеттерин аныктай алууга жана аларды талдай билүүгө көнүктүрүү да эске алынган.

Окуучулардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу сөздүк жумуштарынын системалуу жүргүзүлүшү, мааниси анча так, белгилүү болбогон сөздөрдү, синонимдик катарларды, синонимдик түгөйлөрдү, сөздүктөрдүн жардамы менен аныкталышы аркылуу шартталат. Демек, окуучуларды сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүүнүн олуттуу мааниси бар.

2003-жылы түзүлгөн программада кеп маданиятын окутуунун милдети катары адабий тилдин нормасын өздөштүрүүдө диалектизмдердин кепте орунсуз колдонулушуна жол бербөөгө, терминдерди жана терминдик маанидеги сөздөрдү, архаизмди колдонууда алардын маанилерин туура, так түшүнө билүүгө жана белгилүү бир стилдик же башка максаттарга негизделерин үйрөтүү ишке ашырылган.

Кеп маданиятынын адабият сабагы менен тыгыз байланыштуулугун түшүнүү; көркөм адабияттарда тилдин көркөм каражаттарын колдонуудагы максаттарын, стилдин ар түрдүү милдеттерин аныктай алууга жана талдай билүүгө көнүктүрүү багыттары кеп болгон.

Окуучулардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу, сөздүк жумуштарынын системалуу жүргүзүлүшү мааниси анча так эмес сөздөрдү, синонимдик каталарды, синонимдик түгөйлөр сөздүктөрдө көрсөтүлгөн. Демек, кеп маданиятын сактоодо окуучуларды *сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүүнүн олуттуу мааниси бар.*

Программада кеп маданияты өзүнүн мүнөзү боюнча ага түздөн-түз тиешеси бар деп эсептелген бөлүмдөргө жана темага кайрылууга көрсөтмө берилген [69]. Ар бир бөлүмдүн же теманын грамматикалык лексика-семантикалык, стилистикалык табиятына ылайык келген кеп маданиятына тиешелүү талаптар коюлган. Мектептерде жаш муундарга «Сөз өстүрүү», «Сөздүн туура жазылышы» жана «Сөздү туура колдонуу» сыяктуу сабактардын атайын программага кийрилиши биринчи талаптардын коюлуусу туура болгондугун белгилеп айтуу керек.

Жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин 5-11-класстары үчүн **2006-жылы** чыккан кыргыз тили боюнча программада кеп маданиятын окутуунун милдеттери төмөндөгүдөй көрсөтүлөт: окуучулардын адабий тилдин орфоэпиялык, лексикалык, морфологиялык, синтаксистик, сөз жасоо нормаларын туура сактай алгандыгы, аларды бузбагандыгы жана орфографиялык, пунктуациялык толук сабаттуулукка ээ болгондугу менен аныкталат. Адабий тилдин нормасын өздөштүрүүдө диалектизмдердин кепте

орунсуз колдонулушуна жол бербөөгө, терминдерди жана терминдик маанидеги сөздөрдү, архаизмдерди колдонууда алардын маанилерин туура, так түшүнө билүүгө жана аларды колдонуу белгилүү бир стилдик жана башка максаттарга негизделерине үйрөтүү;

Көркөм адабияттарда, кептин сүрөттөө түрүндө сөздүн эмоционалдык, экспрессивдик жана өтмө маанилеринин колдонулуш зарылдыгын, текст талдоодо жана оозеки пикир алышууда синоним сөздөрдү ылайыгына жараша тандап, иргеп пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүгө машыктыруу жана ал жөнүндөгү билгичтигин калыптандыруу;

Кеп маданиятынын адабият сабагы менен тыгыз байланыштуулугун түшүнүү; көркөм адабияттарда тилдин көркөм каражаттарынын колдонулуш максаттарын, стилдин ар түрдүү милдеттерин аныктай алууга жана аларды талдай билүүгө көнүктүрүү зарылдыгы эске алынган.

Программада кеп маданиятынын материалдары грамматикалык темалар менен байланыштырылып берилген. Бир катар темаларга атайын сааттар ыйгарылган. Демек, бул грамматикалык материалдарды окутууда окуучулардын теориялык билим-билгичтиктерин калыптандыруу менен бирге, машыктыруу милдети да коюларын билдирет» [68].

Аталган программада 5-класстын кыргыз тили сабагына жумасына 5 сааттан, жыл боюнча 170 саат бөлүнгөн. Ал эми синтаксис пунктуация жана кеп маданияты, фонетика, графика, орфоэпия, орфография жана кеп маданияты, лексика жана кеп маданияты, сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты, морфология, орфография жана кеп маданияты, зат атооч жана кеп маданияты, сын атооч жана кеп маданияты, этиш жана кеп маданияты болуп программадагы бөлүштүрүлүп берилген, т.а. ар бир бөлүм түздөн-түз кеп маданияты менен байланышта көрсөтүлгөн.

Кеп маданияты тил илиминин башка бөлүмдөрүнө караганда кийинчерээк киргендигин мурда айтып өттүк. Учурда тил илиминдеги биз кеп кылып жаткан бул маселе кеп маданиятынын чегин лингвистиканын башка бөлүмдөрүнөн (тилдин түзүлүшүн изилдөөчү фонетика, лексика, грамматика жана кептин

түзүлүшүн изилдөөчү функционалдык стилистика) айырмалап кароо маселеси келип чыкты. Ушулардын баары мектепте кыргыз тилин окутуунун максатын жана мазмунун так белгилеп алууга мүмкүндүк берет.

Кеп маданияты адабий тилге негизделгендиктен ал ар тараптан адабий тилди сактоо, өнүктүрүү, деги эле адабий тилдин коомдук функциясын бекемдөө сыяктуу практикалык маселелерди ичине камтыйт [111].

Аталган класста кеп маданиятынын талаптарына ылайык окуучулардын кепти туура, таза, орундуу колдонуусу, тилдик каражаттарды туура пайдаланып, өз ойлорун так, көрктүү, логикалуу, түшүнүктүү, толук бере алуусун шартташ керек. Мектепте кыргыз тилин окутууда грамматикалык материалдарды окутуп-үйрөтүү менен бирге кеп маданиятына калыптандыруу маселеси – сабактын натыйжалуулугунун башкы талаптарынын бири экендиги белгилүү. Ошондуктан кеп маданиятына ар бир өтүлгөн кыргыз тили сабагында маани берилип, кайталанып практикалык жактан бышыкталып турса, кыргыз тилинин ойду берүүдө таамайлыгы, көркөмдүгү, кудурети сыяктуу ж.б. жактары ачылып турушу абзел.

Мектептерде бул багыт эске алынбай, унутта калып келе жаткандыгын да моюнга алышыбыз керек. Кыргыз тилчи мугалимдин мойнунда окуучуларга кеп маданиятын жеткиликтүү өздөштүрүүдө сабакты өтүүнүн ийкемдүү ыкмаларын калыптандыруу жоопкерчилиги болууга тийиш. Анткени мугалимдин сөзү – эне тилинде сөз өстүрүүдөгү негизги иш-аракети анын бүткүл ички дүйнөсүнүн тазалыгы турган негизги нерсе.

5-класстын окуучуларын кеп маданиятына үйрөтүүдө баяндама жазууну өркүндөтүү, жөнөкөй дил баянды жазууга машыктыруу зарыл каражаттардан. Бул боюнча окумуштуу Ж.Чыманов «Өздүк катта да текст түзүлөт, ойдун ырааттуу, системалуу берилиш талабы, орфографиялык, пунктуациялык сабаттуулук сакталат. Окуучулар кат жазууда текст экендигин билбей, түшүнбөй туруп эле, ага коюлуучу талаптарды акырындап өздөштүрө башташат. Бул, биринчиден. Экинчиден, окуучулар тилдин практикалык зарылдыгын дагы тереңдеп сезишин, практикалык керектигин көрүп билип

тургандан кийин аны үйрөнүүгө карата умтулуулары артат», [144, 13-б.] – деп туура белгилеген.

Ар бир синтаксистик көрүнүштөрдү мүмкүнчүлүгү болгонунча стилистикалык жумуштар менен тыгыз байланыштырып, окуучулардын өз беттеринче иштөөлөрүн өнүктүрүүгө ылайыктап жүргүзүү керектиги ушундан келип чыгат.

Окуучулар тексттерди так, ачык, көрктүү окуй алгыдай болуусу, оозеки жана жазуу кептерин өнүктүрө алышы – ушул иштердин натыйжасы болмокчу.

5-класстын окуучуларына тыныш белгилерди колдонууну үйрөтүүдө алардын кептеги маанисине көбүрөөк көңүл буруу керек. Анткени сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшү жана интонациялар да тыныш белгилер аркылуу ажырымдалат. Эгер тыныш белгилери коюлбаса, текстти окуу да, жатка жазуу да кыйын болот. Буга мисал катары төмөнкү текстти алып көрөлү.

– Жаз болду кар эрип сай-сайлардан суу акты күндүн жылуулугу күндөн күнгө артыла берди жердин бети жашыл жамынды бак-дарактар бүрдөй баштады балдар жеңил кийиништи.

Бул текстти окууда кайсы жерине токтолор экенмин деп шашканынан 5-класстын окуучусу мукактанып, кекечтенип жатып, сүйлөмдөрдүн маанисин бузуп, ойду түшүнүксүз кылып салышы мүмкүн. Эгер балдар тыныш белгилеринин коюлушундагы маанисин жакшы түшүнүшкөн болсо, анда алар тыныш белгиси коюлар жерге токтолуу менен кандай интонацияны колдонууну билген болор эле. Мектеп практикасында окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүү өзгөчө чоң маселе болсо, бул маселени окуу китебиндеги берилген тексттер аркылуу ачып берүүдө мугалим сөзсүз кайрылуучу нерсе. Эгерде окуучулар окуу китебиндеги берилген тексттердеги сүйлөмдөрдүн тазалыгына, байлыгына, орундуулугуна, логикалуулугуна ж.б. бөлүмдөрүнө байкоо салбай, ошол китепте берилген чыгарманын тексттин пайдаланып кеп маданиятын өстүрүүгө кам көрбөсө, анда анын сабагы максатына жеткен жок деп эсептөөгө болот. Окуучулардын кеп байлыгынын өсүшү, кеп маданиятынын калыптанышы үчүн ырааттуу түрдө сөз өстүрүү иш-чараларын жүргүзүү керек.

Оозеки жана жазуу кебинин маданияты өтө көп техникалык ыкмаларды өздөштүрүүнү шарттайт: т.а. текстке план түзө билүү; дил баяндын киришүүсүн жана жалпы композициялык курулушун эске алуу, ж.б. керек. Тилдик талдоолорсуз адабий талдоо жарым жан болуп калат. Текстти талдап түшүнүп, окуп үйрөнүүдө:

– троп анын түрлөрү (эпитет, салыштыруу, метафора, метонимия, синекдоха, гиперболо, литота, ирония, аллегория, жандандыруу, перифраз);

– стилистикалык каражаттар (параллелизм, антитеза, градация, инверсия, эллипсис, тыным, риторикалык кайрылуу жана риторикалык суроо ж.б.);

– төл жана бөтөн сөз, тике жана кыйыр сөз ж.б. синтаксистик түзүлмөлөр жана морфологиялык формалар, ошондой эле көркөм чыгарманы тилдик жактан талдоодо архаизм, неологизм, историзм, диалектилик, жаргондук, вульгардык, варвардык, кесиптик сөздөр, элдик-поэтикалык лексика жана фразеологиялык, ар түрдүү функционалдык-стилдик катмарга тиешелүү, же дагы башка ыңгай-шарттагы эмоционалдык боёктуу сөздөр, синоним, антоним, омонимдер эсепке алынууга тийиш [90,15-б.].

Жогорудагыдай тилдик талдоолор кеп маданиятынын мазмунун ачууга стилдик өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү үчүн кызмат кылат. Кыргыз тили сабактарында көркөм текст менен иштөө аркылуу окуучулар кеп маданиятынын эстетикалык, этикалык өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө тийиш.

Учурда 5-класстын окуучулары кыргыз тили сабагынан окуу куралы катары 1998-жылы чыккан Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдор түзгөн “Кыргыз тили” окуу китебин окуп келишүүдө. Бул окуу китебинде көнүгүү иретинде жана окуучулардын кеп маданиятын өстүрүү багытында тексттер бар. Тандалып алынган тексттер кыргыз тилин үйрөнүүгө болгон кызыгууну арттырып, окуучулар менен иштөөдө сөздөрдү туура айтууга көңүл бурулуп, окуучулардын кеп маданиятын, сөзүнүн байлыгын өстүрүүгө багытталгандыгы талашсыз.

Текст менен иштөө практикаланып жүргөндөй, үч этап менен жүргүзүү талаптары эске алынган.

1. Текстти талдоого чейинки жүргүзүлүүчү иштер;
2. Тексттин өзү менен иштөө;
3. Тексттен кийинки тапшырмалар.

Албетте, текстти окуу техникасын калыптандыруу тил үйрөтүүнүн алгачкы эле этабында башталат. Мында окуучудан сөздөрдү туура интонация менен талапка ылайык артикуляция менен окуу максатка ылайык келет. Текст менен тааныштырууда тексттеги ар бир сөздү туура, так окуу эске алынат, жаңы сөздөр кезиксе алардын маанисин түшүндүрүп берүү унутта калбайт. Ошентсе да, аталган окуу китебинде кеп маданиятына окуучуларды үйрөтүүчү көнүгүү тексттеринде окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү талаптары толук эске алынган деп айтуудан алыспыз. Тексттерде, сүйлөмдөрдө кептин тактыгына, тазалыгына, тууралыгына туура келбеген сүйлөмдөр да кездешет. Аларды окуучулар менен талдап көргөндө, алар дагы буга ынанышып, эксперимент учурунда аларды тактоого аракет жасашты. Эми ушул багытта берилген мисалдарды карап көрөлү.

Мисалы: – *Бөбөктөрдүн сүйкүмдүү үндөрү да угулат* [133, 10-б.].

Мында «сүйкүмдүү» деген сөз үнгө тиешелүү эмес, ал адамдын келбетине карата айтылат. Ошондуктан бул сүйлөм: *Бөбөктөрдүн жагымдуу үндөрү да угулат* деп берилсе туура болмок.

Кыргыз тилин окуп үйрөнүүдө мындай стилдик катачылыктарга жол бербөө үчүн мугалим мааниси жана айтылышы тааныш болбогон сөздөрдүн туура айтылышы менен жазылышын окуучуларга түшүндүрүп, аларды туура сүйлөөгө жана сабаттуу жазууга үйрөтүүсү зарыл.

Окуучулардын көркөм жана маданияттуу сүйлөшүнө жетишүү үчүн туура сүйлөө жана туура жазуу боюнча бирдиктүү эреже колдонулуп, буга төмөнкүдөй негизги талаптар коюлууга тийиш экендигин Э.Абдулдаев, Д.Исаевдер «*Кыргыз орфографиясынын эрежелери*» деген эмгегинде көрсөтүшкөн.

а) туура сүйлөө – орфоэпиянын талабы боюнча ар бир сөздүн орду менен туура, так айтылышы, сөздү туура колдонуу;

б) сүйлөөнүн тактыгы – буга сүйлөнгөн сөздөрдүн бардыгы анын мазмунуна жооп берүүгө тийиш;

в) сүйлөөнүн ачык айкындыгы – биз сүйлөй турган сөздү мурунураак оюбуздан ойлонуп алып, анан сүйлөшүбүз керек.

Бул жөнүндө М.И.Калининдин: *«Биз сүйлөп коюп ойлонбостон, адегенде ойлонуп алып, анан сүйлөшүбүз керек»*,- деген талабын дайыма эсте тутушубуз зарыл. Мугалимдин сөзү окуучуларга жагымдуу жана таасирдүү болору шексиз. Анткени окуучулардын сабаттуу болушунда мугалимдин кеби зор роль ойнойт.

Биздин кебибизде төрт талаптын так аткарылышын эске алуу керек:

- а) Сүйлөмдүн туура түзүлүшү, анын ачык айкындуулугу жана тактыгы;
- б) Кыскача сүйлөп, ойду так түшүндүрүү керек;
- в) Балдардын табияты көп сүйлөөнү жактырбайт.
- г) Мугалимдин сөзү образдуу, жандуу жана элестүү болушу керек.

Албетте, булар кеп маданиятына коюлуучу талаптарды да чагылдырат.

Демек, түшүнүктүү сүйлөө үчүн мүмкүн болушунча грамматиканы жана анын эрежелерин жакшы билүү зарыл. Айтылган сөздү угуучулар жеңил жана бат түшүнүп алгыдай болсун. Мугалим бир нерсени түшүндүрүп жатканда, мейли жат жазууну окуп берип жатканда, ар бир сөзүн ачык айкын, адабий тил менен сүйлөшү керек. Окуучулар да ошондой кылып жазууга, айтууга көнүгүшөт.

Тилди өздөштүрүү аркылуу сүйлөшүүнүн табитин аныктоо, сүйлөшүүнүн ички сырларын, мыйзам ченемин, нормативдерин, этномаданий, улуттук менталитеттик өзгөчөлүктөрдүн негизинде буга чейин калыптанган элдик сүйлөө өнөрүн, мыкты сүйлөөнүн технологиясын, ык-амалдарын таанып билүү тилди окуп-үйрөнүүнүн түпкү философиясы болуп саналат. Филология илимдеринин докторлору, профессорлор Б.Усубалиев, Т.Аширбаев, Т.С.Маразыков, С.Мусаев, Ж.Мамытов, С.Өмүралиева сыяктуу окумуштуулар кыргыз тил илиминде сүйлөшүүнүн табиятын, тексттин стилистикасын кыйла изилдешти жана текст түзүү искусствосу боюнча көп ойлорун айтышты. Алардын баары кеп маданиятына тиешелүү болору талашсыз.

Кеп маданиятын түшүндүрүүдө тил менен кептин байланышын, алардын айырмачылыгын аныктап тактап окуучуларга түшүндүрүү керек. Себеби кеп маданиятын тилдик каражаттарды, сөздөрдү, сөз айкаштарын, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун-тартиптерин белгилүү бир кырдаал, чөйрөгө ылайык туура сактап колдоно билүүнү, алардагы ички карым-катыш, байланыштарын туура аныктоодон башталат.

Окуучуларды көркөм текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүдө, элдик тарыхый, маданий тажрыйбаны, сөз устаттарынын, сөз чеберлеринин, акын-жазуучуларынын, элдин чыгармачыл ийгиликтерин оозеки жана жазма формада өнүккөн улуттук адабий тилди пайдаланып жазып-сүйлөйбүз. Албетте, окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү жаатындагы маселелер өзүнөн өзү эле чечмеленип, маданияттуу пайдаланыла калбайт. Аны өнүктүрүп өркүндөтүп турмушта колдоно билүүдө тажабаган чыгармачыл акыл эмгеги керек.

Окуучулардын туура сүйлөп, туура жазып кеп маданиятынын калыптаныш, өсүп-өнүгүүсүнө анын, жогоруда айтылгандай, мугалимдин кебинин маданиятынын таасири зор болот. Туура эмес, ылайыгы жок, айтылган сөздөрдү сабакта кайталай берүүдөн качуусу зарыл. Педагогдук маданиятка жатпаган: «жебиребе, оозунду ачпай сүйлөбөйсүңбү, оозуңа талкан куюп алдыңбы» ж.б. сөздөрдү сабакта сүйлөөгө мугалимдин акысы жок.

Ар бир сабакка, аңгемеге мугалимдин теориялык, илимий жана методикалык жактан жеткиликтүү даярданганы жакшы. Оозеки кепте болсо, бир эле сөздү же сүйлөмдү улам кайталай берүү орун алса, жазуу кебинде андан башкача. Жазардан мурун туура сөз, туура ойлор тандалууга тийиш. Кайталанган же туура эмес сөздөр сүйлөм ичинен алынып ташталат. Жазуу иши оозеки кепке караганда, кеп маданиятына тиешелүү көйгөйлөрдү көбүрөөк эске салат. Ойдун, түшүнүктөрдүн туура берилишин айрыкча талап кылат.

Бул жөнүндө кеп маданиятынын устаттарынын бири Н.Н.Стаховский: *«Оозеки кеп сыяктуу эле, жазуу кеп да саясий жана грамматикалык жактан абдан туура болууга тийиш. Автор өзүнүн кебинин тексттин же*

макаласын бардык жагынан туура кылып түзүүгө милдеттүү. Автор өз кебинин тексттин же макаласын толук түшүнүктүү болгонго чейин иштей бериши керек. Жөнөкөй, ачык, кыска жазууга жетишүү жакшы. Ал эми жөнөкөйлүк, тактык жана кыскалык болсо, узакка созулган чыгармачылык иштин натыйжасында гана пайда боло алат», [122, 89-б.] – деп түшүндүрөт.

Демек, ар бир сабакты туура пландаштыруу, конспектилөө айтылуучу сөздүн мазмунун тереңдетип, адабий тилде сүйлөөгө алып келет. Биздин бардык лексикалык, стилистика-синтаксистик кемчиликтерибиз, каталарыбыз сөздү туура колдонууну эң эле аз билгендигибизден келип чыгып отурат.

Мугалим жазуучунун сөзүн, идеясын окуучуга таратуучу болуп саналат. Чыгарманы дал өзүндөй кылып, идеялык-көркөмдүк маанисин кемитип, ашырбастан, окуучуларга жеткирүүчү – мугалим.

Мугалим окуучуга жандуу кыймылдап басып жүргөн адамды сөз аркылуу таанытат, окуучуну окуяга катыштырат: кейитет, сүйүнтөт, талпынтат, учурат, кайратына келтирет, бүткүл делебесин, сезимин козгоп таштайт. Ушунун баары таасын, так сөз, сүйлөм менен ишке ашат.

Окумуштуу С.И.Ожегов өзүнүн акыркы эмгектеринин биринде: «Кеп маданияты» [99.] – бул айтуучу өзүнүн оюн тилдик каражаттар аркылуу туура, так жана түшүнүктүү кылып бере билүүсү» десе, окумуштуу А.Е.Павлова «О культуре речи» деген эмгегинде: «Кеп маданияты – бул тилди мүмкүн болушунча максатка ылайык жана эффективдүү пайдаланууга мүмкүндүк бере турган ыкмалардын жыйындысы», - дейт [11, 14-б.].

Анткени кээде оозеки жана жазуу кептеринде окуучулар айтылуучу ойго артык баш сөздөрдү кошуп сүйлөгөндөрүн же жазгандарын бардык эле сабактардан учуратабыз.

Мисалы: окуучулар дагы, мугалимдер дагы сабакта *«ошентип», «андан кийин», «анан», «демек», «ошондуктан», «дейт», «мындайча айтканда», «кыскартып айтканда», «и-и»* ж.б. сөздөрдү көп пайдаланышат. ***Бул эмнеликтен келип чыгат?***

Бул: а) окуучулардын сөз байлыгынын жардылыгынан;

б) мугалимдин өз учурунда кеп маданиятына жооптуу мамиле кылбагандыгынан;

в) лексика-стилистикалык, стилистика-синтаксистик иштердин мектептерде атайын жүргүзүлбөй жаткандыгынан келип чыгат.

Мугалим окуучулардын чыгармачылык жумуштарын текшерүүдө, андагы жолуккан артык баш же улам кайталанган сүйлөмдөрдү же бир бүтүн абзацты атайын карточкаларга көчүрүп алат да, ал боюнча класста же үй жумуштарында атайын көнүгүү иштерин жүргүзөт. Текст кайсы жак менен сүйлөнсө, окуучуларды да ошол жакта сүйлөөгө көнүктүрүү керек. Андай учурда керексиз сөздүн кепке кошулуп айтылышы өзүнөн-өзү эле талап кылынбайт.

5-класста синтаксистик материалдардын стилдик жагдайларда туура колдонууга үйрөнүүгө киришүү жумуштары сабакта сөзсүз жүргүзүлүүгө тийиш. Окуучуларга окуу китебинде берилген тексттерди туура окууга, туура сүйлөөгө кептин техникасын сактап, алардын кеп маданиятын, сөздүк запастарын өнүктүрүүгө, түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин аныктап, сөз өстүрүү дептерине жазып алып, окуучулардын сөз байлыгын өнүктүрүү жолдорун билүүгө тийиш. Окуучуларды көркөм тексттеги сөздөрдүн өтмө маанисин, көп маанилүүлүгүн, синонимдердин туура колдонулушун жана маанилик жактан туташ биригип метафоризациялык ыкмада колдонулган туруктуу сөз айкаштарын: фразеологизмдердин, идиомалардын, макал-лакаптардын жана учкул сөздөрдүн мааниси жеткиликтүү түшүндүрүлүп, сөздүк дептерине жазылат да ал аркылуу сөз байлыгын өнүктүрүү иштери аткарылат.

5-класста грамматикалык материалдарды окутуп-үйрөтүү менен бирге кеп маданиятына калыптандыруу маселеси – сабактын натыйжалуулугунун башкы талаптарынын бири. Адабий тилге ылайык тилдик каражаттарды туура колдонуу аркылуу өз оюн туура берүү кеп маданиятынын негизги багыттарынан болуп саналат. 5-класстын кыргыз тили окуу китебиндеги мисалдарга дагы да кайрылалы.

Мисалы:

– Алар мени жакшы көрүшүп, мага *сүйкүмдүү мамиле* кылышчу [133,9-б.].

Кыргыздарда: жылуу мамиле, жакшы мамиле, туура мамиле деп айтылат. Сүйкүмдүү мамиле дегенибиз туура эместей.

– душманымды *эзелде* кечирбейм [133,15-б.]. *Эзелде* деген сөз 5-класстын окуучуларына түшүнүксүз. Ал сөздү *такыр, эч качан* деген сөздөр менен алмаштырууга туура келет. Мындай шарттарда авторлор китептеги тексттерди окуучуларга ылайыктып берсе, методикалык жактан туура болмок.

Окуучуда окуу процессинде калыптана турган сүйлөө чеберчилигине, угуп жатканда кимдин болбосун делебесин козгогон сүйлөмдөрдү түзүүгө жетишкен жазуу кебин, сөз менен сөздү кынаганда *«кожогой кылбай»*, сөз берметин тандаган стилдик бөтөнчөлүгүн калыптандырууну кыргыз тили сабагынан башка бир дагы сабак мойнуна албайт. Ошондуктан окуу китебинде ушул максатты көздөгөн тексттер берилиши керек.

Бүгүнкү күндө Кыргызстандын дээрлик көпчүлүк аймактарында 5-класстын “Кыргыз тили” окуу китеби катары Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдордун 1998-жылы чыккан окуу китеби пайдаланылгандыгын педагогикалык эксперименттен байкадык. Ошол үчүн аталган китептен окуучуларга мисалдар алынып, аларга кеп маданияты боюнча талдоолор жүргүзүлдү.

5-класстын окуу китебинде диалектизм, фразеологизм, архаизм, неологизм сөздөрдү кездештирүүгө болот. Ошондой эле, орусча сөздөр жыш учураганын көрөсүң. Ошол сөздөрдү 5-класстын окуучулары күн сайын окуп жазып үйрөнүү менен, кебинин тазалыгы бузулуп жатканын моюнга алууга тийишпиз.

Мисалы: «Чоңойгондо шофёр болом». «Сиздин уулуңуз отличникпи?», «Ата, Ира экөөбүз ушул открытканы алып, Саматты куттуктап келеликпи?», «Баланын сырткы көрүнүшү, өңү, кийими, портфели жөнүндө байкаганыңарды жазгыла», «Дон суусун кечип өтүп, «С» селосун алуу үчүн приказ берилди», «Мен барам жолдош старший лейтенант», «Экскурсияга кайсы жерлерге

барабыз?», «Көлдүн жээгинде көптөгөн санаторийлер курулган», «Анда бир аптекарь жөнүндө кызык окуяларды көрсөтөт экен», «Жазга карата участокту даярдап койдук». «Өз ара маслихат кылгандан кийин, ар бирине казынадан алейне пул төлөп, ордо аскерин көбөйтө баштады», «Эшиктен келген киши боз үйдүн чий эшигин асте көтөрүп ачты да: Арыбагыла деди», «Ныязалынын көңүлү кыра болсо да, шагдам күлгөн болуп, сүрөп отурду», «Бийик сөөрүдө узакка чейин отуруп, алар менен алаканы ошондо эгеси Малаханды өз төшөгүндө думуктуруп өлтүрүп коюшту» ж.б.

5-класстын окуу китебиндеги [133] жогорудагыдай мисалдарды иликтеп көрсөк, алды сызылган сөздөрдү мугалим окуучуларга жеткиликтүү, түшүнүктүү кылып талдап берүүгө тийиш. Аларды эне тилибиздеги сөздөр менен алмаштырып, тактап түшүндүрүү керек. Ансыз, окуу китебиндеги мындай сөздөр менен окуучуларды эне тилинде таза сүйлөө маданиятына үйрөтө албайбыз.

Кыргыз мектептери окуп жаткан 5-класстар үчүн түзүлгөн кыргыз тили окуу китептериндеги тексттердин статистикасы жана анализине токтолсок. Бүгүнкү күндө 5-класстар үчүн кыргыз тили окуу китебинин төрттөө пайдаланылып жүрөт. Алар 1998, 2007, 2009, 2015-жылдары чыгарылган. Бул окуу китептеринин авторлорун жана анда берилген көркөм тексттердин берилишин анализдесек төмөндөгүдөй:

Биринчи окуу китеп Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдун авторлугу менен 1998-жылы жарык көргөн. Китепте жалпы 88 көркөм текст берилип, анын 43 кара сөз түрүндөгү көркөм текст болсо, 45 текст акындардын ырларынан алынган. 43 кара сөз түрүндөгү тексттин 23 нүн темасы болсо, ал эми 45 ыр формасындагы тексттин 15 ырынын темасы бар.

Экинчи окуу китеп А.Осмонкулов, Б.Өмүралиевдин авторлугу менен 2007-жылы жарык көргөн. Китепте жалпы 78 көркөм текст берилип, анын 37 кара сөз түрүндөгү көркөм текст болсо, 41 текст акындардын ырларынан алынган. 37 кара сөз түрүндөгү тексттин 29 нун темасы болсо, ал эми 41 ыр формасындагы тексттин 17 ырынын темасы бар.

Үчүнчү окуу китеп Б.М.Акматов, А.С.Мукамбетованын авторлугу менен 2009-жылы жарык көргөн. Китепте жалпы 15 көркөм текст берилип, анын 7 текстти кара сөз түрүндөгү көркөм текст болсо, 8 текст акындардын ырларынан алынган. 7 кара сөз түрүндөгү тексттин 7 нүн тең темасы болсо, ал эми 8 ыр формасындагы тексттин 2 ырынын темасы бар.

Төртүнчү окуу китеп бир туугандар А.Койлубаева, А.Койлубаевалардын авторлугу менен 2015-жылы жарык көргөн. Китепте жалпы 53 көркөм текст берилип, анын 20 кара сөз түрүндөгү көркөм текст болсо, 33 текст акындардын ырларынан алынган. 20 кара сөз түрүндөгү тексттин 8 нин темасы болсо, ал эми 33 ыр формасындагы тексттин 5 ырынын темасы бар.

Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө 5-класстын окуу китебине жүргүзүлгөн талдоолор 1.1. -таблицада берилди.

Таблица 1.1. – Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө 5-класстын окуу китебине жүргүзүлгөн талдоолор

Ката берилген сүйлөмдөр	Туураланган варианты	Катанын себеби эмнеде?
Физкультуранын пайдасы	Дене тарбиясынын пайдасы	Кыргыз тилинде дене тарбиясы деп колдонулуп жүрөт. Мисалы, <i>дене тарбиялык көнүгүүлөр, дене тарбия сабагынан окуткан мугалим. Дене тарбиянын пайдасы</i> деп айтууга болот. Бул учурда кептин тазалыгына маани берилет.
Ошондуктан, кымбаттуу окуучулар, ар дайым эртең менен гимнастика жасоону унутпагыла!	Ошондуктан, кымбаттуу окуучулар, ар дайым эртең менен дене тарбия көнүгүүлөрүн жасоону унутпагыла!	«Гимнастиканы» «дене тарбия көнүгүүлөрү» деген сөз менен алмаштырууга болот.
Уулум, Жапар! Мен сырттан келсем, сен аскерге жөнөп кетиптирсин.	Уулум, Жапар! Мен сапардан келсем, сен аскерге жөнөп	5-класстын окуучулары «сырттан» деген сөздү кандай түшүнүп кабыл алышат? Алыстан келдиби же эшиктен кирдиби? Окуучуларга

	кетиптирсиң.	«сырттан» деп «алыс жакты» да айтышарын мугалим түшүндүрүүгө тийиш.
Күз келди. Карлыгачтар бир күнү эле жылуу жакка учуп кетишет.	Карлыгачтар акырындап жылуу жакка учуп кетишет. Карлыгачтар жылуу жакка учуп кетишет дейбиз.	Бир күнү эле же бир күндө эле баары учуп кетишпейт да. Сүйлөм туура эмес түзүлгөн. «Бир күнү эле» дегендин ордуна – «акырындап» деген сөздү колдонуп же бир күнү эле деген сөздү алып салууга болот.
Жайында лагерде болдум. Биздин лагерь темир жолдон он километр алыстыктагы токойдун ичинде эле.	Текстеги «километр» деген сөз «чакырым» менен алмаштырабыз.	Лагерь – балдардын жайкы эс алуучу жайы, чакырым – километрдин кыргызча аталышы деп окуучуларга мугалим түшүндүрүп бериши керек.
Фашисттик солдаттарды жок кылды.	<i>Солдаттарды – жоокерлерди</i> болот.	
Короонун ичине киргенде зым менен тордолгон чоң клетканы байкап калдык.	Короонун ичине киргенде зым менен тордолгон чоң тосмону байкап калдык.	Текстеги «Клетка» деген сөздү «тосмо» деп которсок болор беле.
Валя азык-түлүк жыйналган немецтик складдарды өрттөдү.	Валя азык-түлүк жыйналган немистердин кампаларын өрттөп жиберди.	1. Орфографиялык сөздүктө немец – немис деп берилет. 2. Склад – кампа деп которулат. 3. Немецтик – немистердин бул сөздөр уланган мүчөсү аркылуу сүйлөмдүн жалпы маанисине өзгөртүү киргизип турат. Немецтик болгондо алардын курган складдары эмес. Балким алар биздин өлкөбүзгө тиешелүү складдарды басып алышкандыр.
Меники боюнча дагы 20 минута бар.	Менин саатым боюнча дагы 20 мүнөт бар.	Меники боюнча эмес менин саатым боюнча дегенибиз туура. Себеби 5-класстын окуучуларын туура сүйлөм курганга үйрөтүшүбүз керек.

Анын маршрутун талкуулоо.	Анын багытын талкуулоо.	Сүйлөмдөгү «маршрутун» деген сөздү «багытын» деп колдонууга болот.
Баарыбыздын колубузда тамак-аш салган сумкабыз бар.	Баарыбыздын колубузда тамак-аш салынган баштыгыбыз бар.	
Өкмөт тарабынан кабыл алынган закон, устав, программа, келишим, токтом, жобо ж.б. билдирүүлөр.	Закон – мыйзам, устав – жобо.	Мисал катары алынган сүйлөмдөгү терминдердин кыргызча аталыштарын окуучуларга үйрөтүү керек.
Справка, рапорт, счет	справка – маалымдама, рапорт – билдирүү, счет – эсеп, эсептешүү.	Сөздөр которулуп берилди.
Бөрү көргөн <u>көпөктөй</u> бүжүрөп, артынан бирөөнү эрегиштирип кирип келди.	көпөктөй – күчүктөй	«Көпөктөй» деген сөз кайсы диалектилик өзгөчөлүккө таандык. 5-класстын окуучулары үчүн тааныш эмес сөз. Мугалим да бул сөздүн так маанисин билбей калышы ыктымал.
Чабалекейлер үйлөрүн куруп бүтүшкөн күнү аябай майрамдашты.	Чабалекейлер уяларын салып бүтүшкөн күнү аябай сайран курушту.	Чабалекей үй курбайт, уя салат. Майрамдашты эмес сайран курушту дегенибиз туура го.
Шофёр болгум келет.	шофёр – айдоочу	Бул сөздү же «айдоочу» деп которуп колдонууга болот, же өздөштүрүлгөн сөз катары «шопур» деп колдонуу керек.
Бул мезгилдерде окуу токтоп, балдардын баары каалаган жактарында эс алышат.	Бул мезгилдерде окуу жылы аяктап, балдардын баары каалаган жактарында эс алышат.	Окуу кайсы мезгилде, кандай максат менен токтогондугу так эмес.

Күрмөнү дайыма желбегей жамынып жүрчү.		«Күрмө», «желбегей» деген сөздөрдү окуучуларга түшүндүрүп берүү керек.
Дон суусун кечип өтүп, «С» селосун алуу үчүн приказ берилди. Бул Ата Журттун приказы эле.	Село – айыл, кыштак. Приказ – буйрук	Котормо берүү керек.
Ал аңгыча машина мектептин тушуна токтоду.	Машина – автоунаа	Машине деп берсе болмок жогорудагыдай өздөштүрүлгөн сөздөрдү эске алышыбыз керек.
Бишкекте майрамдын урматына салют берилет.	«Салют берилет» эмес – «салют атылат».	Стилистикалык ката кетирилген.
Майрамда эне-аталарыбызга оюн көрсөтүп беребиз.	«Оюн көрсөтүп» болбойт – «оюн коюп беребиз».	Сүйлөмдө стилистикалык ката кетирилген.
Жүргүнчүлөр коркунучсуз өтсүн үчүн, бардыгы иштелген.	Бардыгы иштелген эмес – бардыгы жасалган.	Тексттеги <i>бардыгы иштелген</i> деген сөз айкашын бардыгы ылайыкталып жасалган деп ондосок болот.
Анын составында фосфор кальций темир бар.	Составында – курамында	Сүйлөмдөгү «составын» деген сөз «курамын» деп алмаштырып колдонулса, тилдеги кептин тазалыгы сакталат.

Таблицадан көрүнүп тургандай, биринчи мамычада стилдик жактан так эмес түзүлгөн сүйлөмдөр, ал эми экинчисинде андай мүчүлүштүктөрдөн арылтып түзүлгөн сүйлөмдөр, ал эми үчүнчү мамычада кетирилген мүчүлүштүктөрдүн себептери көрсөтүлүп берилди. Мугалим сабакта ушундай үлгүдөгү таблицаларды окуучулардын стилдик каталарын жоюу, түзөтүү, кептин тактыгын, тазалыгын, тууралыгын калыптандыруу иштерин жүргүзүүдө кыргыз тили сабагында кеп маданиятына үйрөтүп окутууда ыңгайлуу жол катары пайдалануусу зарыл жана ал кыргыз тили сабактарынын практикалык баалуулугун дагы да арттырмак.

Ошентип кеп маданияты адамдын жалпы маданиятынын бир элементин түзгөндүктөн, ага тиешелүү ар кыл маселелер көтөрүлүп, алар атайын изилдөөнүн объектисине айлануу менен бирге, адам баласынын ички интеллектуалдык деңгээлинин көрсөткүчү болуп саналат. Ошондуктан 5-класстын окуучулары башталгыч класста алган билимин улай, оюн логикалуу, таамай, так, образдуу, таза, адабий норманын чегинде бере билүүнү өздөштүрүү үчүн окуу китеби негизги өбөлгөнү түзүшү абзел.

Жогоруда айрым материалдарды талдап көрүү менен, эне тилибиздин лексикалык корун таза, туура өздөштүрүү үчүн синонимдик алмашууларды, сөздүк аркылуу өздөштүрүүнүн жолдорун сунуш этип, туура сөздөр менен алмаштырууну ж.б. үйрөтүү максаттуу. Эгерде башталгыч класстарда чакан ойду ырааттуу бере билүүгө үйрөнгөн болсо, 5-класстан баштап ой жүгүртүп, текст талдоого (сүрөттөө, баяндоо) көнүгө баштоосу мүмкүн. Ошондуктан окуу китебинин лексикасы иргелип, сүйлөм курулушу жеткиликтүү стиль менен камтылышы максатка ылайык деп эсептейбиз.

1.2. Кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздери

Кыргыз тилин окутуунун мазмуну илимий негиздери – фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүн гана аныктабайт. Бул жерде окуучунун тилдик гана компетенттүүлүгү туурасында сөз болуусу мүмкүн эмес, т.а. тил аркылуу ээ болуучу коммуникативдик компетенция тууралуу да сөз кылуу кажет. Бул тууралуу профессор С.Рысбаев мындай деп жазат: «**Тил сабагында ээ болуучу негизги компетенциялар: тилдик компетенция, коммуникативдик компетенция жана маданий компетенция**» [116]. Ошондуктан окуу жайларда кыргыз тилин окутуунун негизги түшүнүктөрү катары окуучунун коммуникативдик компетенттүүлүгүн да, маданий компетенциясын да калыптандыруу маселеси чынында көңүлгө алынуучу нерсе. Анткени окуучунун кыргыз тилинде пикир алышуусу сабаттуу гана эмес, жогорку деңгээлде болбосо, же бул сабакты окутууда окуучуга талаптагыдай деңгээлде таалим-тарбия бере албасак, эне тилинде дүйнөнү тааныта албасак, анда сабакты окутуунун негизги максаты өз өтөсүнө толук кандуу чыкпаган болор эле. Арийне, кыргыз баласы кыргыз болуш үчүн өз тилинде оозеки кептин деңгээлинде нан сурап жеш аздык кылат. Анткени андай адамдардын улуттук тилден алган рухий азыгы мол, адеп-ахлак, нравалык нарк, салт, инсандык, мекенчилдик сезими жогору болуусу зарыл.

Бүгүнкү күндө кеп маданиятын илимий негизде иликтөөгө алган улуттук илим тармагы бар. Албетте, аталган тармак азырынча жаш, тажрыйбасы аз жана калыптануу жолунда. Бирок кыргыз элинин сөз өнөрүнүн казынасына не бир түрдүү кенче бай экендиги талашсыз.

Дегинкиси, сөздү айта салганга шашпай, кеп кандай болуш керек экендигин ылгоо маанилүү. Сүйлөсө маңызына чыгарып, ар бир сөзүн таза, так, көркөм кылып, угармандарын тажатпастан, тескерисинче, бүйүрүн кызытып, күндүр-түндүр кеп сала билип, айлап-жылдап сүйлөсө да, сөзү түгөнбөчүдөй, олтургандарды эриктирбеген адамдар болгон.

Сөздүн күчү менен Ысык-Көл өрөөнүнөн чыккан белгилүү чечен Тилекмат бугу менен сарбагыш урууларынын чырын, туура эмес мамилелерин жөнгө салып кайткандыгы маалым. Чынында, бардык эле адам сөзгө чебер боло бербейт, бирок туура сүйлөөгө, сөзмөрлүк өнөргө үйрөнүүгө неге болбосун. Сөз – бул көркөм чыгарманын жаны. Аны көркөм кепте калемгер сөзмөр адам өз максатына ылайык образды ачыш үчүн колдонот.

Сөз сүйлөө ар дайым адамдын аң-сезими менен байланыштуу, ал эми аң-сезимдин күчү, деми – ойду өнүктүрүп туруучу көрүнүш. Аң-сезимдин дагы бир түпкү мааниси – эмоция. Латын тилиндеги «эматион» бизче «кубануу», «маашыркандуу», «ыракаттануу», «таңыркоо», «капалануу», «ачуулануу» деген сыяктуу субъективдик аракеттерди туюндурат. Албетте, бул – психологиялык көрүнүш.

Анткени адамдар кеп аркылуу ойдун тикеден тике чындыгын эле бербестен, ички сезимин, айтылуучу ойго карата өзүнүн жекече мамилесин (оң же терс) да билдирет. Оң эмоцияларга кубаныч, ырахат, сүйүү сыяктуу мүнөздөгү сезимдер кирсе, капа, заар, ачуулук кыжыр келүү – терс эмоцияларга кирет. Эгер эрк (воля) ойду жылдырып турган күч (импульс) болуп кызмат кылса, эмоция ойдун субъективдик түсүн жана чыңалуу даражасын түзөт. Ал эми адамдардын ички сезиминин сырткы тилдик каражат катары чагылдырылышы экспрессия деп аталат. Латын тилиндеги «экспрецион» бизче ички сезимдин тил каражаттары менен көркөм чагылдырылышын билдирет. Ошондуктан эмоционалдык-экспрессивдик лексика көркөм кепте эстетикалык образдуулукка ээ болот.

Көркөм чыгарманын өзгөчөлүгү, эң оболу, анын искусство экендигинде. Айрым бир конкреттүү көрүнүштөрдү окуучулар таасирдүү, көркөм-элестүү бериш максатында эмоционалдык-экспрессивдик лексиканы колдонушат. Мисалы, Ч.Айтматовдун Жамийла повестинде «Данияр кеч кирген сайын ырдай берди» деген фразада «Данияр кеч кирген сайын созолоно берди» деген эмоционалдык лексиканы колдонуп, жөн эле ырдагандыгын эмес, ырдоо маанисин күчөтүп, таасирин арттырып берет. Чындыгында, жазуучулар,

сүрөтчү менен музыканттар, режиссёр же актёрлор өзүнүн чыгармачылыгы аркылуу угуучуларды, көрүүчүлөрдү таасирлентип, маашырканып, ар кандай билдирүүлөрдү көркөм жана элестүү бере алат.

Көркөм искусстводогу дагы бир негизги өзгөчөлүк, бөтөнчөлүк анын – көркөмдүк сапатында. Мындай көркөмдүк сапатты мугалим өзүнүн чебер жөндөмү менен окуучуларга образ түрүндө эле ачып бербестен, андагы сөздүн лексика-семантикалык, грамматикалык, текстологиялык, стилдик өзгөчөлүктөрүн факты-материалдардын негизинде ачып берип, анын көркөмдүк сапатын түшүндүрүшү керек.

5-класстын окуучуларына кеп маданиятын үйрөтүү жана көркөм чыгарманын текстти аркылуу лингвистикалык жана психологиялык негизин ачып берүүдө окуучулар кептин түрлөрүн, стилдерин айырмалоо менен, чыгарманын чыныгы табиятын, өзгөчөлүгүн аныктай алгандай болуш керек.

Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө көркөм тексттеги берилген идеяны, мазмунду, сюжетти, образды ачып көрсөтүп, жазуучунун ой-пикирин, айтайын дегенин баамдап, ага сүңгүп кире алгандай болушу зарыл.

Жазуучулар табигый же коомдук нерселерди, тарыхый окуяларды сүрөттөгөндө, аларды чыныгы нерселерге окшоштуруп, өздөрү адам образдарын типтештирип, адамдардын сүрөттөлүштөрүн түстөрүн өздөрү кандай көрсө, кандай ойлосо, ошондой түрдө беришет. Кыскасы, искусствону башка чөйрөдөн бөлүп турган көркөмдүк сапат объектилердин өздөрүндө жок формалар кошулган элестерди түзгөндүгүндө. Мындай көркөм сапатты мүнөздөп, «Манас» эпосунда «Жарымы төгүн жармы чын» деп манасчылар айткан шекилдүү, мындай сөздөр илгертен бери эле бардык элдерде кездешет.

Ошондой эле, көркөм чыгармачылык фантазиясыз, кыялдануусуз оңой эле жарала койбойт. Анткени анын элес-ойлору жөн гана сөздөр менен берилбестен, таамай салыштыруулар, метафоралар, эпитеттер, макал-лакаптар, фразеологизмдер, учкул сөздөр пайдаланылып, өтмө маанидеги так таасир этүүчү тилдик көркөм каражаттар менен өзгөчө формада, ыкмада жазылат.

Мугалимдин негизги максатынын бири жогоруда айтылган өтмө маанидеги туруктуу сөз айкаштардын маанисин чечмелеп, ар бирин түшүндүрүп, сөздүк дептерине жаздырып, кайрадан кайталап, карапайым сүйлөшүү сөзүбүздөн көркөм чыгарманын тилинин айырмачылыгы, өзгөчөлүгү эмнеде экендигин түшүндүрүшү зарыл.

Чындыгында, көркөм сөз искусствосу түздөн-түз объектилердин өзүн эмес, алар туудурган элес-ойлорду билдирет. Дүйнөдөгү болумушту, чындыкты чагылдырат, ошого таянат, ошону таанып-билүү үчүн кызмат кылат. Биз, демейде, көркөм чыгарманы окуганда, карапайым эле көрүп жүргөн көрүнүштөргө көңүл бөлбөй койсок, жазуучу көркөм образдар аркылуу сүрөттөгөндөн кийин гана толкуп ага назар салабыз. Бирок биз көргөн объектилердин формаларын өзгөрткөн көркөм образдар ой-сезим тарабынан гана түзүлөт. Андай образдар окуучунун акыл-эсине өткөндө гана, ага өз турпатындай эргүү кыймылдары пайда болуп, башкача айтканда: «Лев Толстой айткандай, ага да «жугат» аны да толкуу абалына түшүрөт. Биз көркөм чыгармалардан кабылдаган ой-сезимдер биздин түшүнүктөрүбүздү байытып, аларды көңүлүбүздүн чордонуна салат, мурда анча байкабагандардын баркын көтөрөт, дал ошондуктан көркөм чыгармага канча кайрылсак да, кызыгуубуз өксүбөйт» [92.].

Ушундан улам көркөм чыгарманын окуучулар үчүн ой чабытын өнүктүрүүгө, алардын сезимин арттырып, образдар аркылуу дүйнөгө болгон көз карашы менен кеп маданияты калыптанып, тил байлыгы артып, көркөм текстин маанисин аныктай алат. Ошондуктан көркөм тексти окуп үйрөнүү менен окуучулардын кеп маданиятына болгон кызыгуусу өөрчүп, ал аркылуу келечекте эркин сүйлөй да, жаза да билүүгө каныгат.

Баланын психологиялык жактан толук жетилиши, жаш өзгөчөлүгү, үйдө же бакчада тарбияланышы алардын предметтик даярдыгына сөзсүз таасир этет. Себеби бакчада тарбияланган бала менен үйдө тарбияланган баланын окуу иш-аракети, тилинин тактыгы, сүйлөө кебинин аздыр-көптүр калыптанып, чөйрөгө карата мамилеси, ой жүгүртүүсү айырмаланат. Мындай даярдыктан өтүп калган

бала мугалимге оор кырдаал түзбөшү шексиз. Мындан сырткары, баланын психологиялык жактан толук жетилип, кабыл алуусунун туура калыптанышы эң негизги маселе. Себеби белгилүү психолог И.А.Зимняя айткандай: «Балдардын психологиялык жактан өнүгүүсү сырткы чөйрөнү кабыл алуу жолу менен жүрөт. Баланын өсүп-чоңоюшунун жүрүшүндө кабыл алуу процессинин ырааттуу калыптанышында эң жакшы мисал болуп, анын сөздү кабыл алуусу саналат» [55, 22-б.].

Мектепте окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө, алардын күнүмдүк сүйлөшүү, мамилелешүү практикасынын активдүүлүгүн билүү үчүн, жалпы психологиялык категорияларга таянуу керек. Жогорудагыдай шарттарды эске алуу менен катар, окутуунун психологиялык негиздерин изилдеп, кеп маданиятын үйрөтүүгө мүмкүнчүлүк табабыз.

Кеп өстүрүүнүн психологиялык жалпылыктарын эске алуу менен балдарга кыргыз тилин үйрөтүү, анын ичинде, кеп маданиятына үйрөтүү негиздери айкындалат. Жалпы психологияда, айрыкча, 5-класстын курагындагы балдардын бир нерсеге кызыгуулары көбүрөөк болуп, ар нерсени түшүнүп, билгилери келишип, кызыккандарын тереңирээк билүүгө ынтызар болушат. Оюндагыларын тартынбай сүйлөп, эске сактоосу күчтүү, эмоциялуулукка ээ, кыялкеч келишет. Сабактын ар кандай формада уюштурулушу, балдарга туура багыт берип, алардын тилин табуу, ар бирине көңүл бөлүү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү ийгиликтерине түрткү берет.

Баланын өсүп-өнүгүүсү окуу-тарбия процессинде ишке ашырылуучу көрүнүш. Окуучу предметтеги жаңы сөздү же нерсени сезими аркылуу (угуу, көрүү) кабыл алып, өзүнүн аң - сезиминин чегине жараша баа берип, тил аркылуу жооп кайтарат. Окуучуларга сабакты түрдүү формалар аркылуу өтүү андан алган жакшы таасирлер кийинки турмушуна да таасирин тийгизе турган зор күч болору шексиз.

Окуучуларды сабакка кызыктырып, кеп маданиятына үйрөтүүдө туура темаларды тандап ошого жараша сүйлөшүү чөйрөсүн түзүү максатка ылайык

келет. Мисалы, көркөм казынабыз «Манас» эпосу, залкар инсандарыбыздын өмүр жолу же накыл кептери, Мекенди, жаратылышты сүрөттөгөн көркөм тексттерди окуучулар менен талдап иштөө көп натыйжа берерине изилдөөбүздө ишендик. Андай сабакта ар бир бала мугалимдин көңүлүнөн сырткары калбоо керек, бул баланын окууга болгон кызыгуусун көтөрмөкчү. Окуучу жакшы баа алуу үчүн аракет кылат, мугалимдин койгон баасы да окуучу үчүн чоң мааниге ээ.

Окуучуларга кыргыз тилин сабакта улам жаңы түшүнүктөр аркылуу кеп маданиятына багыттап үйрөтүү бардык учурда болбосо да психологиялык маанайды түзүп берет. Сабакта окуучуларга грамматикалык, лексикалык материалдарды жаттата бербей, чакан тексттерди талдатып, чечмелетип, тексттин курамына туура жайгаштырып балдардын кызыгуусун арттырып, эмоциясын иренжитип албоо керек.

Баланы окутуп-тарбиялоодо алардын өз алдынча аракеттенүүсүн, ой жүгүртүүсүн текшерүү, байкоо жүргүзүү аркылуу мугалим окуучуга туура багыт берүүсү ишке ашырылса, окутуу, тарбиялоо процессинде сөзсүз натыйжа чыгат. Бул тууралуу Л.С.Выготскийдин төмөндөгүдөй сөзүн белгилеп көрсөтсөк болот: «Тарбиялоо процессинин негизине окуучунун жекече ишмердүүлүгү коюлушу керек жана тарбиячынын бүткүл искусствосу бул ишмердүүлүктү жөнгө салууга жана ага багыттоого жумшалууга тийиш.

Психологиялык көз караштан алып караганда, мугалим тарбиялоо чөйрөсүн уюштуруучу, анын тарбиялануучулар менен болгон өз ара байланышын жөнгө салуучу жана текшерүүчү болуп эсептелет. Социалдык чөйрө – бул тарбиялоо процессинин чыныгы күчү, ал эми мугалимдин бүткүл милдети ошол күчтөрдү башкарууга багытталат» [27,34-б.].

Мугалим окуучунун билим алып өнүгүүсү үчүн социалдык чөйрөнүн мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдалануу менен бирге, анын иш-аракеттерин жетектей жана багыттай алуу менен, Л.С.Выготский белгилегендей жаңыча демократиялуу билим берүүдө башкы фигура жекече ишмердүүлүктүн субъектиси баланын өзү эсептелет. Мугалимдин окуучулар менен биргеликте

иштөөгө болгон каалоосу, даярдыгы туруктуу кызматташтыкта болгондо гана аларды максатка ылайык үйрөтө алат.

Окуучуларга текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүдө кептин үч түрүнө баяндоо, сүрөттөө, ой жүгүртүүгө айрыкча маани берүүбүз керек.

Окуучуларды кептин ар бир түрлөрү боюнча талдап иштетүү оң натыйжа берет. Анткени балдар өзүнүн оюн туура ойлонуп, сыртка айтып билдирүүгө даярданышат. Окуучу ойлонуп сүйлөм түзөт, андан соң ачык айтат же жазат.

Кеп маданияты адамдардын дүйнөнү сөз менен туура тааный билүүсү жана бири-бири менен пикир алышуусунун сапаты сыяктуу башкы функция катары бааланат. Жалпы тилдик материалдар аркылуу адам өз кебин өстүрүп, анын байлыктарына ээ болот. Окуучулардын кебин өстүрүү – бул күн сайын кайталанып, бири-бирине уланып жүрө турган табигый көрүнүш, ошондуктан кеп өстүрүү ар күнкү сабакта так пландаштырылып, такталып туруусу зарыл.

Ойлонуу – тил категориясынын негизинде ички кеп аркылуу ишке ашат. Берилген тапшырмаларда кандай жооп айтууга, кандай сөздөрдү пайдаланууга басым кылат. Мындай ойлонууга үйрөткөн даярдык балдардын кебин өстүрүүдө (*кеп маданиятын жакшыртуу*) сапатын жогорулатып жана жакшыртат.

Балага кеп үйрөтүүдөгү негизги шарт – бул өз ара сүйлөшүүгө болгон ички керектөөсүн канааттандыруу. Ошондуктан балдарга даяр кеп үлгүлөрүн берүү же сүйлөшүү чөйрөсүн түзүү керек. Кептеги чөйрө канчалык бай болсо, каражаттар мисалы, сөз айкашы, сүйлөм андан кийин текстти туура баланын кепти көп үйрөнүүсүнө да ошончолук толук шарт түзүлөт, кеби да бай болот.

Кепти туура үйрөнүү балага жеке эле адамдар менен сүйлөшкөнгө шарт түзүлбөстөн, кайрадан ал аркылуу курчап турган дүйнөнү кенен таануусуна да жол ачылат, т.а. кеп үйрөнүү – курчап турган айлана-чөйрөнү таанууга чоң өбөлгө болот. Кеп үйрөтүү толук кандуу жүрсө, бала өзүн эркин сезе билет, ошол эле учурда жаратылыштагы жана коомдогу татаал кубулуштарды да түшүнүү менен кабыл алат.

Бала үчүн кепти туура үйрөнүү – жакшы окуунун жана өсүүнүн да өбөлгөсү боло алат. Баарына белгилүү болгондой, кеби начар өнүккөн, сөздүк кору жарды окуучу сабагынан да начар окуп, башка бардык предметтерди өздөштүрүүсү башкаларга салыштырмалуу төмөн болот. Окуучуларга сабакты, көбүнчө, көрсөтмөлүү, суроо-жооп иретинде уюштуруп, сүйлөшүү мотивин түзүү абдан зарыл.

Мотив – бул сүйлөөнүн ишке ашышын шарттаган турмуштук зарылдык, ага түрткү болгон психологиялык абал. Психологдордун айтуусуна караганда, адамдардын сүйлөө аракети ойлоо, талдоо, салыштыруу, ой жүгүртүү, эске тутуу ж.б. сыяктуу операциялар менен да тыгыз байланыштуу. Демек, сүйлөө – адамдардын кыймыл-аракетинин бир формасы болуу менен, ал төрт жагдайда, атап айтканда, **угуу, сүйлөө, окуу, жазуу** сыяктуу кептик ишмердүүлүктүн түрлөрү катары көрүнөт [76,11-б.].

Окуучуда угуу ишмердүүлүгү менен көрүү сезими аркылуу эстеп калуусу роль ойнойт, т.а. окуучу предметти, буюмду көрмөйүнчө жакшы кабыл ала албайт. Ошондуктан кыргыз тили сабагы биринчи кезекте көрсөтмөлүү болсо, кыймылдуу, түстүү сүрөт, көрсөтмөлөр баланын эмоциясына да чоң таасир этет.

5-класстын окуучуларынын сүйлөө активдүүлүгү, тартынбастыгы чоң мааниге ээ. Окуучулардын ичинен кээ бири аңгемелешүүдөн тартынып уялышат. Мугалим алардын оюн түшүнүп, ар бирин өзүнө тарта билсе, окуучулардын кебин өстүрүп, кеп маданиятын үйрөтүү ийгиликтүү уланат. Кеп өстүрүүнүн ар түрдүү жолдорун, каражаттарын пайдаланып, мисалы, баяндама же өз алдынча жаңы чыгарма жаздыруу, оозеки аңгемелерди, сөздүк жумуштарды жана грамматикалык тапшырмалары бар көнүгүүлөрдү иштөө аркылуу мугалим ийгиликтүү максатка жетише алат. Кеп маданиятын үйрөтүү менен мугалим окуучулардын дүйнө таануусун калыптандырып, ар бир сөздүн маанисин туура түшүнүп, аларды турмушта колдоно билип, өздөрүн маданияттуу алып жүрүүсүнө шарт түзүлөт.

Окуучулардын сөздүк кору көбөйүп, кеби байыган сайын оозеки кебинде болобу, жазуу иштериндеби макал, фразеологизм сөздөрдү колдонуп, сүйлөмдүн түзүлүшү, көп маанилүү синтаксистик конструкцияларды өздөштүрүүсү да алга жылары шексиз. Тилдин бул маанилери аркылуу бала өзүнүн билимин, кеп маданиятын калыптандырып башкалар менен сүйлөшүүдө кеңири колдонууга көнүгөт.

Бала сөздөрдү, тилдик каражаттарды, көбүнчө, башкалар менен пикир алышууда кабылдайт. Бул, албетте, жетишсиздик кылат: мындай жагдайда кабылданган кеп дайыма эле толук мааниге ээ боло бербейт [116]. Ошондуктан айрым маанилүү аспектилерин туура жол аркылуу жеткирүү зарылдыгы келип чыгат. Мындай көрүнүш айрыкча адабий тилди өздөштүрүүгө байланыштуу болот, себеби адабий тилди диалектилерден, жаргондордон айрып таануу өтө маанилүү. Мектепте адабий тил көркөм, илимий жана диалогдук, монологдук варианттарда окутулат.

Буларда чоң көлөмдөгү материалдар, көп жаңы тексттер, анын ичинен, синтаксистик конструкциялар түрүндө жыш кездешет. Балдар мектепте колдоно элек сөздөр катышкан тексттерди окутууда мугалим окуучуларга алар жөнүндө кеңири түшүндүрмө берүү зарылдыгы туулат, т.а., адабий тилдеги жаңы сөздөрдү, анын ичинен кеп маданиятына үйрөтүү үчүн талданып жаткан тексттин маанисин мугалим окуучуларга кеңири түшүндүрүп бериши зарыл.

Тексттерди талдоодо, *анын ичинен кеп маданиятына үйрөтүү иретинде*, балдар терең үйрөнүп, өз практикасында кеңири колдонушу үчүн мугалим атайын пландуу иш алып барышы керек, ал үчүн так жана конкреттүү материалдар тандалып алынып, сөздөрдүн туруктуу маанилери толугу менен сакталышы зарыл.

Окуучулар көркөм окуу, жазуу иштерине ырааттуу көнүгүшү керек, көркөм окуу жана жазуу аркылуу тилдеги системага таянып, фонетиканы, графиканы, лексиканы, грамматиканы, орфографияны тереңдетип окушат.

Жазуу иштери оозеки кепке караганда маанилүү ролду ойнойт, анткени жазуу иштери аркылуу гана окуучулардын кетирген стилдик каталарын,

кемчиликтерин, түшүнбөгөндөрүн толук билүүгө болот. Жазуу иштерине үйрөнүү менен окуучулар ар кандай жанрлардын өзгөчөлүктөрүн таанып-билишет, т.а, газета-журналдарга ж.б.у.с. макала жазуу менен окуяны көркөмдөп, фактыларды так, туура берүүгө көнүгүшөт.

Кепке үйрөтүүнүн дагы бир маанилүү түрү болуп, окуучулардын сөздү жеткиликтүү, көркөм окуп үйрөнүүсүнө жетишүү эсептелинет, бул окуучулардын кебин дагы тереңдетүүсүнө, кебинин маданиятын жогорулатуусуна, көркөм, уккулуктуу сүйлөөгө жетишүүсүнө өбөлгө түзөт.

Кепке үйрөтүүдө кептин түрлөрү маанилүү ролду ойноп, ал сөздөрдүн, сүйлөмдөрдүн үстүндө ыраттуу иштөөсү дегендикке жатат. Кептин түрлөрү боюнча машыгууларда бирдей өнүгөт, ошол эле учурда алар бири-бирине көз каранды болуп, сөздөр, сүйлөмдөр байланыштуу кеп үчүн кеңири, толук материалдарды берет. Көркөм текст менен кеп маданиятына үйрөтүүдө түрдүү көнүгүүлөрдү иштетүү, т.а. аңгемелерди, дил баяндарды ж.б.у.с. жаздыруу, кепке үйрөтүүчү татаал көнүгүүлөр системасын аткаруу башкы баскычта турат, ага сөздүктөр, көнүгүүлөр, текст, графикалык, орфографиялык материалдар жардамга келет.

Окуучуларды текст иштөө менен кеп маданиятына үйрөтүүдө ар кандай кечелер, класстан тышкары өткөрүлүүчү көркөм окуу сыяктуу ар түрдүү мелдештер, грамматиканы жана орфографияны үйрөнүшү боюнча практикалык сабактар да ийгиликтүү натыйжаларды берет. Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү кыска мөөнөттүн ичинде дароо эле оң жыйынтыгын бере койбойт. Ошондуктан кепти өстүрүүдө мугалим менен окуучунун, жогоруда айтылып өткөндөй, узакка созулган иши гана жакшы натыйжа алып келет.

Аталган проблемалар тууралуу Кыргыз тилинин учурда колдонулуп келаткан программасына таянып кеп кылсак болот, атап айтканда:

1. Синтаксис, пунктуация жана кеп маданиятында тексттеги жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн чегин аныктоо. Текстте кездешкен суроолуу, жай, буйрук, илептүү сүйлөмдөрдүн интонациясын туура сактоо. Сүйлөмдөрдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн, татаал сүйлөмдөрдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн

интонациясын туура сактоо. Көркөм текст түзүүдө жай, суроолуу, буйрук, илептүү сүйлөмдөрдү, сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүн, тике, бөтөн сөздөрдү айтыла турган ойдун кырдаалына карай адабий тилдин стилдик нормасына карай колдоно билүү. Буга карата төмөнкү көркөм тексттен мисал келтирсек болот:

Атадан калган туяк

А тиги эси жок энесинин айтканына ошол замат ишенди. Ошол замат ишенди. Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген мээримди делебесин козгоду. Жоокер атасы менен кайсы уул мактанбасын.

Бул тексттеги кара тамга менен белгиленип көрсөтүлгөн сүйлөмдөр 5-класстын окуучуларын **кептин көртүүлүлүнө** үйрөтүүдө мисал боло алат. Кептин көрктүүлүгүнө Б.Алыкуловдун “**Жакшы кыз**”, “**Өзү каар, тили заар кыз**” аттуу ырын 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятынын **көрктүүлүгүнө** мисал катары талдап окутсак болот.

Жакшы кыз

*Сайраган жайкы булбул – гүлдүн көркү
Жаркырап жайнаган кыз – үйдүн көркү
Жазында жайкалган соң – дөңдүн көркү
Сулуу кыз суктандырган – төрдүн көркү
Далида сындап өргөн кара чачы
Маңдайга келишимдүү калем кашы*

Өзү каар, тили заар кыз

*Айылдан айыл кезген кыз,
Ата-энеден безген кыз.
Чарчабай басып жүргөн кыз,
Ушактын сөзүн сүйгөн кыз.*

*Уяты жок – таскак кыз,
Этек-жеңи баткак кыз.
Кашына көөнү сүрткөн кыз,
Кишинин баары үрккөн кыз.*

Бул эки ырды 5-класстын окуучуларына салыштырып окутуу менен **кептин көрктүүлүгүн** жана лингвистикалык негиз болоруна ынанабыз. Мындан тышкары кептин көрктүүлүгүнө Т.Сыдыкбековдун **“Тоо балдары”** романындагы кездешкен төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү да мисал катары пайдалануу ылайыктуу деп эсептеймин. Окуучуларга тексттен төмөндөгүдөй сүйлөмдөрдү салыштырып, маанилерин чечмелөөгө тапшырма берем.

Тексттен салыштырууларды таап, алардын маанисин чечмелөө

“талдан чырпык сууругандай”	
“отоо баскан апийимдей”	
“эчтеме билбеген куурчактай”	
“эртең мененки шүүдүрүмдөй”	
“байыркы бабанын көк асабасын өзү көтөрүп жүргөндөй”	
“тоодой кумдун арасынан алтын чайкагандай” ж.б.	

Адам мүнөздөрүн билдирген туруктуу сөз айкаштары

“союл тоотпос өрт”
“урушчаак бөдөнөдөй”
“күрөө тамыры көпкөн”
“көкүрөгү тунук”
“үркө турган улакча”
“коко куурайды сындырбаган бечел”
“көк темирдей бүгүлбөгөн” ж.б.

Таблицанын ичиндеги сүйлөмдөрдү окуучуларга чечмелетип, талдатуу аркылуу **кептин көрктүүлүгүн** түшүндүрөбүз.

“Саманчынын жолу” повести

“Эй, адамдар, дүйнөнүн төрт бурчунда жашаган адамдар, силерге эмне керек, жерби? Мына мен жермин, мен бардык Адам баласына теңмин, мага таарынычыңардын кереги жок! Эмгек керек! Айдоого бир дан таштасаңар жүз дан кылып берем, чырпык сайсаңар чынар кылып берем, бак тиксеңер мөмө төгүп берем! Мен түгөнбөйм, мен таарынбайм, мен кенчмин, мен баарыңарга тегиз жетем!”.

Мугалим көркөм тексттен алынган үзүндү аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү менен бирге эмгекти сүйүүгө, мекенди чыңдоого, жаратылышты сактоого да тарбиялайт. Тексттеги кездешкен сүйлөмдөр аркылуу кеп маданиятына тиешелүү болгон кептин **көрктүүлүгүн, эмоциялуулугун** ачып берүүгө жетишет.

Кептин эмоциялуулугуна “Атадан калган туяк” аңгемесинен төмөнкү үзүндүнү талдап колдонобуз:

Эми элдин баары Жээнгүл жакка бурулду. Анын көзүнө жаш алып, унчукпай эрдин бек кымтып, түз басканын узата карапты. Жээнгүл баланын жанына келди да, аны өйдө тургузуп:

- Жүр, балам, жүрөгөй. Ошол сенин атаң,- деп акырын айтып, аны колунан жетелеп тышка чыгып кетти.

Ушинтип алар кинону да аягына чейин көрүшкөн жок. Ай өйдөлөп калган экен. Төбөдө да, капталда да бейкут жылдыздар бейкут бет багып, бул дүйнөдөн эч бир кабары жоктой - алыста.

Бул көркөм тексттен алынган **эмоциялык** сүйлөмдөрдүн маанисинен тышкары окуучуларга тыныш белгилердин туура коюлушу, психологиялык таасир, адабий терминдер, диалог, монолог, автордун сөзү, каармандын сөзү, эпитет сыяктуу адабий түшүнүктөргө токтолуп, окуучулардын ой жүгүртүүсүн, жазуу кебин өстүрүүгө сүрөткердин пейзажи чыгармада зор ролу бар экенин окуучуларга көркөм тексттин негизинде түшүндүрүп, кеп маданиятын арттырууда көркөм тексттин ролун далилдейбиз.

2. Фонетика, графика, орфоэпия, орфография жана кеп маданиятында с-з, к-г, д-т, б-п, ч-ш сыяктуу түгөйлүү үнсүздөрдү сөз ичинде айтылышын жана жазылышын туура, так сактай билүү, ажыратуу (ъ), ичкертүү (ь) белгилери жана созулма үндүүлөр катышкан сөздөрдү туура айтууга жана туура жазууга көнүгүү; сөз аягында келген жумшак үнсүздөрдүн (б,в,г,д,ж) аталышында орфоэпиялык, орфографиялык нормаларды туура сактоо. Буга карата төмөнкү тексттерден мисалдарды талдаганыбыз ылайыктуу. Кептин **тууралыгына** төмөнкү тексттерден алынган мисалдарды келтирсек болот.

Атадан калган туяк

- Тигиногу сенин атаң, - деп койду ал бир убакытта, баланын кулагына шыбырап.

Ушундан баштап жанагы замбирекчи Авалбектин атасы болду. Ушундан баштап кино анын атасы жөнүндөгү киного айланды.

Окуучулар кепти **туура, так, катасыз** айтууда **жаңылмачтарды** айтып машыгышса да натыйжалуу болор эле.

Бир ак чымчык, эки ак чымчык

Үч ак чымчык, төрт ак чымчык

Бир түп тыт,
Бир түп турп.
Турп тытты түртөт,
Тыт турпту түртөт.

Ал аралда да марал
Бул аралда да марал
От экен маралга да арал
Оттосун аралга да марал

Көп көпөлөк көкөлөп өтөт
Көп көпөлөк көкөлөп өтөт
Төрт көпөлөк бөлөк өтөт

Т.Молдонун “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы” аттуу чыгармасы да окуучуларга кептин тууралыгын үйрөтүүгө жакшы мисал боло алат.

Талым кыз менен Көбөктүн айтышы

Талым кыз:

Жер сиңип кеткен **жети атаң**, ал эмне Көбөк чоң?
Жерди жемире баскан **чал буура**, ал эмне Көбөк чоң?

Көбөк:

Жер сиңип кеткен жети атаң – **жети атабыз** эмеспи
Жерди жемире баскан чал буура – **түп атабыз** эмеспи

Талым кыз:

Желини сүттүү **куу инген**, ал эмне Көбөк чоң?
Оргочордон **от күйөт**, ал эмне Көбөк чоң?

Көбөк:

Желини сүттүү куу инген, **өз энебиз** эмеспи
Жез буйлалуу нар тайлак – **карындашым** эмеспи

Талым кыз:

Түйүлгөндүн түйүнүн **чечип турган** ким болот?
Сөөгүндү ысытып, эзип **турган ким** болот?

Көбөк:

Түйүлгөндүн түйүнүн чечип турган **чечендер**
Сөөгүндү ысытып, эзип **турган бала** дейт

Талым кыз:

Узун, узун, узун жол, учун **билген ким** экен?
Алыс менен жууктун ченин **билген ким** экен?

Көбөк:

Узун жолду узартып, учун **билген кербенчи**
Алыс менен жууктун ченин **билген базарчы**

3. Лексика жана кеп маданияты өтмө маанидеги сөздөрдү орундуу колдонуудагы стилдик зарылдыкты өздөштүрөбүз. Сүйлөм ичинде же катар келген сүйлөмдөрдө бир эле сөздү же сөз тизмектерин орунсуз кайталоого жол бербөө үчүн аларды маанилик жактан алмаштырууга ылайык келген башка синонимдик сөздөрдү колдоно билүүгө үйрөтөбүз. Текстти стилдик жактан туура түзүүдө синонимдик катарларды өздөштүрүү жана аларды колдоно билүүгө үйрөтүшүбүз керек. Буга мисал катары **кептин байлыгына** туура келген тексттерден мисалдарды алганыбыз ылайыктуу.

Атадан калган туяк

- Ал эми пулеметтор жаакташа тытырап, ок жаадырчу болсо – баланын **жүрөгү алып учуп, аптыккан деми колкосуна тыгылат**. Мына согуш деп ушуну айт! Мына согуш десең!
- Эмнеси болсо да **артында туягы бар** экен.

Акыл Карачач жомогунан

Жээренче чечен баласын ээрчитип жолдо келе жатып: “**Ат жалына казан ас**”, - деди. Төлөмырза түшө калып, аттын жалына от коюп, өрттөп жиберди. Жээренче чечен: “Ээ, балам, **ат жалына казан ас**”, - деген “канжыгадагы тамакты ат үстүнөн жейли” деген сөз болот”, - деди. Дагы бир топ узагандан кийин: “**Балам, узун жолду кыскарт**” - деди. Төлөмырза түшө калып жолду кетмендеп калды. Жээренче чечен: “Кетмен менен кыскарта албайсың балам, “**узун жолду кыскарт**” деген “өткөн-кеткенден кеп сал” деген сөз. Кеп адамга эрмек болот, жолдун кандай өткөнү билинбей калат, узун жолду жүрүштүү ат менен кызык сөз кыскартат”, - деди.

Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө аларга **кептин байлыгына** мисал катары **макалдарды** колдонобуз. Мисалы;

1. *Жакшы ойлосоң-жакшы сүйлөйсүң;*
2. *Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө;*
3. *Таап сүйлөгөн таттуу сүйлөйт;*
4. *Карынын сөзүн капка сал* өңдүү ж.б. макалдарды айтууга болот.

Макалдардын мааниси окуучулардын **кебинин байлыгына** эле мисал болбостон, ойлонуп, талдап сүйлөөнү, жагымдуу, сылык сүйлөш үчүн ага керектүү сөздөрдү таап сүйлөгөнгө, жаман сапаттардан арылып, тарбияланууларына шарт түзөт.

Ал эми **кептин тактыгына** мисал катары төмөндөгүдөй макалдарды талдоого болот.

1. **Так сөздүн таасири күчтүү;**
2. **Так сөз талашты чечет;**
3. **Так сөз болотту кесет;**

4. Так ойлонсоң, так сүйлөйсүң.

Бул макалдарды пайдаланып, окуучуларга кептин, сүйлөөнүн тактыгына арналган сабакты уюштуруп өтсөк болот. Сабакта ушул макалдарды пайдаланып, алардын маанисин чечмелөө менен, мектепте сүйлөөнүн **тактыгына** үйрөтүүдө айрыкча төмөндөгүлөргө көңүл бурушубуз керек экендиги белгиленет.

- Эмне жөнүндө сүйлөй турганыңды так, ачык ой жүгүртүү;
- Адабий тилдин нормасында так сүйлөө;
- Сөздөрдү, сөз айкаштарын, көп маанилүү сөздөрдү, омоним, синоним, антонимдерди так пайдалануу;
- Кеп маданиятын, тилдик эрежелерди так сактоо.

Ошондой эле **табышмактардын** да окуучуларды акылмандыкка, так, туура ойлонуп сүйлөшө билүүгө, тез ойлонууга, тапкычтыкка, сөзмөрлүккө, баарлашып сүйлөшө билүү маданиятына, эмгекчилдикке, адептүү сүйлөшүп кеп маданиятын сактоого окуучуларды багыттайт. Мисалы;

- Ичи ичинде, ичегиси тышында (*комуз*)
- Аябаган кызыкка батам
Аягына жеткенче шашам (*китеп*)
- Кыңыр-кыңыр кыңырык
Минген аты ыңырык (*бешик, бала*)
- Кырда кылыч жаркылдайт (*ай*)

Ч.Айтматов “Бугу Эне” жомогунан

Кыргыздар да кези келгенде аттанып **казат жүрүп**, касташкан уруунун үйүн өрттөп, **күлүн көккө сапырып**, элин кырып, жылкысына тийип, малын айдап кетчү экен. Эр өлтүрүү эрдик саналып, кишини киши аябай, адамды адам **тукум курут** кылмай заман. Адам каны суудай агып, көк-кашка суу **жошолонуп**, ак-сары гүл **манаттанып**, бөрүдөй тытышкан доор экен. Окуучуларга кара менен көрсөтүлгөн сөздөр **кептин байлыгына** мисал боло тургандыгын түшүндүрүп, сөздүктөрдү пайдаланып иштөөгө үйрөтөбүз.

Т.Сыдыкбековдун “**Тоо балдары**” романында да **кептин байлыгына** мисал болгудай төмөндөгүдөй мезгилди билдирген сөз айкаштарын колдонгон.

“мойну узун кыштын түнү”
“тоонун кийиги жака талашкан мезгил”
“кары чилде ак сакалын сеңселтип суу түбүндө уктаган кез”
“чатырап аяз туруу”

4. Сөз жасоо, сөздүн курамы жана кеп маданияты сөз жасоо же сөз өзгөртүү учурларында бир сөз ичинде же жанаша келген сүйлөмдөрдө уңгулаш сөздөрдүн орундуу жана орунсуз колдонулушун ажырата билишибиз керек.

Орунсуз колдонулган учурларда аны түзөтүүгө синоним же башка сөздөр менен алмаштырууга үйрөтөбүз. Буга да көркөм тексттерде кездешкен **кептин байлыгына** байланышкан сүйлөмдөрдү мисал келтирип, окуучуларды кеп маданиятына үйрөтөбүз.

5. Морфология, орфография жана кеп маданиятыда көркөм тексттердеги татаал зат атоочтордун ичинен кош сөз түрүндөгүсүнүн ар түрдүү маанилерин туура түшүнүү жана аларды сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун жагдайына карай ыктуу колдоно билүүгө аракеттенебиз. Айрым бир лексикалык топтогу зат атоочторго (жаратылыштык кубулуштардын, жыл мезгилдердин, абстрактык маанидеги заттын атын билдирген) көптүк санды уюштуруучу **-лар** мүчөсү жалганган көптүк учурда адабий нормага ылайык келбей турганын (**акылдар, асмандар, шамалдар** ж.б.) түшүнө билүү; **-лар** мүчөсү жалганган бир өңчөй мүчөлөрдүн бардык түгөйлөрүндө толук сакталышы же эң акыркысынан башкасында түшүрүлүп белгиленишиндеги стилдик өзгөчөлүктөрдү байкоо жана ылайыгына жараша колдоно билебиз. Таандык мүчөлүү сөз менен илик жөндөмөсүндө турган сөздүн айкалышында таандык мүчөнүн түшүрүлүп же толук берилишиндеги адабий норманы байкоо жана аны туура колдоно билишибиз керек.

“Атадан калган туяк” чыгармасынан;

Тигиногу сенин атаң,- деп койду ал бир убакытта, баланын кулагына шыбырап. Тексттеги **тигиногу** деген сөз **кептин тууралыгына** мисал боло алды.

6. Сын атооч жана кеп маданиятыда адамдардын турпатын, айлана-чөйрөнү, жаратылыштык көрүнүштөрдү сүрөттөөдө сын атоочтордун колдонулуш зарылдыгы. Тубаса жана туунду сын атоочтордун колдонулушундагы маанилик өзгөчөлүктөрдү айырмалай билебиз.

Атадан калган туяк чыгармасынан:

А тиги эси жок энесинин айтканына **ошол замат ишенди. Ошол замат ишенди. Ошол замат сүйүнүп, ошол замат жүрөгү дүкүлдөп, ошол замат атага деген мээримин делебесин козгоду.** Окуучуларга мисалдагы кара менен белгиленген сүйлөмдөрдү **кептин көрктүүлүгүнө** мисал болорун айтып түшүндүрөбүз. Мындан тышкары Т.Сыдыкбековдун **“Тоо балдары”** романында кездешкен төмөнкү сүйлөмдөрдү да **кептин көрктүүлүгүнө** пайдаланып колдонобуз. Тексттен салыштырууларды таап, алардын маанисин окуучулар менен биргеликте чечмелейбиз.

“талдан чырпык сууругандай”	
“отоо баскан апийимдей”	
“эчтеме билбеген куурчактай”	
“эртең мененки шүүдүрүмдөй”	
“байыркы бабанын көк асабасын өзү көтөрүп жүргөндөй”	
“тоодой кумдун арасынан алтын чайкагандай” ж.б.	

Адам мүнөздөрүн билдирген туруктуу сөз айкаштары

“союл тоотпос өрт”
“урушчаак бөдөнөдөй”
“күрөө тамыры көпкөн”
“көкүрөгү тунук”
“үркө турган улакча”
“коко куурайды сындырбаган бечел”
“көк темирдей бүгүлбөгөн” ж.б.

Тоголок Молдонун **Торпогум** аттуу ырынын көркөм текстинде **көркөмдүк** орундуу кайталанып, акын ойду толуктап, көркөм тексттин мааниси күчөтүү максатында колдонгон.

*Жабуу жапса жарашып,
Жаркыраган **торпогум**.
Кышкы чилде суукта,
Калтыраган **торпогум**.
Саратанда токтобой,
Сайгак кууган **торпогум***

7. Этиш жана кеп маданияты II жактагы этиштин сөз маанисинде жана жалпыланган мааниде колдонулушундагы өзгөчөлүктөрдү ажырата билүү; татаал учур чак менен жатыш жөндөмөсүндөгү кыймыл атоочтун (иштеп жатат, иштөөдө) өз ара синонимдештигин байкоо жана аларды биринин ордуна экинчиси колдонулган учурларын ажыратып билүү. Мында окуучуларды көркөм тексттерден тууралыгы жана байлыгына ылайыктуу жерлеринен пайдаланып, мисал келтирип берүү менен түшүндүрүп беребиз.

Кептин тазалыгына “Атадан калган туяк” чыгармасынан төмөнкү тексттик үзүндүнү мисал келтиребиз: Ансайын жан сабалашып, алдыда кездешкен белчеден келген сууга түз эле өтүкчөн, кийимчен жапырт киришип (мен үшүнтсөм апам мени тилдейт эле го деп Авалбектин оюна кетип жатты), замбиректин тыгылганына карабай, аны бардык күчүн салышып: **“Давай! Давай! Вперед!”**- деп күрөө тамырлары шишигенче бакырып жатып, акыры, сүйрөп чыгарышты. Ушул эле чыгармадан **кептин эмоциялуулугуна:**

- **Бали, атанын уулу деген ушул.** Аман бол,- дешет. Биз сени кантер экен деп, сынап жатпайбызбы. **Таарынба.**
- **Жоонун түрү каардуу, айбаттуу болуп бара жатты.**

Окуучуларга **эмоциялуулукту** билдирген **“бали”** деген сөз сырдык сөз экендигин түшүндүрүп, ал кубаттоону, кубанууну билдире турганын, жазууда сырдык сөздөн кийин үтүр белгиси келерин баса белгилеймин. Сүйлөмдөгү **“уулу”, “таарынба”, “жоонун”, “каардуу”, “айбаттуу”** деген сөздөрдөгү

созулма үндүүлөрдүн жазылышын окуучулар менен бирге талдап, тактайбыз. Окуучуларга маанилери такталган сөздөрдү катыштырып, сүйлөм түзүп келүүгө тапшырма берсек да болот. Кеп маданиятына байланыштырып бул көркөм текстти талдоодо окуучулар төмөндөгүдөй ийгиликтерге жетишет:

- 1) текстти көркөм окууга болгон көндүмдөрүн жакшыртышат;
- 2) окулган тексттин мазмунун өз сөздөрү менен айтып берүү көндүмдөрүн арттырышат;
- 3) текстти окуганда андагы түшүнүксүз сөздөрдү таап, аларды түшүнүүгө аракет кылып, сөздүктөр менен иштөөнүн зарылдыгын билишет;
- 4) созулма үндүү тыбыштардын туура айтылышы менен туура жазылышын үйрөнүшөт;
- 5) сөз маанилерин аныктоодо жалпы класс менен иштөөнүн кызыктуу, пайдалуу экендигин көрүшөт;
- 6) маанилерин жаңыдан түшүнгөн сөздөрдү катыштырып, өз алдынча сүйлөм түзүү көндүмдөрүнө ээ болушат.

Окуучуларга көркөм текстти аркылуу кептин **эмоциялуулугуна** ачып берүүдө, **бешик ыры** аркылуу да кеп маданиятына үйрөтөбүз.

*Алдей, алдей бөбөгүм,
Бабаң айкөл Манастай
Кызыл жалын чок болгун
Баатыр болгун, эр болгун
Кабылан болгун, шер болгун
Семетей, Сейтек бабаңдай
Кызыл жалын чок болгун
Каныкейдей уз болгун
Калкың сүйгөн кыз болгун*

Ал эми кептин **логикалуулугуна** “**Алтын куш**” жомогунан мисал келтирсек болот.

- **Бар экен, жок экен**, илгери өткөн заманда бир кедей абышканын жалгыз уулу жана жалгыз түп алмасы бар экен.
- **Биринчи жылы** алманы абышка кайтарат. **Бир түнү уктап калып**, дагы **үздүрүп жиберет**. **Экинчи жылы** алманы кемпир кайтарат. **Бир түнү** ал да уктап калып, **үздүрүп жиберет**. **Үчүнчү жылы** алманы кайтаруу кезеги балага келет.

Окуучуларды “**Алтын куш**” жомогунун тексттин тааныштыруу менен кеп маданиятына үйрөтүүдө, жомокту окуп, анын мазмунун түшүндүрүп, түшүнгөндөрүн адабий тилде мазмундуу, ырааттуу айтып бере алгыдай болуш керек. Өз ойлорун көркөм, так айтууга көнүгүшүп, сөз байлыктары өсөт. Сөз

берметтерин маанисине ылайык кептеринде колдоно алышы керек. Кара тамга менен белгиленген сөздөр кандай **логикалуулук** белгиге ээ экендиктерине да токтолобуз. **Кептин логикалуулугуна** Манас эпосундагы “**Манастын бала чагынан**” да үзүндүнү окуучуларга мисал келтиребиз;

**Айдан, айдан ай өтүп,
Ай мезгили келиптир.
Ошо кезде эр Манас
Жетиге жашы толуптур.**

“Манастын бала чагынан” үзүндүнү окуучуларга талдап берүүдө биз көркөм тексттин **логикалык** белгилерин гана ачып бербестен, окуучулардын чыгармага болгон кызыгуусун жаратып, сөз өстүрүүгө болгон мамилесин жакшыртабыз. Чыгармадагы көркөм каражаттар окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүп, көркөм окуусун калыптандырат.

Элдик кептен **кептин адептүүлүгүнө** мисал келтирсек:

Элдик кеп

Улуу чоңоюп, колунан иш келип калганда эшикте отурган атасына келип:
- **Ата, ушул даражага жеткиргениңизге ыракмат.** Эми мен энем экөөңүздөрдүн эмгегиниздерди толук акташым керек,- дейт. Атасы ойлонуп туруп: - Ээ, балам, мунуңа да шүгүр, бирок бала ата-эненин эмгегин акташы кыйын го,- деп, тээтигил асманда учуп жүргөндөр эмне, - деп сураптыр. Баласы: - Аа, алар каргалар – дейт. Бир аз сүйлөшүп отурган соң атасы: - Тээтигил асманда учуп жүргөндөр эмнелер,- деп дагы суроо бериптир. Баласы: - Каргалар да, - дейт. Дагы бир аз сүйлөшүп отургандан соң атасы: - Тээтигил асманда учуп жүргөндөр эмнелер,- деп, үчүнчү ирет сурайт.

Ошондо ачуусу келген баласы: Ой, ата, алар каргалар деп, азыр эле айтпадымбы, башка эмне болмок эле! Эмне эле кайра-кайра сурайсың,- деп катуу кагыптыр. Анда атасы зээни кейип: - Ээ, балам мына кантээр экен деп, бир суроону үч ирет сурасам, ошого чыдай албай, бир заматта ачууң келип жатат. Мен сен кичинекейиңде бир нерсени он жолу сурасаң да, жалынып-жалбарып, жүрөгүм элжиреп, жооп кайтарат элем. Ата-эненин эмгегин акташ кыйын го,- дептир.

Кеп маданиятына жараша текст тандоодо балдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүнө жараша тандоо принцибин эске алабыз.

1.3. Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү – кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү

Кыргыз тилин окутуудагы негизги максаттардын бири окуучулардын кеп ишмердүүлүктөрүн (угуу, окуу, сүйлөө, жазуу) өстүрүү, ой жүгүртүүсүн тарбиялоо, байытуу, коммуникативдик чыгармачылыгын күчөтүү иштери негизгилерден болуп саналат. Ошондой эле окуучулардын өз алдынча тыянак чыгаруусуна түрткү болуп, ага шарт түзүп берүү менен, топтогон идеяларын айта жана жаза билүүгө үйрөтүү мүмкүнчүлүктөрү да эске алынууга тийиш.

Бул учурда окуучунун кептик ишмердүүлүгүн активдештирүү үчүн түрдүү чыгармачыл ыкмаларды, окутуу технологияларынын жаңы моделдерин пайдалануу зарыл. Кептеги ар бир сөздү туура угуу менен гана чектелбей, анын мазмунун берилген маалыматты кунт коюп угуу ар бир окуучунун айтып берүү же сүйлөп берүү жөндөмдүүлүктөрүн байкап, окутуунун практикасында, окуучулардын угуу кеп ишмердүүлүгүн өстүрүүдөгү айтылган маалыматты эстеп калуу жана кабыл алуу аркылуу туура угуу ишмердүүлүгүнө үйрөтүү иштери орчундуу маселелерден. Анткени кыргыз тили сабагында окуучулардын бири-биринин көз карашын, ой-пикирин кунт коюп, түшүнүп уга билүүгө тарбиялоо иштери көзөмөлгө алынат. Албетте, кыргыз тилин окутууда, угуу ишмердүүлүгү гана эмес, окуу, жазуу, сүйлөө кеп ишмердүүлүктөрүнө да белгилүү деңгээлде көңүл бурулбай келет.

Кыргыз тил сабагын окутууда текст менен иштөө окуучулардын байланыш кебин, сөз байлыгын өстүрүү аркылуу кыргыз кебине үйрөтүүгө мыкты шарт түзөрү белгилүү. Окуу кеп ишмердүүлүгүнүн натыйжалуу аткарылышы үчүн тандалган тексттер, окуучулардын турмушу менен байланышта болуп, темасынын актуалдуулугу, конкреттүүлүгү аныкталат.

Текст менен иштөөдө мугалим тарабынан тандалып алынган текст окуучулардын келечектеги тандай турган кесиптерине байланыштуу болуп, текст менен иштөөдө алгылыктуу методдордун натыйжалуу жактарына таянып окутуу пайдалуу болор эле.

Кеп ишмердигинин коммуникативдик максаттуулугуна ылайык кыргыз тили стилистикалык каражат-элементтерге өтө бай. Алар өз ара карым-катышта болуу менен кеп-сөзүбүзгө жаңы өң-түс, берет да, кептешүүнүн коммуникативдик максаттуулугуна жараша колдонулат. Мисалы: *кичине, кичинекей, кымындай, кыпындай тырмактай* ж.б. сөздөр бирдей эле түшүнүктү билдирип турганы менен, булардын ар бири бири-биринен стилдик жактан айырмаланып, бир катар ички бөтөнчөлүктөргө, эмоционалдуу-экспрессивдүү татымга, семантикалык белгилерге да ээ экендигинде күмөн жок.

Окуучуларга басма сөз беттеринде, радио уктуруу, теле берүүлөрдө кеңири кездешип жүргөн сөздөрдөн мисалдарды келтирип талдайбыз. Мисалы; *Республикада мугалимдердин съезди болуп өттү. Республикада тоолор жылына карата көптөгөн иш-чаралар өткөрүлдү. Районубузда шайлоо кампаниясы кызуу жүрүп жатат.* Бул сөздөрдөгү «съезд – курултай», «Республикабызда – жумуриятыбызда», «кампаниясы – иштери», ушул сыяктуу сөздөрдүн илимий, коомдук-саясий тексттерден кездешип жүргөндүгүн да көрсөтүүгө болот. Сүйлөшүү процессинде пайдаланылган тилдик каражат элементтердин өзгөчөлүктөрүнө, аларды колдонуунун жагдайына, кырдаалына жараша стилдик жиктелүүлөрдүн жана аларды билдирүүнүн ар кандай формаларынын болушу мүмкүн. Кеп ишмердиги негизинен оозеки жана жазуу формасында ишке ашат да, тилдик каражаттарды берүүнүн ыкмалары аркылуу айырмаланышат.

Азыркы мезгилдеги кыргыз тилинин өнүгүү этабы окуп-үйрөнүү түрдө өздөштүрүү менен өнүктүрүлөт. Анткени анын карым-катыш байланышы, ой жүгүртүү маданиятыбыздын, улам жаңы түзүлүшүн өздөштүрүүнүн, бүгүнкү өнүгүүнү таанып билүүнүн реалдуу аткарылышы менен ишке ашат. Анын үстүнө практикалык фактылар китептин же илимдин жардамы менен гана эмес, телекөрсөтүү, радио уктуруулар, кино картиналар жана мезгилдик басма сөз аркылуу кеңейип, угуп-билүү мүмкүнчүлүгү чыгармачылык дарамети катарында күч алды. Ошондуктан сүйлөөнүн жогорку маданиятына жетишүү

үчүн негизги эстетикалык мүмкүнчүлүгүбүздү талап кылууда. Коомдук турмушта өнүп-өскөн цивилизациянын жана электрондук маалымат каражаттарынын заманында ар бир тил илимий-техникалык деңгээлде өздөштүрүлгөндө гана анын келечеги болот.

Ошондуктан бүгүнкү муунда кеп ишмердүүлүгүн калыптандыруу, өстүрүү иш-аракеттери эне тилинин мүмкүнчүлүгүнөн сабаттуу пайдалана билүү жоопкерчилиги мектеп шартында аткарылышы керек. Себеби мектептеги эне тил сабагынын окутуп-тарбиялоочулук иш-аракеттери сүйлөөнүн, ойду кеп аркылуу так билдирүүнүн мыйзам ченемдүүлүгүндө аткарылат. Ошондой эле, баланы тарбиялоо анын ой жүгүртүүсүн өстүрүү, кеп механизми аркылуу жүзөгө ашырылып, башка предметтик илимдин негиздерин да сабаттуу жана туура өздөштүрүүгө жетишүүсүнө түрткү берет. Демек, кеп ишмердүүлүгүндө окуучунун ой жүгүртүүсүн тарбиялоо аркылуу кыргыз тил сабагынын сапатын күчөтүү менен башка сабактарга таасир этиши ыктымал. Анткени, баланын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү, калыптандыруу иши башка сабактарда да аткарылып улуттук материалды табигый тилдин каражаттарын туура пайдалануу менен өздөштүрүүсүнө көңүл бурулат. Бирок кеп ишмердүүлүгүн муну бир гана **кыргыз тил мугалимине жүктөгөн болбойт. Маданияттуу сүйлөөгө көнүктүрүү жана анын чөйрөсүнө калыптандыруу, кептик потенциалды жаратуу – ар бир предметтик мугалимдин милдети.**

Ошондуктан кеп ишмердүүлүгүнүн маданиятына мектеп программасында ар тараптан өзгөчө көңүл бөлүп, окуучулардын сөз байлыгын арттыруу кеп наркына жете билүүсү негизги маселелерден. Мында тил байлыгы элдин руханий жашоосу менен түптөнүп, улуттук аң-сезим, маданият, каада-салт жана тарых, экономикасы менен тыгыз байланышта аткарылары бышык. Ошондуктан өлкөдө сунуш кылынып жаткан улуттук руханий өнүгүү концепциясын иштеп чыгып, кабыл алуу шарттуу зарылчылык түзүп турат.

Адам баласынын маданий деңгээлинин, анын ой жүгүртүүсүнүн бири-бирине адамгерчиликтүү мамиле жасоонун эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн бири анын кеби эсептелине тургандыгына мугалимдер жоопкерчиликтүү

болууга тийиш. Ошого байланыштуу кеп ишмердүүлүгүн (*жазуу, сүйлөө, угуу, окуу*) калыптандырууда кепти жөн эле механикалык түрдө өздөштүрүү эмес, ал айтайын деген ойду жеткиликтүү чагылдыргандай болуп, табигый тилде сүйлөөгө, улуттук сүйлөө мотивин сактоого мектептен эле зор маани берилип, ага көнүктүрүү зарыл. Бул мугалимдин ишмердүүлүгү менен тыгыз байланышта жүргүзүлгөндүктөн, анын адистик квалификациясынын деңгээлине жараша калыптанат. Ошондуктан мугалимдин коммуникативдик компетенциясы – анын предметтик адистигинин ажырагыс бөлүгү.

Мугалимдин коммуникативдик ишмердүүлүгүнүн түрлөрү болуп, **окуучулар менен пикир алышуу, окуучулардын таанып-билүүсүн, практикалык башкаруусу, маалымат берүүсү, иш-чараларды өткөргөндүгү, жамааты менен кесиптик пикир алышуусу, кептик этиканы сактоосу, дискурстук өзгөчөлүгү** ж.б. эсептелингендиктен, муну менен жалпы кептик өсүшүн көрсөтө алат. Өлкөнүн саясий системасынын өзгөрүшүнө байланыштуу өзгөрүүлөргө, базар экономикасына байланыштуу **жаңы сөздөр, терминдер** топ-тобу менен активдүү түрдө колдонула баштады. Бул сөздөрдүн, терминдердин маанисин же эквивалентин так билип кепте колдонуу, анын интонациялык өзгөчөлүктөрүн туура өздөштүрүү менен сөз этикасын барктай билип, сүйлөшүүнүн эстетикасын сактай билүү да талап кылынат. Себеби анын уккулуктуулугу, таасирдүүлүгү, интонациясы да керек. Мисалы, азыркы учурда неологизм катары колдонулуп жаткан *контракт системасы, коммерция, банкрот, бизнесмен, базар экономикасы, мамлекеттик аттестация, дыйкан чарба, агрардык реформа, аким, келишим баа, суверендүүлүк* ж.б. сөздөрдү, терминдерди колдонууда жалаң гана мааниси эмес, лексикалык жактан айкалышуусун, стилистикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуунун мааниси зор.

Мындай кеңири тараган лексикалык кеп каражаттарынын адабий тилдик нормадагы семантикалык функцияларын сүйлөшүү, пикир алышуу процессинде так, ийкемдүү пайдалануу, улуттук интеллектуалдуулукту гана көрсөтөт. Ашыкча сөздөрдү (плеоназимдерди) колдонуу тавтологиялык мүмкүнчүлүктөргө жол берүү кеп ишмердүүлүгүнүн кадыр-баркын

төмөндөтөт. Демек, **чет элдин тилинен стихиялуу түрдө келген терминдердин колдонулушун теске келтирүү зарыл көрүнүш экендигин белгилөө керек.**

Кыргыз тилин сүйлөшүү же оозеки кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүүдө коомдук тармактар боюнча орфоэпиялык сөздүктөр, оозеки сүйлөшүүлөр жана маалымдамалары жаралса, табигый тилди үйрөнүүнүн маданиятына көңүл бөлүнөт эле. Сырттан келген ар кандай таасир, ички өзгөрүүлөр биринчи кезекте оозеки тилге тийип, андан соң жазма түрүндө колдонула тургандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ошондуктан кыргыз тилинде сүйлөшүү, пикир алышуу тилдин маданиятын көтөрүү, аны да өз учурунда теске келтирүүнүн мааниси чоң. Оозеки кеп ишмердүүлүгүнүн калпыс көрүнүштөрүнө рационалдуу мамиле жасалып, анын адабий деңгээлде өсүп-өнүгүшү камкордукка алынса, жазма кеп ишмердүүлүгүнүн сабаттуу калыптанышына туура багыт болор эле.

Мезгилдин талабына ылайык окуучуларга байланыштуу кептин түшүнүктөрү ар бир класста алардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу үчүн жөнөкөйдөн татаалдыкка карай өнүктүрүлөт. Ошондуктан ар бир окуу жылына карата кеп ишмердүүлүгүнүн түрлөрүнө **окууга, оозеки жана жазуу жүзүндөгү маалымдоолорду кабылдоого, аларды талдоого, текстти (оозеки, жазуу жүзүндө) талдоого, маалымдоону (оозеки, жазуу жүзүндө) өркүндөтүүгө** талаптар коюлду. Ошонун негизинде окутууда мугалимдер практикалык багытты күчөтүп, теория менен айкалыштырууга жетишүүсү керек. Азыркы мезгилде жаш муундардын кеп маданиятын калыптандыруу менен окуучулардын кептик билгичтигин андан ары өнүктүрүп, турмуштагы чындыкты сүйлөй билүүгө, жаза билүүгө калыптандыруу менен окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү зарыл. Окуучулардын байланыштуу кебин өнүктүрүүдө сөздүн маанилик жактан так колдонулушуна көңүл буруусун камсыз кылып, алардын сүйлөй жана жаза билүүсүнө басма сөз, радио, телеберүү чоң жардам берет.

Окуучуларга оозеки жана жазуу кебинин маданиятын үйрөтүүдө, орфографиялык, пунктуациялык эрежелерди сактоого, машыктырууда кыргыз тили жана адабияты мугалимине чечүүчү роль таандык. Мына ушуга байланыштуу мугалимдин жардамы аркасында окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүүгө тарбиялап, оозеки жана жазуу кебине коюлуучу талаптардын бирдиктүүлүгүн, окуучулардын кеп маданиятын жогорулатууга байланыштуу методикалык бирикмелердин биргелешкен кеңешмелерин өткөрүп, предметтик мугалимдердин тажрыйбаларын алмашууну уюштуруу жагын эске алуу керек. Айрыкча мектептеги кереге гезиттерде окуучулардын кебинин туура жана таза болушун арттыруу максатында: «Туура жаза жана сүйлөй бил», «Өз тилиңди сүйө бил», «Таза сүйлөй аласыңбы?» деген өңдүү дубал газеталарды пайдалануу керек.

Жыйынтыктап айтканда, окуучулардын окуу жана кеп маданиятын жогорулатуу боюнча иштин ийгилиги мектептин бүткүл педагогикалык жамаатынын биргелешкен иши менен байланыштуу болот. Окуучулардын билиминин бекем, терең болушунда зарыл материалдарды кайталоо да олуттуу мааниге ээ болот. Ошого ылайык ар бир класста жыл башында аягында кайталоонун максаты мурунку класстарда алган билимдерин системалаштырып, билгичтикти, машыккандыкты өркүндөтүү болгондуктан, көбүнчө байланыштуу кепке, кеп маданиятына тиешелүү теориялык жана практикалык маселелер мугалим тарабынан сунуш кылынып туруусу керек.

Кыргыз тилин окутууда сабактын натыйжалуулугун арттырып, алардын кеп маданиятын өнүктүрүүгө ылайык сабактын, ар кандай формаларын (сабак-диспут, сабак-конкурс, сабак-семинар, сабак-лекция, сабак-оюн) жана башка мүмкүнчүлүктөрүнө жараша мугалимдин чыгармачылык менен окуучулардын сүйлөй билишин, кеп маданиятын өнүктүрүүдө эне тилине карата болгон окуучулардын жандуу кызыгуусун өнүктүрүп, өз тилин терең урматтоо сезимине калыптандырат. Мындай методикалык иштердин чыгармачылык формаларынын ар түрдүүчө болушу окуучулардын акылына гана эмес, сергек сезимине, эмоциясына да күчтүү таасир этип жакшы натыйжаларды берет.

Көркөм адабияттарда, кептин сүрөттөө түрүндө сөздүн эмоционалдык экспрессивдик жана өтмө маанилеринин колдонуш зарылдыгын текст талдоодо жана оозеки пикир алышууда синоним сөздөрдү ылайыгына жараша тандап, иргеп пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүгө машыктыруу менен алардын кептик ишмердүүлүгүн өнүктүрүп, билгичтигин калыптандыруубуз керек.

«Кыргыз тилин окутуунун негизги максаты – кыргыз тилинин сөз байлыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, орфоэпиялык жана башка нормаларын мектеп окуучуларынын өздөштүрүшүнө, аларга аң сезимдүүлүк менен ээ болууга көмөк көрсөтүү болуп эсептелет». [68] Мугалим окуучуларга тил менен кеп жөнүндө алардын окшоштугу, айырмасы, байланышы, колдонулушу жөнүндө маалымат берип, алардын карым-катышын аныктап, кептин оозеки жана жазма түрлөрү алардын бири-бири менен айырмасы аныкталышы керек. Аларды үйрөтүүнүн негизинде окуучулар өздөрүнүн сүйлөгөн сөздөрүнө, жазгандарына этияттык менен мамиле жасап, аларды текшерүү боюнча машыктырып, ой-пикиринин калыптануусуна жардам көрсөтөт. Алардын сабаттуу жаза билишине ылайык адабий тилдин нормаларын билгичтик менен өздөштүрүшүнө көркөм тексттин сөз байлыгын чечмелеп, сөз запасын байытып, байланыштуу кебинин грамматикалык жактан жетилишине, тилдин синонимдик каражаттарына бай казнасын үйрөнүшүнө жана пайдалана билишине жетишүү зарыл.

Мектеп программасында тилди окутуу менен катар окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү менен кеп маданияты маселесине кандайдыр бир өлчөмдө түшүнүк берилип келген. Кептик ишмердүүлүк дегенибиз, окуучулардын сүйлөөгө жана жазууга, окууга карата психофизиологиялык жактан болгон даярдыгы. «Окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн өстүрүү анын кеп маданиятына калыптандыруудагы мааниси, кеп маданиятынын адамдын рухий маданиятын калыптандыруудагы ролу туурасында сөз кылуу актуалдуу» [111,14-б.].

Окуучуларды сабаттуу, маданияттуу, логикалык жактан мазмундуу кеп ишмердүүлүгүнө (*угуу, окуу, сүйлөө, жазуу*) ээ кылуу мугалимдин эң негизги иш-аракеттеринен болуп саналат. Мугалимдин кеп ишмердүүлүгүндөгү эң негизги өзгөчөлүк – вербалдык эмес каражаттардын (мимика, жест) колдонулушу. Анткени сүйлөө мезгилинде тилдик каражаттар аркылуу гана ойду толук, таасирдүү баяндоого мүмкүн эмес. Андыктан бирөөгө карата айтылуучу ойдун таасирдүү, жеткиликтүү болушунда ымдоо-жамдоонун кызматы зор.

Биринчи глава боюнча корутунду

Кыргыз тилин окутуунун учурдагы абалы актуалдуу маселе бойдон калууда. Өзгөчө балдардын сүйлөө кебинин, кеп маданиятынын начардыгы, байланыштуу кебинин өспөй калышы, дил баяндардын өз максатында жазылбай келиши бул маселени тереңдеп ар тараптуу изилдөө зарылдыгын туудурат.

1. Кеп маданияты – ошол тилде сүйлөгөндөрдүн, жазгандардын жоопкерчилиги менен аң-сезимдүүлүк мамилеси аркылуу ишке ашырылуучу түшүнүк. Тил илиминин башка бөлүмдөрүндөй эле мектепте кыргыз тилинин билим берүү процессинде кеп маданиятын үйрөтүүнүн ээлеген орду жана аткарган кызматы өзгөчө. Анткени сабакта өтүлгөн ар бир грамматикалык форма практика жүзүндө баланын кебинде, же оозеки, же жазуу түрүндө бекемделип жана ал кеп маданиятынын талаптары менен баа берилет. Биринчи бөлүмдө алынган теманын изилдениш абалына серепчилик жүргүзүлүп, окуу китептерине, окуу программаларына сыпаттамалар берилди.

2. Кеп өстүрүүнүн психологиялык жалпылыктарын эске алуу менен балдарга кыргыз тилин үйрөтүү, анын ичинде, кеп маданиятына үйрөтүү негиздери айкындалат. Жалпы психологияда, айрыкча, 5-класстын курагындагы балдардын бир нерсеге кызыгуулары көбүрөөк болуп, ар нерсени түшүнүп, билгилери келишип, кызыккандарын тереңирээк билүүгө ынтызар болушат. Оюндагыларын тартынбай сүйлөп, эске сактоосу күчтүү,

эмоциялуулукка ээ, кыялкеч келишет. Сабактын ар кандай формада уюштурулушу, балдарга туура багыт берип, алардын тилин табуу, ар бирине көңүл бөлүү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүү ийгиликтерине түрткү берет.

3. Г.О.Винокур белгилегендей: «Кеп маданиятынын биринчи баскычы катары эсептелген туура кеп окуучунун адабий тилдин нормасынын чегинде кеп ишмердүүлүгүнө, туура кепке ээ болуусун талап кылат»[26.]. Мугалим кеп маданияты тууралуу түшүнүктөрдү айтуудан мурда анын илимдин бир тармагы экендигин, адамдын кеп ишмердүүлүгүнүн абалы жөнүндө маалымат берүүгө тийиш.

4. Кеп ишмердүүлүгү угуу, окуу (рецептикалык кеп) сүйлөө, жазуу (репродуктивдүү кеп) процесстерин өз ичине камтыйт. Андай болсо, мугалим окуучулардын кебин талапка ылайык калыптандырууда аткаруучу негизги милдеттери төмөнкүлөр болууга тийиш:

- тилдик нормаларды (оозеки, жазуу) өздөштүрүү,
- окуучулардын кебинин грамматикалык түзүлүшү жана сөздүк корунун бай болушун камсыз кылуу,
- ойду байланыштуу берүүгө машыктыруу,
- кеп жөндөмдүүлүктөрүн калыптандыруу.

Демек, мына ушул айтылгандар окуучунун кеп ишмердүүлүгүн арттыруучу негизги өбөлгөлөр болуп саналат.

Кеп адеби – кыргыз тилинин тазалыгын, тактыгын, ырааттуулугун, маанилүүлүгүн, түшүнүктүүлүгүн, жеткиликтүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуу, уккулуктуу болушун камсыздайт.

Кеп адебин коомдун ар бир мүчөсү сактоого, урматтоого милдеттүү. Окуучу ошол коомдун мүчөсү болуу менен кеп сабатын ар тараптан өнүктүрүшү зарыл.

II ГЛАВА. 5-КЛАССТА КӨРКӨМ ТЕКСТ АРКЫЛУУ КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК ӨБӨЛГӨЛӨРҮ, ЭКСПЕРИМЕНТТИН НАТЫЙЖАЛАРЫ

2.1. Кеп маданиятынын табияты, мүнөздөмөсү, ага үйрөтүүнүн илимий-методикалык өбөлгөлөрү

Изилдөө объекти: орто мектептердин 5-класстарында кыргыз тилин окутуу процесси.

Изилдөөнүн предмети: кыргыз мектептин 5-класстарында кыргыз тили сабактарында көркөм текстти аркылуу окуучулардын кеп маданиятынын компетенттүүлүгүн калыптандыруу проблемалары.

Кандай гана адабий тил болбосун, анын өнүгүү деңгээлин кеп маданиятысыз элестетүүгө мүмкүн эмес. Айрыкча, мектеп окуучуларына кыргыз тилин окутууда алардын кеп маданиятынын калыптанышына, өнүгүшүнө өзгөчө маани берүү керек. Мугалим кеп маданиятынын теориялык негиздерин толук өздөштүрүп, аларды конкреттүү сабак процессинде колдонуунун максатын так аныктап алганда гана кеп маданиятын үйрөтүү натыйжалуу болот. Ошондуктан кеп маданиятынын табияты тууралуу сөз кылуу зарылдыгы бар.

Кеп маданиятынын мааниси жөнүндө С.Мусаев төмөндөгүдөй оюн билдирет: «Бүгүнкү тапта кыргыз элинин жалпы улуттук аң-сезиминин, маданий деңгээлинин жогорулашы менен рухий маданияттын, жан дүйнө байлыгынын бир элементи болгон тилди, т.а. кеп маданиятын арттырууга атайын көңүл бурулууда» [90,9]. Кеп маданияты проблемасы – татаал проблема болуп саналат. Кеп маданияты белгилүү даражада адамдардын жалпы билим деңгээлине, маалыматтуулугуна, маданиятына, улуттук аң-сезиминин деңгээлине байланыштуу нерсе.

Кеп маданияты жөнүндөгү окуу байыркы Грецияда жана Римде ораторлук өнөрдүн негизинде пайда болуп, кеп маданиятынын проблемалары Цицерон, Аристотель, Сократ ж.б. тарабынан өзүнчө окуу катары негизделген. Орус тил илиминде кеп маданияты М.В.Ломоносовдун ысымы менен

байланыштуу. Анын көп жактуу терең илимий ишмердиги бардыгына белгилүү. А.С.Пушкин М.В.Ломоносовду «биринчи орус университети» деп бекеринен атаган эмес. В.И.Ленин тилдин «адамдардын пикир алышуусунда маанилүү каражат» катары өзгөчө роль ойной тургандыгын жана совет мезгилинде кеп маданиятын өнүктүрүүнүн негизги жол-жоболорун белгилеген. XX кылымдагы В.И.Чернышев, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, С.И.Ожегов, А.Н.Гвоздев, Б.Н.Головин ж.б. окумуштуулар кеп маданиятынын маселелеринин мыйзам ченемдүүлүктөрүн кеңири изилдешкен. Ал эми кыргыз тил илиминде кеп маданияты боюнча профессор К.Тыныстанов, С.Давлетовдун макалалары жана С.Ж.Мусаев, Ж.Дүйшеев, Т.Маразыков, С.Рысбаев, А.Акматова, В.Мусаева, Т.Үмөталиевалардын ж.б. эмгектерин айтууга болот.

Д.Э.Розенталь жана М.А.Теленкованын «Лингвистикалык терминдердин справочниги» сөздүгүндө «кеп маданияты» деген термин эки мааниде түшүндүрүлгөн:

1) Кеп маданияты – (объективдүү тарыхый көз караш боюнча) тигил же бул доордо жашаган ал-акыбалын изилдеген филологиялык илимдин бир бөлүгү. Ошондой эле, кеп маданияты – (нормалаштыруу, теске салуу көз карашы боюнча) адамдардын ортосундагы пикир алышууну канааттандыруу үчүн тилди колдонуунун эрежелери, өбөлгөлөрү, жол-жоболору жөнүндөгү филологиялык илимдин бир бөлүгү.

2) Кеп маданияты – бул кептин нормативдүүлүгү.

Белгилүү бир тарыхый доордо белгилүү бир коллектив тарабынан коюлган тилдик талаптардын сакталышы кептин нормативдүүлүгү деген түшүнүктү билдирет.

«Кеп маданияты» деген термин Б.Н.Головин тарабынан башкача түшүндүрүлөт: “*Кеп маданияты* – кептин коммуникативдик сапатынын системасын үйрөтүүчү илим”. Мында кептин коммуникативдик сапаты катары – кептин тууралыгы, тактыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, логикалуулугу, кеп адеби болуп эсептелет. Мына ушул сапаттарды изилдөөчү илим кеп маданияты деп аталат.

Ал эми кеп дегенибиз – сүйлөөчү тарабынан белгилүү бир мазмунду, маалыматты туюндуруу үчүн тил каражаттарынын жекече же өз ара айкалыштырылып колдонулушу, тилдик каражаттардын, ички мүмкүнчүлүктөрүнүн аракетке келтирилиши. Ар кандай адам (мейли ал көркөм сөздүн устаты болобу же катардагы карапайым адамбы) эч качан тилде болгон бардык каражаттарды толугу менен пайдалана албайт. Алар тилдеги элементтерди өзүнүн билим деңгээлине, турмуштук кызыкчылыгына, жашоо өзгөчөлүгүнө, ар тараптан өнүгүп-өскөндүгүнө ылайык колдонот. Тескерисинче, алардын кеби туура эмес, таза эмес, так да же логикалуу да эмес, чебер, көркөм да болбой калышы мүмкүн.

Кеп маданияты – бул кептин коммуникативдик сапатын изилдеген илим.

Кептин тууралыгы жөнүндөгү маселелерди аныктоо үчүн төмөндөгүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: *«Бүгүн майрамда элдер көчөгө көп чыгыптыр», «Тиги келиндин бытыкый (кичинекей) кызы бар экен», «Мен тилди окуткан (тилден окуткан) мугалимдерден жооп күтөм», «Кыргыз эли Кокон хандыгынан бошонуп, Россияга кошулушуна жоопкерчилик эмгек кылган»... ж.б.*

Жогорудагы мисалдардын кемчиликтерине токтолуп, төмөндөгүдөй мазмунда талкууласак болот: т.а., **биринчи** мисалда стилдик жактан туура эместик кездешет. «Элдер» дегендин ордуна *эл* деген туура болмок.

Экинчи мисалда: «бытыкый» дегендин ордуна *кичинекей* деп айтылса болмок.

3-сүйлөмдө: морфологиялык формаларды туура колдонуу, сөзгө туура жалгаштыруу керек. Мисалы, тилди окуткан эмес, *тилден сабак берген* делинсе туура болмок.

4-сүйлөмдө: «жоопкерчилик» дегенден кийин *«менен»* деген сөз түшүп калганы байкалат.

Сүйлөм курууда сөз каражаттарын туура колдонуу айтылуучу ойду туура, жеткиликтүү түшүндүрүүгө көмөк берет. Кеп маданиятынын эң негизги шарты кептин тууралыгы болуп эсептелет.

Демек, кептин тууралыгы – бул адабий норманы сактоо, б.а. биздин сүйлөшүүбүз адабий тилдин нормасынын негизинде түзүлүшү керек. Туура сүйлөө маданияттуу сүйлөшүүнүн негизин түзүп турат. Кептин туура, туура эместиги жөнүндөгү маселелер, адабий тилдин нормасы, анын негизги эрежелерин бузбай толук сактоо менен туура сүйлөп, туура жазып, ой-пикирди бирөөгө туура жеткизе билүү жөнүндөгү түшүнүктөр мектеп программасында гана өздөштүрүлөт.

Мектеп окуучулары менен иштөөдө сөздөргө жаргондор, говорлор, диалектилерди колдонбой туура сүйлөтө жана жаздыра билишибиз керек. Өз учурунда кептин тазалыгына карата окумуштуу Г.О.Винокур мындай деген: «Правильная, чистая речь есть признак правильного общественного поведения свидетельство высокой гражданской сознательности, в конце концов добродетель» [26].

Кептин тазалыгын сактоодо жалпы элдик тилдин сөз устаттары, сөз чеберлери, чечендери тарабынан иштелип чыккан, белгилүү бир калыпка салынган адабий тилдин нормасын пайдалануу кеп тазалыгына төп келет.

Кептин тазалыгына токтолсок, ага карата С.И.Ожегов мындай дейт: «Что такое высокая культура речи? Высокая культура речи – это умение правильно, точно и выразительно передавать свои мысли средствами языка» [99].

Сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган текстибиз канчалык так-таамай болсо, анын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү ошончолук артат. Тескерисинче, өзүнүн ордун таппаган, кулактын кужурун алып, ыгы жок чубалжыган, так-таамай эмес кеп-сөз ачык-так, толук жеткиликтүү маалымат бере албайт, максатына жетпей калат. Кеп так болуш үчүн төмөнкүдөй талаптар коюлат:

1. “Сөз ойду чагылдырат, ой так эмес болсо, сөз да так эмес”, - дейт Г.Белинский. Айткан сөзүбүз, сүйлөгөн кебибиз так, таамай-таасын болушу үчүн, алды менен ачык, так ой жүгүртө алышыбыз керек.

2. Кеп – сөз кыла турган предмет же нерсебиз жөнүндө жетишерлик билимибиз, ошол предмет же нерсе жөнүндө толук маалыматыбыз болуш

керек. Эгер сүйлөй турган нерсебиз жөнүндө ачык, так, толук маалыматыбыз болбосо, сөзүбүз да так болбойт.

3. Ошол кепте – сөз предметине, айта турган, билдире турган маалымат, түшүнүккө жараша колдонула турган тилдик каражаттарды, сөздөрдүн маанисин, колдонулуу өзгөчөлүктөрүн жакшы билүүбүз зарыл.

Кептин тактыгы, баарынан мурда, лексикага жана сөздөрдү туура колдоно билүүгө жараша болот. Б.Н.Головин мындайча аныктама берет: «Точность речи – это строгое соответствие вошедших в её структуру слов обозначенным её предметам (явлениям) действительности» [30,123-б.].

Ошентип, **кептин тактыгы** дегенде биз сөздөрдүн өз маанисине жараша так, дал келип колдонулушун түшүнөбүз. Мисалы, «Эпос жөнүндө он үч тилге которулду» деген сүйлөмдү алсак, («*Кыргыз Туусу*» газетасы 03.06.1998) «бул сүйлөмдө эпос жөнүндөгү материалдар дүйнөнүн он үч тилине которулдубу, же эпостун өзү дүйнөнүн он үч тилине которулдубу?» – деген бүдөмүк суроо коюлуу менен, так түшүнүк берилбегенин баамдайбыз, т.а. окуган адамга дүйнөнүн он үч тилине эмне которулганы түшүнүксүз бойдон калды. Демек, автордун айтайын деген ою сүйлөмдө так, жеткиликтүү ачылбаган. Ошондой болгон соң, «Эпос дүйнөнүн 13 тилине которулду» же «Эпос жөнүндөгү материалдар дүйнөнүн 13 тилине которулду» деген сүйлөмдүн конструкциялары так пайдаланылса түшүнүктүү болмок.

Дагы бир мисал: «*Бир айлык оор жумушту 10-13 күндө тазалап, жолду ачышты*» (КТ). Бул сүйлөм «Бир айлык оор жумушту 10-13 күндө бүткөрүп, жолду ачышты» деп түзүлсө так болмок.

Кептин **логикалуулугу** айтылган кептин тактыгы менен тыгыз байланышта. Так эмес кеп эч убакта логикалуу болбойт. Кептин логикалуулугун аныктоодо айтылган сүйлөмдүн жогорку логикалуулугуна көңүл буруу керек. Кептин логикалуулугун эки түшүнүк менен аныктоо керек: т.а., предметтин логикалуулугу жана түшүнүктүн логикалуулугу.

Кепти түзүп турган тилдик бирдиктердин маанилери кепте туюндурулуп жаткан предметтин, кубулуштун логикасына дал келсе, кептин предметтик

логикасы ишке ашат. Ар бир предметтин, кубулуштун логикасы болот. Биздин кебибиз ошол объективдүү логикага карама-каршы келбеши керек. Маселен, жыл маалынын логикасы боюнча жаздан кийин жай келиши керек дегендей.

Логикалуу сүйлөшүүнүн төмөндөгүдөй шарттары жана талаптарын белгилөөгө болот:

1. Логикалуу сүйлөө жана жазуу үчүн эң биринчи логикалуу ой-жүгүртүүгө үйрөнүүсү шарт;
2. Туура ой жоруунун принциптери жана нормалары менен кабардар болуу.
3. Сүйлөшүүдө колдонулган тилдик каражаттардын карама-каршы мааниде келбешине жетишүү;
4. Маанилик байланышты уюштурган тилдик каражаттарды сезе билүү;
5. Кепте бири-бирине карама-каршы маанидеги сөздөр катар колдонулбашы керек;
6. Сүйлөшүү адабий нормада жүргүзүлүшү зарыл ж.б.

Сүйлөшүүнүн логикасы угуучунун жана сүйлөөчүнүн шарты менен тыгыз байланыштуу. Демек, сүйлөгөн сөзүбүз айткан кебибиз угарманга жана шартка ылайык болушу керек.

Мисалы, *«Кийинки убакта демократияны одоно бузуп, айрым адамдар коомго жат иштерди массалык түрдө колдонуп жатышат»* деген сүйлөмдү алсак:

- «айрым адамдар» менен «массалык» деген түшүнүктөр мааниси боюнча карама-каршы колдонулуп калды;
- коомго жат иштерди колдонуп эмес, иштеп же жасап жатышат дегенде туура болот.

Дагы бир мисал алалы: «Деги, Бегимай деген кандайча Францияга баруу укугуна ээ болду». *Туурасы:* «Деги, Бегимай Францияга баруу укугуна кантип ээ болду» десе болчудай. «Мурда энеси мышык жөнүндө айткан сөздөрүн эстеп калат». *Туурасы:* «Мышык жөнүндө энесинин мурда айткан сөздөрүн эстеп калат».

Бул мисалдардагы сөз айкаштары өз ордун тапкан эмес. Ошол себептүү сүйлөмдөр логикалык курулушу, сөздөрдүн орун тартиби жагынан

мүчүлүштүктөргө ээ. Кандай болгондо да, сүйлөмдүн туура эмес түзүлгөндүгү анын логикалык маанисине таасирин тийгизип жаткандыгы белгилүү көрүнүш.

Кеп маданиятынын дагы бир баскычы болгон **кептин орундуулугуна** токтолсок. Эгерде сүйлөшүүдө колдонулган тилдик каражаттар шартка, талапка ылайык айтылса, орундуу сүйлөшүү ишке ашат.

Орундуу сүйлөшүү маселесине байыркы грек, рим оратордук искусствосунда көп көңүл бурулган. Аристотель «Риторика» деген эмгегинде орунсуз сүйлөшүүнүн төмөнкүдөй себептерин да ачып берген: [96,12.].

1. Чубалжыта узун сүйлөө.
2. Оозеки кеп менен жазуу кебинин айырмасын так билбей сүйлөшүү.
3. Предметти баяндоо стили менен ошол учурдун, талаптын стили дал келбестиги.

«Эркин-Тоо» гезитинен төмөндөгүдөй мисал келтирсек: *«Жакында кайыңдылыктар чоң окуянын күбөсү болду. Айылдагы орто мектепке заманыбыздын залкар акыны, Социалисттик Эмгектин Баатыры А. Токомбаевдин ысмы тапшырылды».*

Мында «тапшырылды» деген сөздүн ордуна *«ыйгарылды»* болуш керек эле. Турмушта да кепте да орундуу, орунсуз деп так көрө билүү, ага баа берүү, албетте, абдан оор. Демек, орундуу сүйлөө – чыгармачыл процесс. Цицерондун ою боюнча, угарманды ынандырып артындан ээрчитүү, баарынан мурун, орундуу сүйлөөгө байланыштуу.

Мугалим теориялык билимден сырткары, кеп маданиятын жеткиликтүү өздөштүрүүнү, кыргыз тилин окутууда окуучуларга жатык, түшүнүктүү сабак өтүүнүн ийкемдүү ыкмасын билгичтик менен пайдалануу жоопкерчилиги турат.

Демек, мугалим сабакты гана өтүү менен чектелбестен, өзүнүн бар талантын, ой-жүгүртүүсүн, билимин, маданиятын, интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү аркылуу окуучуларды тарбиялоо мүмкүнчүлүгүнө да ээ болот. Жогоруда белгиленгендей, адабий норманын мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн чегинде кеп каражаттарын кеңири пайдалануу менен өз

оюн туура, так, жеткиликтүү бере билүү кеп маданиятынын аткаруучу негизги функциясы болуп эсептелет.

Мектепте окуучуну сөзүнө маани бере билүүгө көндүрүш керек. Окуучунун сабаттуу жаза билүүгө аракеттенүүсү – өзүн-өзү маданияттуулукка тарбиялоонун жана эне тилин урматтоонун башаты. Окуучуга ар дайым туура мамиле жасап, ойлоо, аң-сезимин өстүрүүгө аракет жасаганыбыз натыйжалуу болот. Окуучуларды бүгүнкү орфография, орфоэпиянын эрежелерине туура машыктырып, диалектилик сөздөрдөн четтетүүнүн негизинде кеп маданиятына, туура сүйлөөгө үйрөтө алабыз.

Кеп маданиятын мектепте окутуудагы олуттуу маселе – окуучуларга анын илимий негиздерин, түшүнүктөрүн, оозеки жана жазуу иштеринин теориялык, практикалык маселелерин, ошондой эле, окуучуларды өз ара-пикир алышуунун жагдайына дал келген максатка ылайык ийкемдүү экстралингвистикалык каражаттарды ыктуу колдонууга, тилдик жана кептик табитти калыптоого тарбиялоо.

Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө мугалим алардын монологдук жана диалогдук кепке активдүү жатыктыруусу кажет. Монологдук кеп айтылуучу ойго, аткарылуучу кырдаалга, угуучулардын кызыкчылыктарына жараша даярдалат. Буга билдирүү, баяндоо, текстти кайра айтып берүү, чогулушта доклад менен чыгып сүйлөө ж.б. кирет. Монологдук кеп оозеки кебинде да, жазуу кебинде да колдонулат. А.В. Щерба монологдук кеп түбүндө адабий чыгарма болгондуктан, ага окуучуларды үйрөтүү керектигин айткан.

Диалогдук кеп түзүлүшүнө карай: эки адам (жуп), группалык; максатына карай: суроо, таасир этүү, кеңешүү, оюн билдирүү, аңгемелешүү, талкуу, кептик этикеттин формалары ж.б. болуп бөлүнөт.

Кыргыз адабий тилинин стилдери жазуу жана оозеки түрүндө белгилүү. Мисалы, айтылгандарды кагаз бетине түшүрүү – кептин жазма түрүндөгүсү экенин, ал эми окутуучунун оозеки баяндаганы – кептин оозеки түрү болуп саналарын 5-класстын окуучусу ажырата билүүсү керек. Ошону менен бирге, ар түрдүү текстте оозеки жана жазма түрлөрүнүн белгилери болорун да

окуучулар билгени жакшы. Мугалимдин сабагы илимий стилдин алкагында гана жүрөт. Ошондуктан ар бир мугалим кыргыз тилинин стилдерин мыкты билүүгө милдеттүү.

Демек, кеп маданиятын түшүндүрүүдө болочок мугалимдер кыргыз адабий тилинин стилдери жөнүндө терең билим алууга тийиш. Мугалимдин кеп маданиятынын сапаттык баскычтарынын негизин, биринчи кезекте, тилдик норма түзөт. Чындыгында, тилдин түзүлүшүн окуп-үйрөнүүгө басым коюлуп, анын колдонулушун үйрөтүү дээрлик көмүскөдө калып келди. Тилди окутууда, аны карым-катыштын негизги куралы экендигин белгилеп, бирок ошол эле учурда ал куралды кандай пайдалануу, колдонуу жөнүндө кеңири сөз кылуу туура.

Тил илиминдеги, аны окутуудагы мындай абал барып-келип эле окутуу жумуштарына терс таасирин тийгизип, окуучулардын тилге болгон кызыгуусун төмөндөтүп, ал боюнча билим деңгээлинин чектелүүсүнө өбөлгө түзөт.

Кеп – адамдын акыл-эсин, кадыр-баркын, коомдогу алган ордун тастыктап туруу менен негизги көрсөткүч катары айтылган пикирлерди түшүнүктүү кылып элестүү жеткиликтүү билдирип турат. Тилди предмет катары окутуу менен үйрөтүүдө, ал аркылуу таалим-тарбия берүүдө тил менен кептин өз алдынчалуулугун танбай туруп, аларды ажырагыс биримдикте үйрөтүүнүн зарылдыгын да айтып тургансыйт. Белгилүү лингвист Г.О. Винокур: «Тилдин жашашынын жана түзүлүшүнүн реалдуулугу анын колдонулушу аркылуу гана боло тургандыктан, тилди үйрөнүү же үйрөтүү анын практикалык колдонулушу менен шартталып, ажырагыс байланышта, карым-катышта болуусу зарыл экендиги тууралуу оюн билдирет» [26].

Педагогика илими лингвистика, психология, адабият таануу илимдеринин тыянактарына таянуу менен, кепти мугалимдин сөз өстүрүүдөгү негизги иш-аракетин жана окуучулардын кепти өздөштүрүүсүн түшүндүрөт. Окуучулардын кеп маданиятын калыптандырууда ишти бир предметтин мугалимине жүктөп коюу да туура эмес болорун жогоруда айттык.

Орто мектептерде кеп маданиятына үйрөтүүдө, көптөгөн маселелер толук чечилди деп айтуу али эрте. Тилди окутууда, кеп маданиятынын мааниси жана орду зор. Балдардын туура сүйлөөсүнө, туура жазып, башкалар менен эркин сүйлөшө билүүсүн б.а. кептин тазалыгына, байлыгына жана аларды өстүрүүгө бул маселе бир кыйла өбөлгө түзөт.

Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө тилдин ар түрдүү бөлүмдөрүнө таянуу менен, аны турмушта колдонууну үйрөтөрүн унутпай, ага керектүү далил-материалдарды, окуу китептеринен, методикалык адабияттардан гана эмес, окуучуларды курчап турган жандуу турмуштан алардын жан-дүйнөсүнө, кызыгуусуна жакын көрүнүштөрдөн алуу зарылдыгын таануулары зарыл.

Кеп маданияты тууралуу сөз болуп жатканда пайда болгон ар кандай кырдаалдарды, жагдайларды, атүгүл проблемаларды теманы түшүндүрүүгө багыттоого жетишүүнүн мааниси чоң. Айрым мугалимдер, кеп маданиятына байланыштуу материалдардын, окуу китептеринде керектүү маалыматтардын жетишсиздигине, аталган бөлүмдү окутуунун методикасы толук иштелип чыга электигине ж.б. күнөө коюшат. Бул коюлган проблемалар туура, аларды чечүүгө аракеттердин көрүлүшү да туура, орчундуу маселе. Айрым жаш мугалимдин ушундай кемчиликтерге шылтап коюп, жекече аракет изденүүсүз олтуруп алышы да туура эмес. Азыркы шартта изденгич, чыгармачыл өз ишине берилген мугалим жөн отуруп албайт.

Практикада ар кандай кырдаалдар болуп өтөрү белгилүү. Мисалы, айрым сөздөрдүн эне тилибизде эквиваленти табылбай кыйналган учурлар жок эмес. Сабак өтүп жатканда мугалим ушул сыяктууларды жана жаңы кирген лексеманы, лексикалык фонду пайда кылуусу мүмкүн экендигин окуучуларга сөздүн лексикалык маанисин туура, так түшүндүрүп, аны орундуу колдонуу өзгөчө мааниге ээ экендигине токтолушу керек. Бул сыяктуу жагдайлар окуучулардын сөздүн маанисине жана кеп маданиятына болгон мамилесин туура жолго багыттайт.

Кеп маданияты жана анын талаптарын мектептен, жаш өспүрүмдөрдөн, т.а., 5-класстан эле баштаганыбыз туура болот. Аны биз жүргүзгөн эксперимент

да далилдеди. Кандайдыр бир кепти айтууда, ал сөздүн маани-маңызына назар салып, билимге ээ болуу, колдонуунун эрежесин да үйрөнүү талапка ылайыктуу. Сөздү туура колдонуу маданиятын окуучуларда калыптандырууга аракет кылуу керек.

Мындай кемчиликтерди жоюуда тилчи мугалимдердин аталган тема боюнча жеткиликтүү денгээлде билим бербей келе жатышынан да болот. Мындай көрүнүштөрдүн айрым мектептерде кездешип, маани берилбей келгендиги өкүнүчтүү. Кээде мугалимдин жетишпегендигинен айрым мектептерде кыргыз тил сабагын башка предметтеги мугалимдердин бериши буга чоң мисал. Окуучуларга сөздүн маанисин да үйрөтүү зарыл. Себеби биз окуучуларды туура сүйлөгөнгө дээрлик үйрөтпөй келүүдөбүз. Кыргыз тилин окутуунун методикасында бул проблеманы атайын изилдөөнүн объектисине айландыруунун мезгили жетти.

Кеп маданияты кыргыз тили сабагында гана окутулуп, ага гана тиешелүү болбостон, ал башка сабактарда да практикаланып, бышыкталып туруусу талапка ылайыктуу деп ойлойбуз. Айрым мектептерде кыргыз тили сабагы адабий тилдин нормаларын эске албай, жергиликтүү диалектиде жүргүзүлүп келиши окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүп, калыптандырууда терс таасирин тийгизбей койбойт. Кыргыз тилинен сабак берген мугалим өзүнүн атуулдук жоопкерчилигин сезе билип, теориялык билимден сырткары дагы кеп маданиятын жеткиликтүү өздөштүрүп, балдарды окутууда талантын, маданиятын, билимин, интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү аркылуу гана окуучуларды тарбиялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Мугалим окуучуларга кеп маданияты тууралуу маалымат берүүдө, ата-бабалар сөз өнөрүнө өтө чоң көңүл буруп, чечендикти, туура, түшүнүктүү сүйлөөнү жогору баалап келгендигин, бул боюнча көптөгөн накыл сөздөр бар экендигин айтып, аларды сабак өтүүдө колдонуп, берген маанилерин окуучуларга чечмелетүү, тилди колдонуп пикир алышуу үчүн сүйлөш же жазыш керек экендигин, ал эми качан гана сүйлөп же жазып жатканда тил курал катары колдонуларын айтып, түшүндүрүү керек.

Туура, түшүнүктүү сүйлөөнү жогору баалап келген элдик накыл сөздөрдү тактага жазып, аларды окуучулар менен бирге талдап, түшүнүү да артык баш болмок эмес. Мисалы: «Жакшы кеп жан сергитет, жаман сөз жан кейитет», «Сөздү далили менен даамдуу сүйлө», «Көп сүйлөгөн жеңбейт, төп сүйлөгөн жеңет», «Кеп билген адам – көп билген адам», «Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт» ж.б.

Окуучулар бул сыяктуу макал-лакаптарды өз алдыларында да чечмелеп, ага байланыштырып чакан тексттерди түзүүдө пайдаланышса, өтүлүп жаткан сабактын натыйжалуулугу артып, окуучулардын кеп маданиятына болгон мамилесин жакшырткан болор элек.

Кептик жана тилдик нормалардын биримдик жана бүтүндүк жалпылыгы адабий тил түшүнүгүн өзүнө камтыйт. Мектепте кыргыз тилин эне тил катары окутуунун түпкү мазмуну жана максаты ушунда. Ал милдет менен максат – кыргыз тилинин сөз байлыгын, тууралыгын, грамматикалык түзүлүшүн, орфографиялык, орфоэпиялык, стилистикалык нормаларын окуучулардын талаптагыдай өздөштүрүшүнө, аларды аң-сезимдүүлүк менен кептик практикасында пайдалана алышына жетишүү менен түшүндүрүлөт десек да болот. Мындай маселелерге, албетте, 5-класстарда кыргыз тилин окутуу практикасында чоң маани берилет. Анткени окуучулар адамдын жашоосундагы жана ишмердигиндеги бардык байланыш-катнаш тил аркылуу ишке ашарын жеткиликтүү билүүлөрү тийиш. Адамдын кебинен эле, анын эне тилине болгон мамилесин, тилдик сезимталдыгы жана жалпы маданияты даана байкаларын да туюусу керек. Ошондуктан жаштарды тарбиялоодо эне тилин үйрөнүүгө, аны турмушунда сабаттуулук менен пайдалана билүүгө көнүктүрүүгө мектепте өзгөчө маани берилет.

Окутуунун тиешелүү баскычында кеп маданияты тууралуу зарыл түшүнүккө ээ болбоонун натыйжасында көптөгөн кыргыз жаштары орто мектепти аяктагандан кийин да иш кагаздарын стилдик норманын чегинде жаза албайт, түзүлгөн коммуникативдик чөйрөгө ылайык тил каражаттарын ылгай албайт. Ошентип, тил маданияты жана жалпы интеллектуалдуулук деңгээли

төмөн улуттук жаштар сан жагынан жыл сайын көбөйүүдө. Кыргыз тили сабагын тиешелүү деңгээлге көтөрө албасак, туура жазып, туура сүйлөөгө тиешелүү деңгээлде машыктырууга жетише албастыгыбызды түшүнүшүбүз керек. Себеби, биринчиден, мектептерде окуучулар бардык предметтен кыргыз тилинде билим алышат. Кандайдыр бир кепти айтууда, ал сөздүн маани-маңызына назар салбай, колдонуунун эрежесин да билбесе, ал окуучу башка предметтен да дал ошондой эле ал сөздүн маани-маңызын билбеген бойдон калат. Ошондуктан, кыргыз тили сабагынан сөздү туура колдонуу маданиятын окуучуларда калыптандырууга аракет кылуу керек.

Кыргыз тили мугалими окуучуларга кеп маданияты тууралуу илимий-теориялык, дидактикалык жана практикалык маалыматтарды ар бир класска, ар бир сабакка жана сабактын максат-милдетине ылайык берүүсү үчүн мугалимдин өзүнүн маалыматтары тууралуу өз түшүнүгү болушу талап кылынат.

С.Ж.Мусаев кеп маданиятын өзүнчө кырдаал катары карап, андагы негизги төрт кырдаалды атап көрсөткөн.

Биринчиси, кеп маданиятынын лингвистикалык мүнөздөмө түшүнүгүн так билүү. Бул тил менен кептин карым-катышы, кызматы, теориялык жана практикалык маселелерге байланыштуу чечилет.

Экинчиси, кеп маданиятынын кептин коммуникативдик сапатына жана коммуникативдик максаттуулугуна жараша аныкталышын толук таанып билүү.

Үчүнчү, кеп маданиятынын аныкталышы тилдик нормалардын аныкталышы менен шартталышы. Мында адабий тил, адабий норма түшүнүктөрү менен байланышта каралат.

Төртүнчү, кеп маданияты эне тил саясатынын бир көрүнүшү катары каралып, окутуу үйрөтүлүшү [90, 6-7-б.].

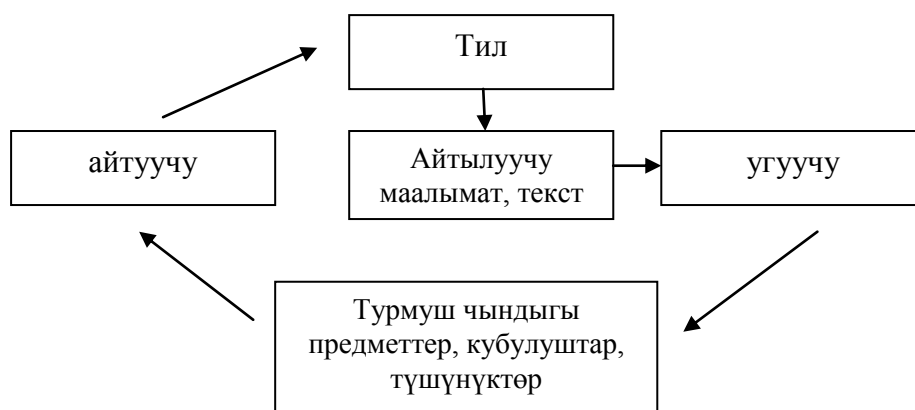
Аталган проблемалар боюнча кыргыз тили мугалиминде толук түшүнүктөр болуп, аларды сабактын максатына ылайык колдонуусу талап кылынат.

Т.С.Маразыков 2014-жылы экинчи басылышында чыккан «Текст: маалымат алмашуунун негиздери» [80] деп аталган окуу куралында (1-

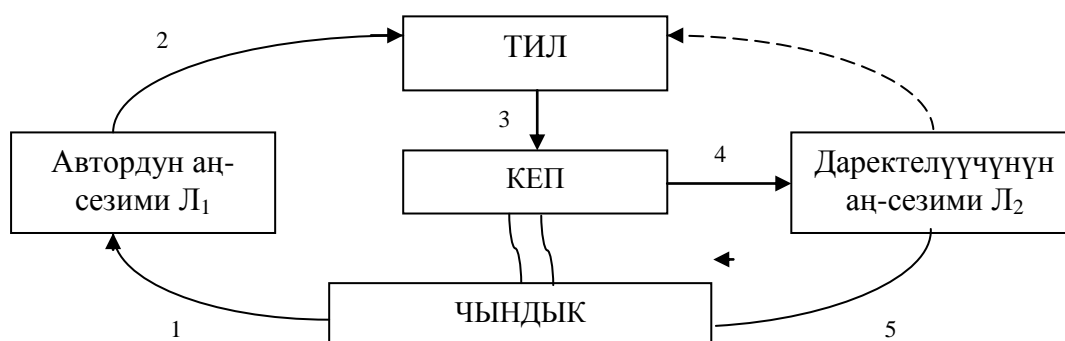
басылышы 2005-жылы, «Текст таануу жана анын айрым маселелери» деп аталат) тексттин түзүлүшү, уюшулушу, кеп айлампасы тууралуу изилдөө иштерин жүргүзүп, ал боюнча теориялык керектүү маалыматтарды берген.

Эскерте кетүүчү бир жагдай: Т.Маразыков окуу куралынын биринчи басылышында (2005) кепти «сүйлөшүү» кеп деп, экинчи басылышында (2014) кепти «маалымат алмашуу» деп берген. Биз кабыл алынып, кеңири колдонулуп калган «кеп» терминин колдонобуз.

Т.С.Маразыков бир катар окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен жалпы эле кеп процессин беш кадамга бөлүп, аны «кеп айлампасы» (китепте: «маалымат алмашуу айлампасы» [80,32-б.]) деп атаган. Ал кадамдарды бириктирип жана Б.Н.Головиндин схемасын дагы бир жолу анализдеп чыгып окумуштуу өзүнүн оюн схема түрүндө негиздеген:

Чийме 2.1.1. Т.Маразыковдун схемасы

Чийме 2.1.1. Н.Головиндин схемасы [30, 30]

Мында «айтуучуну» мугалим, ал эми «угуучуну» окуучу деп анын кептик түзүлүшү менен уюшулушу жана андагы байланышы (айлампa) даана көрүнүп турат. Ал эми «турмуш чындыгын» окуучулар кеп маданияты боюнча алуучу, өздөштүрүүчү материалдар катары карасак, ал маалымат, текст түрүндө мугалимдин сөзү аркылуу окуучуга берилет же берилүүгө тийиш деген тыянак чыгат.

Т. Маразыков кептин өзүн бир нече факторлорду ичине камтыган, не бир факторлор милдеттүү түрдө эске алынышы зарыл болгон өтө татаал система катары карайт. Ал факторлорду бир нече бөлүктөргө бөлүп, ар бирине кыскача түшүнүктөрдү берген.

1. **Кеп чөйрөсү:** кеп процесси сөзсүз түрдө белгилүү бир чөйрөдө ишке ашат. Ал чөйрөнүн, шартына ал-абалына жараша кеп процесси жүрөт. Биздин шартта, бул чөйрө класс жана класстагы сабак болуп эсептелет. Мындагы кеп, сүйлөшүү класстын шартына жараша жүрөт.

2. **Кептин максаты менен милдети:** максатсыз кеп болбойт, болушу да мүмкүн эмес. Кеп маданиятын окутуудагы негизги максат – анын негизги теориялык жана практикалык түшүнүктөрүн окуучуларга түшүндүрүп, аларды өз турмушунда колдоно билүүгө үйрөтүү. Бул максаттан улам окутуунун милдеттери аныкталат.

3. **Кептин темасы:** кеп маданиятынын жалпы эле сүйлөшүүдөгү орду, ролу жана мааниси, колдонуу өзгөчөлүктөрүн билүү кептин (демек, сабактын) негизги темасы болууга тийиш.

4. **Кеп процессиндеги маанай:** кыргыз тили сабагында, айрыкча кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүгө класста түзүлгөн маанайга өзгөчө маани берилет. Сабакта жандуулук, кызыктуулук, эмоция, жагымдуу маанай түзүлүшү талап кылынат.

5. **Кеп процессиндеги мамиле:** мында инсанга багыттап окутууга, өз ара сыйлашуу, түшүнүү, таянуу жана биргелешүү мамилесине көңүл бурулат.

6. **Кеп процессиндеги психологиялык кырдаал.** Бул боюнча Т.Маразыков мындай деп айткан: «Маалымат алмашуу – бул кылдат

психологиялык таймаш. Маалымат адамдын жан дүйнөсүнө, сезүү-туюмуна, психикасына таасир этет. Ошондуктан кээ бир маалымат алмашууда кадимкидей психологиялык чыңалуу болот. Мына ушуга ылайык маалымат алмашууда кызыгуу, суктануу, теригүү, таарынуу, нааразылык, ачуулануу, өкүнүү, кубануу, сагынуу, эңсөө, кызгануу, ичи ачышуу, иренжүү, күтүү, кусалануу, жактыруу, жактырбоо, сыйлоо, урматтоо, сүрдөнүү, сыноо сыяктуу жана башка көп түрдүү психологиялык кырдаалдар түзүлүшү мүмкүн» [80,46-б.]. Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүү сабактарында сүйлөшүүнүн психологиялык кырдаалдарына көңүл буруп, окуучулар сабакта эркин, жайдары болуп, кызыгып, таң калып, кубанып кеп маданиятын билүүнүн зарылдыгына бекем ишенген ал-абалда болуусуна жетишүү зарыл. Ал үчүн мугалим кызыктуу суроолорду берип, жандуу талаш-тартыш жаратып, кызыктуу тексттер менен иштеши талап кылынат.

Биз Т.Маразыковдун кеп системасына катышкан факторлор тууралуу берген теориялык маалыматтарын дидактикалык аспекти деп чечмелеп, түшүндүрүүгө аракет кылдык. Мындагы негизги максатыбыз мугалимдин кеп маданиятын окутуу процессинде кептеги факторлорду жеке окуусунда зарылдыгын көрсөтүү болду.

Кыргыз тили мугалимдери орто мектептерде кыргыз тили анын ичинде кеп маданиятын окутуунун дидактикалык, практикалык жана методикалык негиздерин аныктап, тактап, өз практикасында натыйжалуу колдонуусу үчүн айтылган маселелер боюнча С.Рысбаевдин, А.Акматованын ж.б. эмгектери толук таяныч боло алат деп эсептейбиз. Анткени айтылган авторлордун, айрыкча С.Рысбаевдин, эмгектери кеп маданиятын окутууга коюулуп жаткан азыркы талаптарга шайкеш иштелген. Биз алардын негизгилерине кыскача токтолуп, өз сунуштарыбызды берүүгө аракеттендик. Анын кыргыз тилин эне тил жана экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган педагогикалык эмгектеринин ажырагыс курамдык бөлүгү катары окуучулардын кыргыз тилиндеги кеп маданиятына үйрөтүү маселелери түзүп турат. Кыргыз мектептеринин 5-классынын окуучуларын кеп маданиятына үйрөтүүнүн

дидактикалык негиздери боюнча профессор С.Рысбаевдин илимий-методикалык эмгектерин терең өздөштүрүп, окутуу процессинде колдонуу алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз.

2013-жылы С.Рысбаевдин «Сөз жөнүндө дастан» аттуу окуу куралы толукталып, 4-жолу, ал эми А.Акматова менен биргелешип жазган «Окуучунун сүйлөө ишмердиги» деген эмгеги оңдолуп толукталып, 2-жолу басылып чыккан. Аталган эмгектердин экөө тең окуучулардын кеп ишмердүүлүгүн, анын ичинде, кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүгө багытталган. Эмгектердин кайрадан басылыштарынын өзү эле алардын методикалык, практикалык маанилеринен кабар берип турат.

С.Рысбаев аталган эмгегинде кеп маданиятын үйрөтүү боюнча «Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн он шарты» деген атайын бөлүмдү иштеп чыккан. Ал биздин изилдөөгө түздөн-түз тиешелүү болгондуктан ага токтолуп, өзүбүздүн кошумча пикирибизди билдиребиз.

1. **«Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы».** Бул боюнча 5-класстын окуучуларына мугалим окуучуларды мектепте, класста, сабак учурунда, көчөдө, үйдө, улуулар менен, тааныш жана бейтааныш адамдар менен кандай сүйлөшүү керек экендигин, кайсы сөздөр, сөз айкаштары көп колдоно тургандыгын түшүндүрүүгө тийиш.

2. **Адамдардын жаш курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы.** Окуучу ата-энеге, мугалимге өзүнөн жашы улууларга дайыма «сиз» деп кайрылууга милдеттүү экендиктерин билүүсү зарыл.

3. **Сүйлөшүү кезиндеги психологиялык жагдайдын көңүлгө алынышы.** «Кыргыз тилин, айрыкча кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүдө, барынан мурда, өтүлүүчү сабактын маанайын көтөрүп, окуучуларды угууга, түшүнүүгө жана кызыгууга даярдап алуу маанилүү. Сабакта сылыктык, жайдары, эркин жана жандуу эмоционалдуу шарт түзүп алуу талап кылынат.

4. **Сүйлөшүү кезинде пикир алышуучулардын маданияттуу манерасы жана ыктуу мимиканын, сүйлөө жестинин сакталышы (ымдоо-жаңсоо);**

5. *Сүйлөшүүчүнүн үн тонунун адамгерчилик мамиленин чегинде болушу;*

6. *«Сүйлөшүүдө адамдар нравалык-этикалык эрежелерди, анын нормаларын кармануу».* Окуучу – окутуунун субъектиси. Ага жылуу жана сылык мамиле жасалып, урушпай, кагып силкпей, түшүнүү жана сабырдуулук менен мамиле кылуу керек.

7. *Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасынын жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде гана колдонуу;*

8. *Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга алдырбоо;*

9. *Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн уга билүү жана каршы болуу маданияты менен коштолушу;*

10. *«Сүйлөшүүнү алдыртан максаттуу уюштуруу, аны сүйлөшүп бүткөнчө сактоо жана аяктоо».* Кеп маданияты боюнча берилүүчү маалыматтар, суроо-тапшырмалар, көнүгүүлөр жана текст менен иштөөлөр алдын ала пландаштырылып, белгилүү бир максатты көздөөсү зарыл. Мисалы, окумуштуу көрсөткөн «Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн он шартын» терең талдап, өздөштүрүү, аларды кеп маданиятын окутуп үйрөтүү процессинин алкагында карасак, он шарт тек гана шарт болбостон, алар кеп маданиятын үйрөтүүнүн максат-милдетин жана мазмунун да аныктап, көрсөтүп тургандыгына ынанабыз. Демек, аларды мугалим кеп маданиятын окутуунун максаты менен милдети жана окутуунун негизги мазмуну катары кабыл алып ушул аспектиден мамиле кылышы зарыл деп эсептейбиз. Он шарт толугу менен төмөнкү чиймеде келтирилген.

Чийме 2.1.2. Кеп маданиятын окутуунун максаты менен милдети жана окутуунун мазмуну

5-класста кыргыз тилинин лексика бөлүгүн окутууда кеп маданияты боюнча окуучулар түшүндүрмө жана синоним сөздүктөрүнөн пайдалана билүүгө үйрөнүүлөрү зарыл. Бул боюнча мугалим окуучулар анча жакшы биле бербеген бир нече сөздү алдын ала даярдап, алардын маанилерин окуучулардан сурап билгендерин сөздүктөрдөгү маалыматтар менен толуктоо тапшырмасын берсе болот. Сөздүн маанилери такталгандан кийин аларды катыштырып сүйлөп же чакан текст түзүү сунуш кылынат. Мындагы максат окуучу тигил же бул сөздүн маанисин билип, аны өз сөзүндө колдоно билүүсүнө жетишүү болуп саналат.

С.Рысбаевдин экинчи эмгеги А.Акматова менен биргелешип жазган «Окуучунун сүйлөө ишмердиги» болуп саналат. Бул эмгек окуучунун сүйлөө ишмердигин өркүндөтүүнүн олуттуу теориялык жана практикалык маселелерин

бирдей камтып, кеп ишмердүүлүгүн, анын ичинде кеп маданиятын окутуу үйрөтүүгө даяр маалымат-материалдарды бере алгандыгы менен баалуу.

«Бул эки түшүнүк тил жана кеп деген терминдер сыяктуу эле эки башка маселе, б.а. тил маданияты жеке адамдын тилге болгон мамилесинин деңгээлин билдирет» [113,6-б.]. Орус, кыргыз окумуштуулары мындай пикирге практикалык көрүнүштөрдүн негизинде келишкен. Алардын пикири боюнча, тил маданиятынын белгилери туурасында сөз кылганда, төмөнкүлөр эске алынуусу шарт.

Чийме 2.1.3. Тил маданиятынын белгилери

Көрүнүп тургандай кеп маданиятынын калыптанып өнүгүшү, өнүгүү деңгээли ж.б. тил маданиятына белгилүү даражада көз каранды болот. Ошондуктан мугалим окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүүдө тил маданиятынын негизги белгилерин (байлыгын, сөз курамын ж.б.) эске алып, ылайыгына жараша окуучуларга үйрөтүүсү талап кылынат.

Кептин коммуникативдик сапаттары боюнча көптөгөн лингвист-окумуштуулар изилдөө иштерин жүргүзүп, алардын негизгилерин аныктап чыгышкан. Бул маселеге С.Рысбаев менен А.Акматова да кайрылган. Авторлордун башка изилдөөчүлөрдөн болгон негизги айырмасы кептик коммуникативдик сапаттарынын практикалык аспектинен өзгөчө маани

берип, окуучунун кебинде андай сапаттардын болушу кандай чен-өлчөм, критерийлер менен баалана тургандыгын көрсөтүшкөн. Б.а. кеп маданиятын окутуп-үйрөтүүдөн алынуучу же күтүлгөн натыйжаларды так аныктап берүүгө жетишишкен. Бул маалыматтар мугалим үчүн практикалык мааниге ээ болгон керектүү даяр материал болуп саналат.

Көркөм текстте кептин коммуникативдик сапаттарынын: кептин тазалыгы, тактыгы, тууралыгы, орундуу айтылышы, логикалуулугу, көркөмдүгү, эмоционалдуулугу, байлыгы – сакталышы шарт. Алар боюнча окуучулар ээ боло турган билим, билгичтик жана көндүмдөрдү төмөнкүдөй кылып бөлүп көрсөтүүгө болот.

Текстте кептин тазалыгы

- терминдердин туура колдонулушу;
- диалектилик говордук сөздөрдүн орду менен колдонулушу;
- чет сөздөрдүн ыксыз эле колдонулбашы ж.б.

Текстте кептин тактыгы

- сөздүн контекстке жараша колдонулушу;
- ар бир түшүнүктүн өз аты менен аталышы;
- түшүнүк менен сөздүн дал келиши ж.б.

Текстте кептин тууралыгы

- сөздөрдүн орфографиялык эрежелерге ылайык туура берилиши;
- грамматикалык нормаларга карата сүйлөмдүн туура курулушу ж.б.

Текстте кептин орундуулугу

- тексттин темасына жараша сөздөрдүн ылайыктуулугу;
- стилдик жактан сөздөрдүн орундуу колдонулушу;
- көркөм каражаттардын туура пайдаланылышы ж.б.

Текстте кептин логикалуулугу.

- тексттеги ойдун ырааттуулугу;
- жыйынтыктуулугу;
- ойдун жеткиликтүү берилиши;
- сүйлөмдү стилдик курулушунун сабаттуулугу ж.б.

Текстте кептин көркөмдүүлүгү

- тыныш белгилердин туура коюлушу;
- логикалык басымдын туура коюлушу;
- тексттин ыргактуулугу, поэтикалуулугу;
- ойдун көркөмдөлүп берилиши ж.б.

Текстте кептин байлыгы

- тексттин лексикасынын кеңдиги;
- элдик казынанын пайдаланышы;
- теманын мазмундуулугу ж.б.

Чийме 2.1.4. Көркөм тексттеги кептин коммуникативдик сапаттарынын баскычтары

Бул эмгекте берилген теориялык маалыматтарды, практикалык ойсунуштарды өз ишибизде жетекчиликке алып максатыбызга ылайык колдонобуз. Мугалими өзүнүн жоопкерчилигин сезе билип, теориялык билим берүүдөн мурда, өзү кеп маданиятын жеткиликтүү өздөштүрүп, үлгү болуп, талантын, маданиятын, билимин, интеллектуалдык жөндөмдүүлүгүн көрсөтүү аркылуу да окуучуларды тарбиялоо мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Пикир алышууда адамдын ким экендигин, анын мүнөзүн, ой жүгүртүүсүн, билим деңгээлин жана башкаларга карата болгон мамилесин байкоого болот. Адабий тилдин нормасына ылайык тилдик каражаттарды туура колдонуу аркылуу өз оюн туура берүү кеп маданиятынын негизги талаптарынан болуп саналат.

Мугалим окуучуларга текстти түзүп турган сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү менен бирге кеп маданиятынын белгилеринин бири болгон анын тууралыгына көңүл буруусу керек. Мугалим окуучуларга кеп маданиятынын маселелеринен текст менен иштөө аркылуу маалымат берүүдө, баарыдан мурда, окуучулардын бул бөлүм боюнча буга чейинки билимине таянуусу зарыл.

5-класстын окуучуларына материалдарды эреже-аныктамалар аркылуу жаңылык катары түшүндүрүүнүн зарылдыгы жок. Мугалимдин негизги милдети – көркөм текст менен иштөө аркылуу окуучуларга кеп маданиятынын баскычтарын үйрөтүү. Ал үчүн окуучулардын өздөрүнө тексттерди талдатып, тааныштыруу менен, текстти андан ары жакшыртуунун үстүндө иш алып баруу керек. Окуучуларга сөздүн жеке маанисин да үйрөтүүнүн мааниси зор. Көркөм текстте адабий тилдин нормасына ылайык тилдик каражаттардын туура колдонулушу аркылуу ойдун туура берилиши кеп маданиятынын негизги багыттарынан болуп саналат. Айтылган ой туура эмес болсо, тексттеги кеп окуучуга түшүнүксүз болсо, эч кандай таасирди пайда кылбастан, андан ары байланыштын үзүлүшүнө алып келет.

Албетте, сөз менен иштей билүүнүн жыйынтыгы текст менен иштөөдөн көрүнөт. Текст менен иштөөдө болсо, кептин формаларына карата чакан аңгемелерди түзүү сунуш кылынат. Мындан сырткары, мугалим сыналгыдан, газета-журналдардан, ар кандай түрдөгү пикирлешүүлөрдөн, адабий китептердеги туура эмес айтылган тексттерден үзүндүлөрдү алып, андагы туура эмес колдонулган сөздөрдү окуучуларга таратып берет. Окуучулар аларды өздөрүнчө талдап, иликтеп бүткөндөн кийин мугалим жалпы класс менен чогуу ар бирин толук талдап чыгат.

Баланын оозеки кеби чоңдордун кебинин үлгүсүндө өнүгүп, социалдык жактан укумдан-тукумга берилген кубулуш болуп саналат. Ошондуктан тил ой жүгүртүүнүн жана карым-катнаш жасоонун каражаты катары биосоциалдык кубулуш. Анткени баланын тили жаңыдан чыккандан кийин ал социалдык шартка жана карым-катнаштын жүрүшүнө ылайык өнүгө баштайт. Мектепте мугалимдин кепти туура, так сүйлөөсү окуучулардын кебинин туура өнүгүүсүнө таасир этет. Окуучулардын кепти туура эмес сүйлөп алуусу мугалим тарабынан дароо оңдолуп, аны кайталабашы үчүн бүт класска талап коюу керек.

Мектепте кеп маданиятын үйрөтүүдө башкы кыймылдаткыч күч – мугалим менен окуучунун чыгармачылык кызматташтыгы, алардын билими, кызыгуусу жана демилгеси болуп саналат. Бала мугалим аркылуу кеп маданияты тууралуу түшүнүктү алат да, бара-бара эстетикалык көрөңгөсү жана кеп маданияты анын баскычтары тууралуу түшүнүгү бар инсан катары калыптанып отурат. Окуучу менен мугалимдин иш-аракети биргелешкен чыгармачылык ишмердикте жүзөгө ашат. Мында оозеки жана жазуу кебин өстүрүү үчүн баланын сөз корун байытуу жумуштары аткарылат.

Кеп маданиятынын биринчи баскычында окуучунун адабий тилдин нормасынын чегинде кеп ишмердүүлүгүнө, туура кепке ээ болуусун талап кылат. Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүп, туура сүйлөөгө көнүктүрүүдө сөздүн лексикалык маанисин туура, так түшүнүү менен аны орундуу колдонуу өзгөчө мааниге ээ. Сабактын жүрүшүндө мугалимдин кепти туура, так сүйлөөсү, окуучулардын кебинин туура өнүгүүсүнө таасир этет. Ошондуктан бул проблеманын чечилүүсүндө мугалимдин ролу чоң.

Кеп жашоо турмуштун белгилерине, мезгилине, абалына, жашоонун коомдук агымына ылайык түзүлөт. Ошондуктан маалыматты туюндуруу текст аркылуу гана ишке ашат.

Кеп маданиятын жогорулатууга өбөлгө болуш үчүн ойду жакшы туюндурган мыкты түзүлгөн тексттерди колдоно билүү керек. Окуучулардын жан дүйнөсүн, дүйнөнү таанып билүүсүн өнүктүрүп, аларга эстетикалык таасир

берүүчү тилдеги дагы бир керемет, б.а. тил эстетикасы жөнүндө көркөм тексттеги чындыктарды сөз кудуретинен алып окуучуларга түшүндүрүп, алардын кеп маданиятын өнүктүрүүгө мугалим даяр болуш керек. Көркөм текстте ал сөз бир канча ирет кайталанып, тигил же бул текстте өзүнө жараша өң-түс алат, а түгүл ал сөзгө дагы бир касиет кошулат, б.а. ал кандайдыр бир нерсени атап гана көрсөтпөстөн, өзүнө образдуулук касиетти камтууга да жетишет. Тилдин образдуулугу же анын эстетикалык функцияга ээ экендиги жөнүндө мугалим окуучуларга кенен түшүндүрүп, тексттен алынган факт-материалдар менен көрсөтүүсү керек. Көркөм кеп – бул искусство, көркөм чыгарманын өзү, демек көркөм чыгарма – бул, баарынан мурда, кайсы бир тилдик каражаттардын эмес, көркөм образдардын кыймылы, жыйындысы.

Демек, окуучулардын (көркөм тексттин негизинде) сөзүн өстүрүү жумушуна өзгөчө көңүл бөлүнүп, мазмуну кеп маданиятына жана байланышты маалымдоого тиешелүү маселелер менен бирге иштелет. Айрыкча көркөм тексттеги тилдик каражаттарды троптор, анын түрлөрү, көркөм сөз каражаттары, фразеологизмдер, макал-ылакаптар, учкул сөздөрдүн мааниси астында түшүндүрүлүп, өздүк дептеринде жазылат.

Окуучуларга кеп маданиятын үйрөтүү фонетикага, лексикага, сөз жасоо менен грамматикага байланыштуу жүргүзүлөт. Окуучулар өздөрүнүн жана башка адамдардын кебине сергектик, сезимталдык менен мамиле жасоого, анын кебиндеги ийгиликтерди жана кемчиликтерди туура байкап, аларды түзөтө билүүгө көнүшөт. Окуучулардын кебинин бай жана ар тараптуу болушу сөздүк жумуштарынын системалуу жүргүзүлүшү менен байланыштуу болот. Айрыкча түшүнүксүз, мааниси анча так белгилүү болбогон сөздөрдүн, фразеологизмдердин, идиомалардын, макал-ылакап менен учкул сөздөрдүн маанилеринин сөздүктөрдүн жардамы менен аныкталышы, андай каражаттардын улам активдүү колдонулушу менен алардын сөз байлыгы артып, кеби өнүгөт.

Учурда 5-класстардын окуучуларынын сөзү жарды болуп жаткандыгы анык. Көп учурда алар күндөлүк тиричилик турмушта колдонулуучу тилдин

айланасынан чыга алышпайт. Сөздүн өтмө (каймана) жана көп мааниге ээ экендигин анчалык билбегендиктеринен оозеки, жазуу кептеринде тилдин омонимдик, синонимдик каражаттарын пайдалана албагандыктары ачык көрүнөт. 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятын өстүрүүдө төмөнкү иштер ар дайым аткарылышы керек

Чийме 2.1.5. 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятын өстүрүүдө дайыма аткарылуучу иштердин түрлөрү

Улуу жазуучулардын, ораторлордун айткандарынан кээ бир тексттерди же бир абзацты алып салыштырсак, биздин сүйлөгөн кеп сөзүбүздүн айырмасын байкоого болот. Себеби белгилүү адамдар жогорку аң-сезимге, маданиятка, билимге гана ээ болбостон, бүткүл коомдук турмушту кыймылга келтирип жаткан тилибизди да эркин пайдаланышат. Бардык учурда айтуучу оюнун негизги мазмунуна ылайыктуу сөздөрдү (синонимдердин так келүүчүсүн) таап сүйлөй алышат. Сөздөрдү туура пайдалануу айтылуучу ойдун мазмунун жакшыртып, ал сөзгө эркиндикти гана эмес, сүйлөөчүнүн канчалык деңгээлдеги тарбиясын-маданиятын көрсөтүп турат.

Окумуштуу Е.В.Язовицкийдин ою боюнча, «Оозеки же жазуу кепте стилистикалык каталарды жибербөө үчүн, баарынан мурун, көп сөздөрдүн – синонимдердин же синонимдик айтылыштардын ичинен айтылуучу кептин

мүнөзүнө ылайык келчү сөздөрдү тандай билүү зарыл. Сөздөрдүн өтмө маанисин билүү керек. Синонимдердин туура эмес колдонулушу сүйлөмдүн мазмунун, мүнөзүн өзгөртүп жиберши мүмкүн» [155,10-б.].

Мектепте кыргыз тилди окутууда кеп маданияты атайын көңүл бурууга татыктуу маселелерден, анткени окуучулардын өз тилинде катасыз жазып ойду так, ырааттуу, логикалуу, берилген фактылардын негизинде далилдүү сүйлөшүү бул маселенин орчундуулугунан кабар берет.

Чындыгында, сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз, жазган текстибиз туура болбой туруп, адам менен кеп маданиятынын талаптарына жараша мазмундуу пикир алышуу кыйынга туурары бышык. Мисалы:

«Допустим, шаардык жааштар мага өтө жага бербейт. Айылдык жааштар ыймандуураак, автобуста орун бошотуп берет».

«Токтом аткарылбай кетпегендигине байланыштуу Касымовду катчылык милдетинен бошотту».

«Китеп – бир муундун экинчи муунга калтырган осуяты».

Бул өңдүү сүйлөмдөр ушуларды колдонгондордун оң турган сөздү туура айта албагандыгын, кебинин маданиятсыздыгын көрсөтөт. Текстте берилген кеп туура болбосо, кептин башка сапаттары тууралуу сөз кылууга да мүмкүн эмес. Кеп маданиятынын негизги коммуникативдик сапаты – анын тууралыгы.

Маселен:

Ката айтылган сүйлөмдөр	Туура айтылганы
<i>«Мектептин территориясы» «Терек селосу» Магазин «Кут» Алыскы Ак-Сай мектебиндеги ситуация оор. «Мектептин залында жыйын болуп, отличниктерге сыйлыктар берилди».</i>	<i>Мектептин аянты Терек кыштагы «Кут» дүкөнү» Алыскы Ак-Сай мектебиндеги абал оор. Мектептин жыйындар бөлмөсүндө чогулуш болуп, окуунун алдыңкыларына сыйлыктар тапшырылды.</i>

Чийме 2.1.6. Кеп маданиятынын тууралыгына мисал.

Жогорудагы мисалдар аркылуу туура жана туура эмес айтылган кептерди ажыраттык. Кептин (сөздүн) тууралыгына жетишүүдө айрым мурдатан

калыптанып калган сөздөрдү эске алуу менен туура сүйлөп, туура жаза билүүдө адабий тилдин нормасын сактообуз керек.

Окуучуларга туура эмес сөз тизмектери оңдолуп түшүндүрүлүп, морфологиялык формаларды туура колдонуп, сөздөрдү туура жайгаштыра билүүгө көнүктүрөбүз.

«Тилди тим эле бир мүчө деп түшүнбө, тирүүлүктүн кубаты бар ичинде», – дегендей туура, жакшы сүйлөө мүмкүнчүлүгүнүн «баары» тилде бар, ошондуктан тил казына, кенч, байлык катары бааланат.

Ошол казына-кенчти, байлыкты, мүмкүнчүлүктү пайдаланып, туура, жакшы сүйлөп, жаза билүү – кеп маданиятынын мүдөөсү. Бир элдин тили менен экинчи элдин тили кандайдыр бир деңгээлде бири-бири менен байланышта болуп, өнүгүп турат. Окуучуларды кеп маданиятына калыптандырууда башка тилден кабыл алынган сөздөрдү туура колдоно билүүсүнө да багыт берип түшүндүрүп турушубуз ылайыктуу болмокчу. Мисалы, *Асан норманы туура өз убагында аткарды дейбиз.*

«Асан өзүнө белгиленип берилген жумушту өз убагында аткарууга жетишти» дегенибиз туура болор эле.

- *Бүгүн черчение жана музыка сабактары кирди.*
- *Давай жарышабыз деп Асан досуна кайрылды.*
- *Бизге бөлүнүп берилген территория ушул, ылдам иштейли.*
- *Кечинде телевизордо бокс боюнча чемпионат мира болот.*
- *Магазин круглосуточно иштейби?*
- *Бүгүн сен свободныйсыңбы?*
- *Бүгүн мектепке докторлар келип, бизди обследованиеден өткөрүштү.*
- *Эртең ремонт иштерин баштайбыз деп прораб эскертти.*

Кыргыз тили сабактарында окуучулардын кеп маданиятын калыптандырып, өнүктүрүүдө мугалимдин кеп маданиятынын лингвистикалык табиятын, аны окутууга коюлуучу дидактикалык талаптардын теориялык жана практикалык негиздерин мыкты өздөштүрүүсү жана аларды сабакта орундуу колдоно билүүсү талап кылынат. Биз бул бөлүмдө алардын негизгилери

тууралуу тиешелүү илимий-педагогикалык эмгектерге токтолууга аракет кылдык. Аларды ар бир мугалим сабактын темасына жана максатына ылайык кошумча, өзгөртүү, толуктоо менен колдоно алат.

Көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнү жаңылоо төмөнкү маселелерди чечүү менен бирдикте ишке ашырылышы керек:

– кеп маданиятына үйрөтүүдө көркөм текст менен иштөөнүн маанисине, анын окуучунун тил байлыгын өстүрө тургандыгына басым коюу;

– окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө теориялык билимдерге басым койбостон, алардын сүйлөө жана жазуу кебинде коммуникативдик сапаттардын мааниси менен кызматына маани берүү;

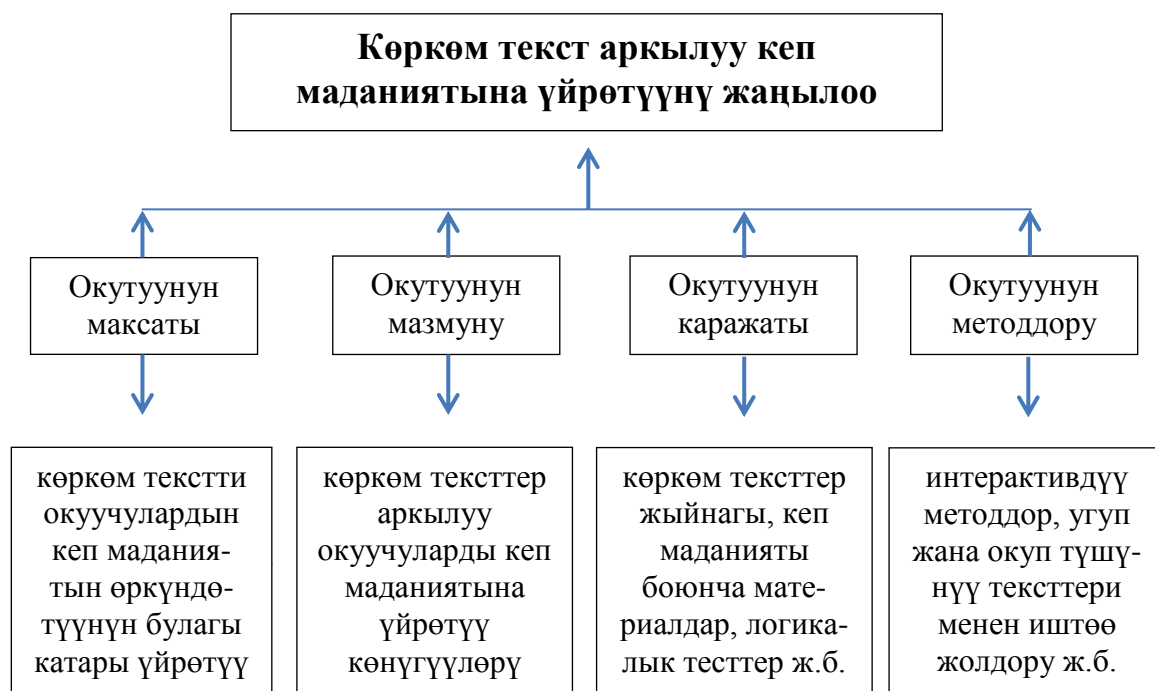
– тексттен логикалык басымдарды, далилдерди, фактыларды таба билүүгө, тексттерди кеп маданиятын үйрөтүүчүлүк максатта орундуу колдоно алууга көнүктүрүү;

– 5-класста көркөм тексттер аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнү окутууну оптималдаштыруу;

– көркөм тексттер менен иштөөдө адабияттык мазмун менен катар тилдик багытта кеп маданиятына үйрөтүүдө салттуу методдор менен бирге эле интерактивдүү ык-жолдорду, каражаттарды кеңири колдонуу;

– кеп маданиятына үйрөтүүдө көркөм тексттерди логикалык жактан туура талдай билүү менен иштөө ж.б.

Көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнү жаңылоонун мазмундук-тематикалык багыттары жалпылаштарылып, төмөнкү моделге берилди.

Чийме 2.1.7. Көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнү жаңылоонун мазмундук-тематикалык модели

2.2. Педагогикалык эксперименттин жүрүшү

Жалпы билим берүүчү орто мектептердин 5-класстарында 2005-2013-окуу жылдарында көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө кыргыз тили сабагынын учурдагы талапка ылайык өтүлүшү, окуучулардын **кыргыз тилге болгон кызыгуулары, умтулуусу, кыргыз тил сабагында кеп маданиятынын окутулушу жана кыргыз тилге тиешелүү болгон бардык проблемалардын жалпы абалы** менен таанышуу максатында Бишкек шаарынын № 11, №42, №89 жана Ак-Талаа районундагы Эргеш Мейманов атындагы, Ат-Башы районундагы Карыбек уулу Акматаалы жана А.Керимбаев атындагы орто мектебинде, Кочкор районунун Н. Жүндүбаева, И.Арабаев атындагы орто мектептеринде болдук.

Эксперименттин алдына төмөнкүдөй максаттар коюлду:

- кыргыз тилге болгон кызыгуулары, умтулуусун байкоо;
- кыргыз тил сабагында кеп маданиятынын окутулушунун абалы;
- кыргыз тилге тиешелүү болгон бардык маселелердин жалпы абалын аныктоо;
- канчанчы жылдардагы, кайсы авторлордун окуу китептери менен окутуп жаткандыгын билүү;
- окуу китептери учурдагы талапка ылайык келерин, окуучулардын талабын, кызыгууларын канааттандыра аларын аныктоо.

Байкоолорубуз боюнча, биз мектептердин көбүндө 1998-жылдагы 5-класстар үчүн авторлору Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдордун окуу китеби боюнча окутулуп жаткандыгына күбө болдук. Ал эми жогорудагы окуу китебинде көркөм тексттердин тандалып алынышы, алар аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн берилиши жөнүндөгү айрым мугалимдердин ойлорун уксак төмөндөгүдөй болду:

1998-жылдагы 5-класстар үчүн авторлору Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А.Осмонкуловдордун окуу китебиндеги берилген темаларды өздөштүрүүдөгү грамматикалык материалдар окуучулар үчүн кызыктуу берилгендиги (мисалы, андагы окуучулардын кеп маданиятын өстүрүүчү көркөм текст, ырлар,

аңгемелер, жаңылмачтар, табышмактар, маек үлгүлөрү ж.б.), бирок ошондой болсо да теманы өздөштүрө турган материалдар таталыраак түзүлүп, өзгөчө, көркөм текст аркылуу окуучуларды сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүдө кыйыныраак болорун айтышты. Мисалы, айрым көнүгүүлөрдүн жеңилдиги, окшоштугу, кырдаалдуу маек үлгүлөрүнүн, диалог түрүндөгү тексттердин аздыгы ж.б.

Мугалимдердин айтуусу боюнча, окуу китебиндеги темаларды анын ичинен кеп маданиятын өздөштүрүүдөгү берилген грамматикалык материалдар татаалыраак түзүлгөндүктөн, өтүлгөн тема окуучулардын эс тутумунда көпкө сакталбайт деген ойлорун айтышты. Мисалы: көркөм тексттердин аздыгы, сүйлөө маданиятынын талаптарына жооп бербегендиги ж.б.

Орто мектептердин 5-класстарында учурдун талабына ылайык кыргыз тилинде окуучулардын коммуникативдик жөндөмдүүлүгүн талапка ылайык өспөй жатышынын себептери катары төмөнкүлөрдү белгилөөгө болот:

Биринчиден, окуу китептеринин абалы (мисалы, мектептердин жаңы окуу китептери менен толук камсыз болбошу).

Экинчиден, сабактын максаттарынын көрсөткүчтөрүнүн жоктугу, сабактын бир беткей уюштурулушу (мугалимдердин колдоруна методикалык колдонмолордун жетпеши).

Үчүнчүдөн, мугалимдер теманы өздөштүрүүдө көбүнчө эрежелерге, тилдик материалдарга көңүл бөлүп, көнүгүүлөрдүн бирин бүтпөй жатып кийинкини аткартуу менен окуу китебине гана басым жасашы, окуучуларды сабакка тартуу, кызыктыруу максатында эч кандай деле методикалык иш-аракеттердин болбошу, кээ бир мугалимдердин сабакта окуучуларды тыюу, кагып-силкүү, урушу менен өткөргөндүгү (сабактын айрым учурларында) сабактын супсак, кош көңүл өтүлүшү, «ар бир ой баалуу» принцибинин жоктугу ж.б.у.с. терс көрүнүштөр окуучулардын кыргыз тилине болгон кызыгууларын ого бетер төмөндөтүп жатканы айкын болду.

Изилдөөбүздүн эксперименттик иштеринин башында окуучулардан, мугалимдерден алынган анкеталарга карап жыйынтык чыгарсак, бүгүнкү күндө

кыргыз тили сабагы учурдагы талапка жооп бере ала турган деңгээлге жетпей жаткандыгынын себептери: айрым учурларда даяр эмес кадрлар кыргыз тилинен сабак өтүшү; мугалимдер жана окуучулардын окуу китеби менен толук камсыз болбогондугу; окутуу процессинде грамматиканы курулай окутуу, жаттатуу принцибинде уюштуруу ж.б. ушуга окшогон көйгөйлөр балдардын сүйлөө жана оозеки маданиятын, билимин төмөндөтүп жатышынын негизги себептери болуп жаткандыгы дагы бир жолу тастыкталды. Ошентип методикалык принцип жаңыдан изилдөө ишинин гипотезасын формулировкалоодо таяныч катары колдонууга мүмкүн болгон атайын изилдөөнүн же конкреттүү тажрыйбанын тастыкталган жыйынтыгы болуп берди. Ошондон улам методикалык принциптен келип чыккан гипотезанын тууралыгы методикалык принциптин тууралыгына далилдеди.

Экспериментке төмөндөгүдөй тематикадагы көркөм тексттер коюлду. Аларды тандап алууда өз алдынча принциптер эске алынды жана 5-класстын Кыргыз адабияты окуу программасында берилген тексттер менен байланыштырылып, предметтик байланыш эске алынды, атап айтканда: Ч.Айтматовдун “Атадан калган туяк” аңгемесинен, “Бугу Эне” жомогунан, “Саманчынын жолу” повестинен үзүндү, Б.Алыкуловдун “Жакшы кыз”, “Өзү каар, тили заар кыз” ырлары, Т.Сыдыкбековдун “Тоо балдары” романынан үзүндү, Тоголок Молдонун “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Торпогум” ыры, “Акыл Карачач”, “Алтын куш” жомокторунан үзүндүлөр, “Манастын бала чагынан”, “Бешик ырынан”, ошондой эле, элдик макалдар, табышмактар жана жаңылмачтар тандалды.

Бул тексттерди тандоодо төмөндөгүдөй критерийлер негиз болуп алынды:

1. 5-класста тексттин грамматикалык түзүлүшүнө жараша грамматикалык формалар да текстте болуш керек?
2. Текст окуучунун жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен жеткиликтүү болууга тийиш.
3. Кыргыз тилиндеги көркөм тексттин булактары кыргыз адабиятынан алынышы керек.

4. Көркөм текст окулуп жаткан темага, окуу материалына ылайыкталып тандалышы керек.
5. Көркөм текст катары кара сөз жана ыр түрүндөгү элдик оозеки чыгармалар, жомок, уламыш, прозалык чыгармалар, аңгемелер ж.б. чыгармалардын түрлөрү тандалат.
6. 5-класстын окуучуларына ылайыкталып көркөм тексттин көлөмүнүн чен өлчөмүн эске алынып, сүйлөмдүн канча болуш керектигине маани беребиз. Мисалы; Сунуш кылынган көркөм тексттин көлөмү психометрикалык өлчөм боюнча окуу китепте бир сүйлөмдөгү сөздүн саны 6,7 сөздөн туруп, жалпы 120 сөздөн ашпаш керек.
7. Көркөм тексттин адабий-мазмундук, көркөмдүк-эстетикалык жана тарбиялык жагы эске алынып, сүйлөм баланын жаш өзгөчөлүгүнө туура келип, оорчулук келтирбегидей болууга тийиш.
8. Көркөм тексттин грамматикалык түзүлүшүндө сөз айкашы анын түрлөрү, баш жана айкындооч мүчөлөр, сөз түркүмдөрү болуш керек.
9. Көркөм тексттер кыргыз тилиндеги грамматикалык темага туура келип, тексттеги сүйлөмдөр өтүлгөн грамматикалык формага дал, туура келгидей болгону ылайыктуу.
10. Көркөм тексттер грамматикалык жана адабий орфографиялык нормаларга туура келиши керек.
11. Көркөм тексттерде татаал сүйлөм аз болуп, багыныңкы татаал сүйлөм дээрлик жок болуш керек.
12. Көркөм тексттерде аралаш татаал сүйлөм, жаксыз сүйлөмдөр болбошу керек.
13. Татаал фразеологиялык ширешмелер, айкаштар көп болбош керек.
14. Этиштин өзгөчө формалары, синонимдик каталар жана омонимдин татаал формалары кездешпөөгө тийиш.
15. Көркөм текстте татаал сүйлөмдүн жөнөкөй гана формалары катышыш керек.

Мына ушул критерийлерди эске алууда:

- Биринчиден көркөм чыгармадан 5-класстын окуучусунун курактык өзгөчөлүгүнө ылайык келген жерлерин гана алабыз.
- экинчиден 5-класстын окуучусунун кызыкчылыгына туура келген турмушуна жакын жерлерине басым жасайбыз.
- үчүнчүдөн окуучунун текстти так, туура, көркөм окууга тилин жатыктырууга аракет кылабыз.

Эксперимент негизинен үч этапта жүргүзүлдү.

Аныктоочу эксперимент 2005-2007-окуу жылында Нарын областынын Ак-Талаа, Ат-Башы, Кочкор районундагы, Бишкек шаарындагы ж.б. орто мектептерде жүргүзүлдү. Экспериментке 350гө жакын окуучу катышты.

Бул эксперимент окуучулардын төмөндөгү билгичтиктерин калыптануу деңгээлин текшерүү максатында жүрдү:

- көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө изилденип чыккан, диссертацияда сунуш кылынган методикалык ыкмалардын эффективдүүлүгүн, натыйжалуулугун мектепте текшерип көрүү;
- кыргызча күндөлүк – сүйлөшүү маданиятына үйрөнүү абалы, жаңы өздөштүрүлгөн сөздөрдү, анын ичинен көркөм тексттерди, грамматикалык формаларды кебинде колдонуп сүйлөө деңгээли;
- окуучулардын оозеки, жазуу кеп маданиятын өстүрүү, туура сүйлөөгө жетишүү;
- алган теориялык билимдерин турмушта туура колдоно билүүнүн жолдоруна үйрөтүү;
- кыргыз тили сабагында көркөм тексттерди окуучулар кеп ишмердүүлүгүндө (сүйлөөдө, жазууда, окууда) канчалык даражада колдоно алышы ж.б.

Аталган максаттардын негизинде жогорудагы мектептерге барып, сабактарга катыштык. Окуучулар, мугалимдер менен аңгемелештик, кыргыз тилин окуп-үйрөнүүсүнө байкоолор жүргүзүлдү, жазуу иштерин алдык.

Натыйжада төмөнкүлөр аныкталды: 5-класстын окуучуларынын кебинде кеп маданиятынын баскычтарын камтыган көнүгүүлөргө мугалимдер,

чындыгында, аз кайрылышарын адегендеги сынакта эле байкадык. Окуучулар кеп маданиятынын түрлөрүн, баскычтарын камтыган сүйлөмдөрдүн айрымдарынын маанисине түшүнбөстөн эле колдонушу да ыктымал экенине ынандык. Окуучулардын кепин кеп маданиятынын негизги белгилерин камтыган сөздөр менен байытуу, алардын сөз байлыгын көтөрүү үчүн кеп маданиятынын маанисин түшүнүүгө шарт түзгөн, сабактарды күн сайын кеп маданиятынын баскычтарын (түрлөрүн) камтыган сөздөр, сүйлөмдөр жана тексттер менен туура байытуу жолун үйрөткөн көнүгүүлөрдү, анын кептеги ролун ачып көрсөтүүчү көнүгүүлөрдү иштетип пайдалануу жакшы натыйжа берерине ишендик.

Ошондой эле 5-класста окуучулар сөз, сөз айкашы, сүйлөм менен ар тараптан таанышышса да, ал сүйлөмдөрдүн маанилик жактан туура куралып түзүлгөндүгүнө аз маани беришкендиги байкалат. Айрым окуучулар сүйлөмдөрдүн курулушун туура ажыратса, айрымдары туура эмес ажыратышып кыйналган окуучулар кездешет.

Демек, окуучулар көнүгүүлөрдү талдоодо тексттерде айрым сөздөр ыксыз кайталанып, кеп курулушу туура эмес болгондуктан, андай тексттер кеп маданиятына өзүнүн терс таасирин тийгизбей койбойт.

Жыйынтыгында төмөндөгүлөр аныкталды:

- окуучулар жаңы өздөштүрүлгөн көркөм тексттерди, анын ичинен кеп маданиятын, грамматикалык формаларды кепинде колдонуп сүйлөөдөн кыйналышат;
- китептеги тексттерди окуп, мазмунун жеткиликтүү айтып бере алышпайт;
- окуучулардын айрымдары жат жазууларды жазууда көп каталарды кетиришет;
- кеп маданиятын сүйлөө ишмердүүлүктөрүндө туура, кенен колдоно алышпайт;
- сабакта сөздүк иштери системалуу жүргүзүлбөйт;
- мугалимдер теманы өздөштүрүүдө тилдик, грамматикалык материалдарга гана көңүл бөлүп, биринин артынан бирин аткаруусу менен гана чектелишет;

- окуу китептери туура тандалып окулбайт ж.б.

Жогорудагыдай сыяктуу кемчиликтерди жоюу, практикадан четтетүүнүн жолдорун жана каражаттарды табуу максатында **изденүүчү эксперимент уюштурулду.**

Бул эксперимент **2007-2010-окуу жылдарында** Бишкек шаарынын № 11 орто мектеби (мугалими Муратова Г), №89 орто мектеби (мугалимдери П.Д.Бакирова, Н.Т.Айтпаева), Ак-Талаа районундагы Эргеш Мейманов атындагы орто мектебинин (мугалимдери Молдогазиева Назира, Шералиева Жазгүл), Кочкор районундагы Н.Жүндүбаева атындагы орто мектебинде (мугалимдери Абышкаева С, Токтоболотова Д., Кийизбаева А), Ат-Башы районундагы А.Керимбаев атындагы орто мектебининде (мугалимдери Жылкычыманова К, Нурдинова З, Темирова К) жүргүзүлдү.

Экспериментке 350 окуучу катышып, 5-класс боюнча 8 (сегиз) мектептен текшерүү жа на эксперимент жүргүзүү үчүн бардыгы болуп 16 класс тандалды.

Эксперимент Токтоболотова Дамира, Абышкаева Света, Шералиева Жазгүл, Молдогазиева Назира, Муратова Гүлмира ж.б. мугалимдер менен бирдикте изденүүчү тарабынан жүргүзүлдү.

Эксперименттин алдына төмөндөгүдөй милдеттер коюлду:

– көркөм адабияттарда сүйлөөнүн сүрөттөө түрүндөгү сөздүн эмоция-экспрессивдик өтмө жана каймана мааниде колдонулуш зарылдыгын, текст түзүүдө, оозеки пикир алышууда омоним, синоним, антоним же көп маанилүү сөздөрдү ылайыгына жараша иргеп, талдап пайдалануунун стилдик ыкмаларын аныктай билүүгө машыктыруу;

– көп маданиятын адабият сабагы менен тыгыз байланышта карап, окуучулардын сөз байлыгын арттыруу үчүн сөздүктөр менен иштөөгө үйрөтүү;

– байланыштуу сүйлөөнү кыргыз тилинин теориялык материалдарына байланыштырып (оозеки жана жазуу), текстте аларды пайдалана билүүсүн камсыз кылууга көнүктүрүү;

– байланыштуу сүйлөө, текст, анын маанилик бүтүндүгүн, тексттин бөлүктөрү менен түзүлүшүн аныктоо; сүйлөө, анын мүнөздүү белгилерин,

сүйлөөнүн стилдери, стилдин түрлөрүн ачып берүү; байланыштуу сүйлөөнү өнүктүрүү үчүн баяндама жазуунун теориялык, практикалык маселелерине машыктыруунун ийкемдүү жолдорун табуу.

Сыноого бул материалдар сунуш кылынган:

– кептин көркөм, публицистикалык, илимий жана сүйлөө маданияты боюнча практикалык иштер жана аларда тил каражаттарын (лексикалык, морфологиялык) колдонууга машыктыруучу көнүгүүлөрдүн топтомдору (5-класста окуучулардын билимдерин жалпылаштыруу үчүн);

– көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүгө ылайык практикалык иштер жана аларда тил каражаттарын пайдаланууга багытталган көнүгүүлөрдүн системасы (5-класстын окуучуларынын системалаштыруу, жалпылаштыруу үчүн);

– кеп маданиятына арналган көркөм тексттер боюнча практикалык иштер жана алардын тил каражаттарына ылайык жана көнүгүүлөрдүн топтому (5-класстын окуучуларынын билимдерин системалаштыруу жана жалпылаштыруу максатында).

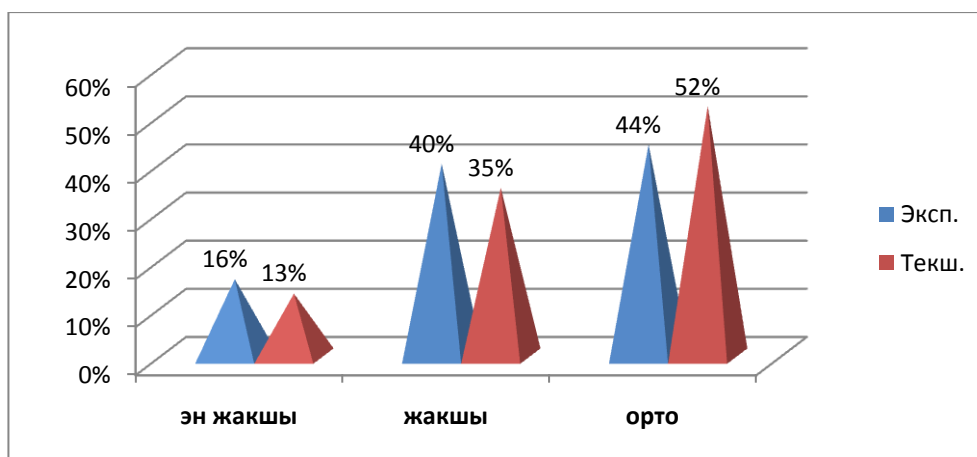
Бул багытта методикалык материалдар мугалимдерге сунуш кылынып, кеп-кеңештер айтылып, иштин жүрүшүн дайыма көзөмөлгө алдык. Тапшырмалар жана тексттер 5-класстын окуучуларынын психологиялык курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен түзүлгөндүгү тастыкталды. Ал материалдар окуучулар тарабынан жетишерлик деңгээлде өздөштүрүлдү жана алдыңкы натыйжаларды көрсөттү.

Ал натыйжалар төмөндөгү критерийлерге жараша бааланды:

- Кептин тазалыгына жараша текст түзө алгандыгы;
- Кептин тактыгына жараша текст түзө алгандыгы;
- Кептин тууралыгына жараша текст түзө алгандыгы;
- Кептин логикалуулугуна жараша текст түзө алгандыгы;
- Кептин байлыгына жараша текст түзө алгандыгы;

(ушул 5 критерий боюнча мыкты иштегендерге «5» коюлду).

Окуучулардын тапшырмаларды аткаруу деңгээлинин көрсөткүчү кийинки диаграммада берилди.

Сүрөт 3.2.1. Окуучулардын жаңы текст түзө алуу тапшырмасы боюнча жетишкендиктеринин көрсөткүчү

Мында эксперименттик класстар берилген тапшырмаларды текшерүүчү класска караганда туура, так аткарууга аракеттенишип, алардын өздөштүрүү деңгээли диаграммада берилди. Эксперименттик окутууда заманбап технологиялардын талаптарына ылайык ар түрдүү мазмундагы муз жаргычтар колдонулду. Алар сабактын динамикасы жана сыйымдуулугу катышуучуларды кыска убакыт ичинде татаал суроолорду өздөштүрүүгө, жөнөкөй эмес көйгөйлөр боюнча чечимдерди сунуштоо жана ойлонууга жардам берди, окуучулардын кысылуусун алып салып, окуучулар менен мугалимдердин ортосундагы аралыкты азайтты, темага жараша сабактын багытын бурууга жардам берди. Мисалга алсак, «**Мен ишенем – Мен чочулайм**» көнүгүүсү, «**Менин мүнөтүм**» көнүгүүсү, «**Кайтарым байланыш**», «**Сөз улоо**» ж.б.у.с. **муз жаргычтары**, сабактын ыгына жараша сунушталып жатты. Сабакта интерактивдүү методдордун арасынан синквейн, кластер, чаташкан логикалык чынжыр, тыным менен окуу ж.б. стратегиялары колдонулду. 5-класстын окуучулары али да болсо жаш болгондуктан, аларга оюн үлгүсүндөгү, биргелешип иштөөчү көнүгүүлөрдүн сунушталышы алардын активдүүлүгүн көтөрүп, кеп маданиятына үйрөтүүдөгү негизги каражаттардын бири экендигине эксперименттин жүрүшүндө толук ынандык.

Окуучулардын билимине, билгичтиктерине, көндүмдөрүнө карап, текст аркылуу окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүүчү төмөнкүдөй көнүгүүлөрдүн түрлөрү сунушталды.

1. Калыптандыруучу көнүгүүлөр:

✓ адабий фактыларды, каармандарды салыштырып мүнөздөө, анализдөө түрүндөгү көнүгүүлөр;

✓ ырды кара сөзгө, кара сөз түрүндөгү текстти ырга айлантуу мүнөзүндөгү көнүгүүлөр;

✓ өз алдынча иштей алуусун текшерүүчү көнүгүүлөр (текстти ж.б. ылайыгына карата жыйынтыктоо, толуктоо мүнөзүндөгү көнүгүүлөр);

✓ текстке, сүрөткө ат коюу, аларга байланыштуу окуя ойлоп таап, текст түзүү;

✓ сөздүн этимологиясын, лексикалык, грамматикалык маанисин изилдөөчү көнүгүүлөр;

✓ текстти өркүндөтүп кайра түзүү мүнөзүндөгү көнүгүүлөр.

2. Машыктыруучу көнүгүүлөр:

✓ оюндар менен иштөөгө тартуучу, аны уюштуруучу көнүгүүлөр (сөздүк оюн, ролдук оюн, дидактикалык түрдүү оюндар, ишкердик оюн, риторикалык оюндар, кроссворд, ребус чечүү);

✓ мелдештирип, билгендерин текшерүү мүнөзүндөгү оюн көнүгүүлөр (таймаш сабагы, викторина ж.б. суроо-жооп оюндары);

✓ тесттик логикалык тапшырмалар, туура табуу, ордуна туура коюу, тандап алууга машыктыруучу, билгенин текшерип жалпылап, жыйынтыктоочу көнүгүүлөр;

✓ текст боюнча сүрөт тартууну талап кылган тапшырмалар.

Ушулардын негизинде биз окутуучу эксперимент жүргүздүк. Эксперименттин *жыйынтыктоочу этабы* 2010-2013-жылдарда жогоруда аты аталган орто мектептерде өткөрүлүп, жыйынтыктары төмөнкү таблицаларда чагылдырылды. Жыйынтыктоочу эксперименттин **максаты** – изилдөөчү тарабынан сунуш кылынган көркөм тексттерден иштелип чыккан кептик-

коммуникативдик жана кептик-машыктыруучу көнүгүүлөрдүн системасынын негизинде окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүгө багытталган жолдорун сыноодон өткөрүү. Бул жолку экспериментте мугалимдер да, окуучулар да эксперименттин материалдары менен алдын-ала тааныштырылды. Эксперименттин жүрүшүндө окуучулар материалдарды кандай деңгээлде өздөштүрүп жатканына, мугалим берилген материалдарды окуучуларга кандай кылып жеткирип жатканына, материалдардын 5-класстын деңгээлине ылайыкталып түзүлгөндүгүнө тынымсыз текшерүүлөр жүргүзүлүп турду. Окуучулардын көркөм тексттер аркылуу кеп маданиятын өздөштүрүүсүнүн натыйжалары жыйынтыктоочу экспериментте төмөнкүдөй көрсөткүчтөрдү көрсөттү (3.2.1-таб.).

Таблица 3.2.1 – Кеп маданиятын өздөштүрүү боюнча эксперименттин жыйынтыгы (5-класстар боюнча)

Кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери	5-класстар	Окуучулардын саны	Баалары				Өздөштүрүү % менен	Билим сапаты % менен
			«5»	«4»	«3»	«2»		
1. Кептин өзгөчөлүктөрү, лексикалык, морфологиялык тил каражаттары	эксп.	169	69	66	36	3	93,7	79,3
	текш.	181	55	51	65	5	89,8	54,7
2. Кеп маданиятынын колдонулуш чөйрөсү милдеттери	эксп.	172	61	68	41	5	93,1	75
	текш.	178	51	50	66	8	88,4	55,8
3. Публицистикалык, илимий жана кеп маданиятынын колдонулуш чөйрөсү, лексикалык каражаттары	эксп.	181	69	44	56	6	92,3	58,1
	текш.	169	50	39	77	9	88,6	36,8
4. Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн лексикалык ыкмалары	эксп.	159	65	58	47	5	93,1	74,8
	текш.	191	47	52	66	10	88,6	47,8

Таблицада көрүнүп тургандай, окуучуларга көркөм тексттин жана кеп маданиятынын, публицистикалык, илимий жана сүйлөө маданиятынын колдонулуш чөйрөсү, милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, лексикалык,

морфологиялык тил каражаттары, ошондой эле көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн милдеттери, кептин берилиш өзгөчөлүктөрү, лексикалык, морфологиялык тил каражаттары боюнча билгичтиктерге ээ болуучу грамматикалык көнүгүүлөр, пикир алышуусунда, турмушунда кеңири туура пайдалана алууга багытталган коммуникативдик көнүгүүлөр сунуш кылынган. Таблицада тапшырмаларды аткарууга катышкандардын саны, алардын ичинен «5», «4», «3», «2» алгандардын саны жана орточо баллы берилген. Мында 1-тапшырманы аткарууда 6,2 %, 2-тапшырманы аткарууда 3 %, 3-тапшырманы аткарууда 3,7 %, 4-тапшырманы аткарууда 3,7 % жетишүү текшерүү класстарына караганда жогору болду.

Таблица 3.2.2 – Көркөм текстти окутуу менен кеп маданиятына үйрөтүү боюнча эксперименттин жыйынтыгы

Кеп маданиятынын мүнөздүү белгилери	5-класстар	Окуучулардын саны	Баалары				Өздөштүрүү % менен	Билим сапаты % менен
			«5»	«4»	«3»	«2»		
1. Кептин тууралыгы	эксп.	169	69	66	36	3	93,7	79,3
	текш.	181	55	51	65	5	89,8	54,7
2. Кептин тактыгы	эксп.	172	61	68	41	5	93,1	75
	текш.	178	51	50	66	8	88,4	55,8
3. Кептин тазалыгы	эксп.	181	69	44	56	6	92,3	78,1
	текш.	169	50	39	77	9	88,6	36,8
4. Кептин логикалуулугу	эксп.	159	65	58	47	5	93,1	74,8
	текш.	191	47	52	66	10	88,6	47,8
5. Кептин адеби жана орундуулугу	эксп.	161	55	71	44	5	93,1	75,8
	текш.	189	46	52	67	10	88,6	48,9
6. Кептин байлыгы жана көркөмдүүлүгү	эксп.	163	54	62	54	5	93,1	75,3
	текш.	187	46	53	66	10	88,6	46,3

Бул экспериментте окуучулардын кыргыз тили боюнча билимине, сүйлөө маданиятына байкоо жүргүзүү менен катар эле окуучулардын күндөлүк турмушунда пикир алышуу кеп ишмердүүлүгүндө кептин коммуникативдик сапаттарынын сакталышы канчалык даражада экендигине байкоолор жүргүзүлдү. Биз сунуш кылган тапшырмалардын жана көнүгүүлөрдүн

негизинде окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө көркөм тексттердин толук мүмкүнчүлүгү бар экен деген жыйынтыкка келдик.

Жүргүзүлгөн эксперименттердин жыйынтыгынан улам изилдөөнүн алдына коюлган божомолдообуз туура экендиги ырасталды. Педагогикалык мындай эксперименттер бүгүнкү күндө уланууда. Бул багытта дагы да изилденүүчү илимий жумуштар арбын экендигинде шек жок.

Экинчи глава боюнча корутунду

Бул глава негизинен 5-класста кыргыз тилин окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүчү көнүгүүлөр системасы жана аны окутуп-үйрөтүүнүн методдорун иштеп чыгууга жана аларды практикага сунуштоого арналган. Натыйжада көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө кептик көнүгүүлөрдүн коммуникативдик жана машыктыруучу көнүгүүлөр системасынын канчалык натыйжалуулугун жогорудагы байкоо, изилдөө жумуштарынан байкалды. Анда окуучулар эмнелерге жетише алышары айкын болду.

1. Окуучулардын кыргыз тилине болгон мамилеси, көз карашы оңолот;
2. Кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттарын алып жүрүүгө багыт алышат;
3. Көркөм тексттердин, адамдардын сүйлөө кебинин маңызын, тазалыгын, тууралыгын талдоого үйрөнүшөт;
4. Окуучулар өздөрүнүн сүйлөө кебине көңүл бура башташат.

Кыргыз тили сабагында көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүү үчүн ар түрдүү багыттагы көнүгүүлөр системасы абдан зарыл жана анын окутуу процессине сунушталышы жакшы натыйжаларды берерине ишенебиз. Кыргыз тилине окуучуларды кызыктыруу, алардын пикир алышуу үчүн кеп маданиятын өстүрүү максатын көздөгөн жогорудагыдай жумуштар мугалимдерге методикалык жактан жакшы материал болуп бере алат. Окутуунун жаңы инновациялык ыкмаларында сабак өтүүдө колдонууга ылайык

көнүгүүлөр балдардын турмуштук кырдаалдарда туура сүйлөп, туура баалай билип колдоно алышына багыттоого аракеттер жасалды.

Кеп маданиятына үйрөтүүдө коммуникативдик көнүгүүлөр системасы иштелип чыкты. Аларды кантип колдонуу керектиги тууралуу методикалык сунуштар айтылат. Диссертациянын бул бөлүмүндө көнүгүүлөрдүн түрлөрүнө мүнөздөмө берүү менен аларды кантип жана кандай максатта жүргүзүүлөрү жөнүндө кеңири сөз болду. Жүргүзүлгөн эксперименттердин жыйынтыгынан улам изилдөөнүн алдына коюлган божомолдообуз туура экендиги ырасталды. Педагогикалык мындай эксперименттер бүгүнкү күндө уланууда. Бул багытта дагы да изилденүүчү илимий жумуштар арбын экендигинде шек жок.

III ГЛАВА. 5-КЛАССТА КӨРКӨМ ТЕКСТ АРКЫЛУУ КЕП МАДАНИЯТЫНА ҮЙРӨТҮҮНҮН МЕТОДИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

3.1. 5-класста көркөм текст менен иштөөдө кеп маданиятына үйрөтүүнү ишке ашыруунун жолдору

Кыргыз тилин орто мектептерде окутууну текст менен байланышта жүргүзүү иштери кыргыз тилин эне тил катары жаңыдан окутула баштагандан тартып колдонулуп келген. Алгачкы агартуучу И.Арабаевдин алгачкы алиппе жана башка окуу китептеринде эне тилин окутууда текстке өзгөчө маани берилип, окуу китептериндеги көнүгүү, машыгуу, бышыктоо, кайталоо иштери текстти талдоо, текст түзүү иштери менен коштолгон. Алгачкы алиппеден тартып окуу китептеринде чакан тексттер, аңгемелер, жомоктор, табышмактар, макал-лакаптар ж.б. дидактикалык материалдар жыш колдонулган. Бул көрүнүш профессор К.Тыныстанов тарабынан улантылып, байытылган. К.Тыныстановдун кыргыз тили окуу китептеринде аңгеме, макал, ыр, жомок ж.б. берилип, алар менен иштелүүчү иштер көрсөтүлгөн. Бирок бул алгылыктуу көрүнүш өткөн кылымдын 30-жылдарынын аягында колдоого алынбай унутула баштаган.

Кыргыз тилин текст аркылуу, текст менен биримдикте окутууга өткөн кылымдын 90-жылдарында кайра көңүл бурулуп, окуу программасына «Байланыштуу кеп» деген бөлүм киргизилип, анда тил жана кеп, текст, стилистика маселелери окутула баштаган. Бул маселе азыркы күндө белгилүү деңгээлде чечилген деп белгилөөгө болот. Т.а., 2006-жылы жарык көргөн «Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттарында» [68] кыргыз тилин мектептерде окутуунун максаты менен милдеттери төмөнкүдөй аныкталган.

«Кыргыз тилин окутууда тилди үйрөтүүнүн коммуникативдик жана практикалык максатка багытталгандыгы жөнүндөгү идеяга чоң маани берилет. Коммуникативдик багыттагы курстун максаты окутуунун активдүү кеп

ишмердүүлүгүн камсыз кылуу болуп эсептелет». Ал эми максатка жетүүдөгү милдеттерде текстке карата төмөнкүлөр көрсөтүлгөн:

– окуучуларды өз ой-пикирин, ой жүгүртүүсүн оозеки жана жазуу жүзүндө эркин, логикалык ырааттуулукта, түшүнүктүү, сапаттуу түрдө түшүндүрүүгө жана өз алдынча текст түзө билүүгө үйрөтүү;

– текст түзүүдө ага катышкан сүйлөмдөрдүн ортосундагы ойдун логикалуу өнүгүшүн жана сүйлөмдөрдүн өз ара ички жана тышкы байланыштарын, стилдик нормаларын так сактоого көнүктүрүү» [68].

Мамлекеттик стандарттын талабына ылайык окуу программаларына толуктоолор киргизилип, ал боюнча окуу материалдары окуу китептеринде улам такталып, толукталып киргизилүүдө. Кыргыз тилин окутууда текст менен иштөөнүн методикасы боюнча методикалык эмгектерде маалыматтар берилип, изилдөө иштери барган сайын активдүү болууда. Натыйжада бир катар дидактикалык маселелер тандалып, окутууга карата конкреттүү сунуштар бериле баштады. Айрымдарынан цитаталарды келтирели.

К.Добаев, А.Акматова жана Р.Сулайманованын авторлуктары менен 2009-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү» аттуу методикалык колдонмодо тексттин кыргыз тилин окутуудагы орду менен мааниси тууралуу мындай дешет:

«Текст – бул кыргыз тили боюнча окуу китебинин түзүлүшүнүн негизги компоненти, анткени дал ошондо окутуунун коммуникациялык, билим берүүчүлүк, тарбиялык максаттары комплекстүү ишке ашырылат» [33].

Ал эми педагог Ж.Чыманов төмөнкүдөй пикирин билдирет: «Текст – кыргыз тилин окутуунун мазмундук негизги өзөгү. Ал сабак процессинде каражат, дидактикалык материал, үлгү, булак ж.б. катары колдонулуучу универсалдуу жана окутуунун максатына жетүүдөгү кептик татаал бирдиги» [147,145-б.].

Текст менен иштөө жумуштары, анын максаттары тууралуу С.Рысбаевдин пикири текстти сабакта колдонууга карата конкреттүү сунуштарды камтыйт. Текст, С.Рысбаевдин аныктамасы боюнча, – бул:

- 1) текст – тил жатыктыруунун каражаты;
- 2) текст – окуп үйрөнүнүн объектиси;
- 3) текст – кеп ишмердүүлүгүнүн продуктусу;
- 4) текст менен иштөө – машыгунун бир түрү ж.б» [116,141-б.].

Бул сыяктуу методикалык сунуштар текстти окутууда, текст менен иштөөдө дидактикалык негиз катары кабыл алынып пайдаланылууга тийиш. Биз ылайыгына жараша өз ишибизде колдонобуз.

5-класстын окуучулары текст боюнча негизги түшүнүк маалыматтарды 1-чейреkte алышып, текст менен иштөө боюнча айрым билгичтик, көндүмдөргө ээ болушат. Биз ал билимдерге таянуу менен кеп маданиятын окутууда текст менен иштөөнүн ык-жолдорун конкреттүү тексттин негизинде иштеп чыгууга аракет кылабыз.

НАН

«Жаныбек азыр бооруна кысып турган нандын четинен үч жери кетилген. Анын экөө улуу агаларынын тиши тийген жер. Үчүнчүсү – өзүнүкү.

Бул нанды Бүбүш апа өзү жаап, өз колу менен биринчи жолу тун баласы Сарымсак кан майданга жөнөп жатканда ат жалында сунган: «Четинен тиштеп кой, балам!»

Ушул тилек менен экинчи уулу Асылбекти, кийинчерээк Жаныбегин атказган. Жок, эненин тилегиндей болбой калды. Ал тилек кылгандай Сарымсак менен Асылбек кайрылып келип, эне колу сунган алиги нандан тиштебей калышты. Урушка жетпей кенже баласы Жаныбек гана кайрылып, бул үйдөн кайра даам татыйт, бирок аны эне көрбөй калды. Жеңиш жылы төрт жыл бою жол тиктеген анын көзү түбөлүккө жумулган болчу».

Ж.Мавляновдон

Мугалим окуучулар менен аталган текстти окуп чыгышкандан кийин, тексттин аты, темасы, мазмуну талдоого алынып, төмөндөгүдөй суроолор берилет:

- тексттин темасы эмнени түшүндүрүп турат?
- текст кайсы темада түзүлгөн?
- тексттин аягы толукпу?
- тексттин аягы эмне менен бүтөт?
- тексттин автору ким экен?

Бул талдоодон кийин окуучулар тексттин аягын таап толукташат.

Ал төмөндөгү болуп саналат:

«Агалары менен энесинин эстелиги бут астында тепселип калганын көргөн Жаныбектин каңырыгы түтөй түштү: апасынын, уялаштарынын жыты ушул нанда сакталып калгандай аны бетине кармап жыттай берди эле, көз жашы, чаңдуу жүзүнөн төмөн көздөй из салды. Ушул кезде нары жактан чыга калган Жеңишбек агасынын тиги абалын көрүп селт этти...

Эки жарым айдан кийин ак калтага салынган нан жаңы үйдүн шыбынан кайра орун алды».

Андан соң текст боюнча интерактивдүү ыкма менен иш жүргүзүлөт:

Окуучулар чакан топторго бөлүнүшүп, текстти абзацка бөлүп жана кичине темачаларга тема коюшат. Ага ылайык мындай суроолор коюлат:

1. Балдар, бул тексттен эмнени байкай алдык?
2. Темасын аныктоо аркылуу, тексттин негизги ою эмне жөнүндө деп ойлойсуңар?
3. Теманы жана негизги ойду тереңдетүү менен окуя андан ары эмне менен жыйынтыкталышы мүмкүн?

Мугалим окуучулардын иштерин улам жыйынтыктап отурат.

Дегинкиси, текст менен иштөө көп практикалана турган иш-аракеттердин бир түрү. 5-класстын Кыргыз тили окуу китептеринде түрдүү тематикадагы жана жанрдагы тексттер жетишерлик эле берилген. Ага кошумча иретинде Кыргыз адабияты окуу китебинен, хрестоматиялардан да мазмундаш жана

тематикасы бирдей тексттерден ылайыгына жараша пайдаланса болот. Жетишүүсү начар же жакшы окуучулар менен өз алдынча тапшырмаларды берип иштөө да керек. Айрым учурда текст менен иштөөнү мурдагыдай тапталган ыкма менен жалпы түрдө гана эмес, окуучуларды топторго бөлүп иштөө аркылуу да жүргүзсө болот. Классты бир нече топко бөлүп, өзгөчө сабактын бышыктоо этабында, маектерди окуу, толуктоо, жыйынтыктоо, же текст которуу, мазмунун айтуу сыяктуу жумуштарды мелдешип аткартса да, эң жакшы натыйжага алып келери бышык.

Сабактагы бул иш **бышыктоо иши** менен коштолот. Ал иш төмөндөгүдөй жүрөт.

Окуучулар 3 топко бөлүнүшөт:

1-топ: баяндоо тобу

2-топ: салыштыруу тобу

3-топ: ой жүгүртүү тобу

1-топтун иши: Кептин баяндоо түрүнө ылайык «*Сылык сүйлөөнүн мааниси*» деген темага чакан текст түзүү.

2-топтун иши: Кептин салыштыруу мүнөзүндө «*Жакшы ойлонсоң, жакшы сүйлөйсүң*» деген темага чакан текст түзүү.

3-топтун иши: Кептин ой жүгүртүү мүнөзүндө «*Сөз байлыгымды кантип өнүктүрөм?*» деген темага чакан текст түзүү.

Окуучулар түзгөн тексттери боюнча текстке мүнөздүү болгон белгилерин аныктап, айтып беришет. Ар бир топтун билими бааланат.

Сабакты жыйынтыктоо этабында окуучулар текстке мүнөздүү белгилерди, андагы кептин тазалыгы, ойдун тактыгы, кептин тууралыгы, көрктүүлүгү боюнча талдоолорду жүргүзүп, класс алдына баяндап беришет.

Соңунда үйгө тапшырма берилет. Тапшырма катары «Менин өлкөм – Кыргызстан» деген темада текст түзүү, ага кептин тазалыгы, ойдун тактыгы, логикалуулугу, байлыгы ж.б. боюнча талдоо жүргүзүү иштери сунушталат.

Текстти окугандан кийинки иштер төмөндөгүлөр:

- тексттин сюжетин талдоо;
- тексттеги ойдун ырааттуулугун талдоо;
- тексттин тилинин тазалыгын талдоо;
- тексттеги кептин тууралыгын талдоо;
- тексттеги кептин тактыгын талдоо;
- тексттеги кептин логикалуулугун талдоо;
- тексттин көрктүүлүгүн талдоо;
- тексттин тилин, анын байлыгын талдоо;
- тексттин стилин талдоо;
- текстти башка текстке салыштырып талдоо.

Бул суроо-тапшырмаларга ылайык иш жүргүзүү үчүн төмөндөгү текст сунушталат:

КОМУЗ КАНТИП ПАЙДА БОЛГОН?

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларында комуздун чыгышы жөнүндө мына мындай кызыктуу аңыз жашайт.

Илгери-илгери бир доордо Камбаркан деген мергенчи жашаган экен. Ал учурда кыргыздар аңчылык менен күн көргөн. Камбаркан бүтүндөй бир айылды мергенчилик менен багып туруптур. Күндөрдүн биринде ал аңчылык кылып келе жатып токойдон чыккан мукамдуу үндү угат. Бул эмне болуп кетти? Ушундай да мукам үн болобу? – деп таңыркап, жанагы үн чыккан жерге барса, эки дарактын башына илинип калган кандайдыр бир жаныбардын ичегисинен мына ушундай мукам үн чыгып жатыптыр. Камбаркан мына ушул окуядан кийин музыкалык аспап жасайт. Ичеги кургатып өзү жасаган бул музыкалык аспапка кыл тагып, күү черткен экен. Мына ошол Камбаркан жасаган музыкалык **аспап комуз деп аталып**, «Күүнүн башы «Камбаркан» деген сөз ошондон калган экен. Элибиз мына ошондон бери **комузга болгон урматын басаңдатпай жашап келет**.

Ал күү кийин өнүктүрүлүп отуруп, **«Камбаркандар» күүлөр тобун түзөт**. «Камбаркандар» менен бирге «Шыңгырамалар», «Толгоолор», «Ботойлор» жана башка күүлөр жаралып, ал күүлөр тобу **элибиздин тарыхында өз алдынча жанр** катары калыптанып келе жатат.

Б.Алагушовдон

Текстти мугалим окуучулар менен бирге окуп чыгышкандан кийин, төмөндөгүдөй иштер аткарылат:

– окуучулар тексттин сюжетин талдашат, айтып беришет, жалпы түшүнүгүн билдиришет;

– тексттеги ойдун ырааттуу баяндалганын далилдешет;

– тексттин тилинин тазалыгын талдоодо – ал таза кыргыз тилинде сабаттуу жазылгандыгын далилдеп беришет;

– тексттеги кеп адабий тилдин нормасына ылайык, орфографиянын эрежелерине шайкеш жазылгандыгын аныкташат;

– тексттеги кептин тактыгын талдашат.

Кептин тактыгын талдоодо айрым так эместиктер бар экендигин айтышты. Мисалы: биринчиден, «Мына ошол Камбаркан жасаган музыкалык аспап комуз деп аталып» деген сүйлөмдө, аспаптын «комуз» деп аталганы тууралуу айтылса да, эмне себептен ошентип аталганы түшүнүксүз калгандыгын, экинчиден, «элибиздин тарыхында өз алдынча жанр» деген маалымат да туура эмес, элибиздин тарыхында эмес, элибиздин музыкалык тарыхында – деп айтылса болмок, анткени мында «жанр» деген сөз ошондой багытта айтылышын талап кылат деп билдиришти.

– тексттеги кептин логикалуулугун талдоодо да, окуучулар төмөндөгүдөй пикирлерин билдиришти, т.а., «Камбаркандар» күүлөр тобун түзөт деген сүйлөмдө күүлөр тобун ким түзөрү белгисиз калган, андан көрөкчө, «түзүлөт» деп сүйлөм аяктаса, ой логикалуу жыйынтыкталмак.

– тексттин тилин, анын байлыгын талдоодо тили бай, көркөм жазылгандыгын айтышты.

– тексттин стили маалымат берүүчү, маданий багытта, публицистикалык стилде жазылгандыгын билдиришти.

Андан кийинки, үчүнчү иретте аткарылуучу иш – бул текстти өркүндөтүүдөгү аткарылуучу иштер:

– тексттин сюжетин өркүндөтүү;

– тексттеги кептин тазалыгын өркүндөтүү;

- тексттеги кептин тактыгын өркүндөтүү;
- тексттеги кептин тууралыгын өркүндөтүү;
- тексттеги кептин көрктүүлүгүн өркүндөтүү;
- тексттеги кептин логикалуулугун өркүндөтүү, ж.б.

Ушул иштерди жүргүзүүгө ылайык төмөндөгү текстти сунуш кылынат.

Ак-Талаалык али жигит

*Ак-Талаалык Жеңишбек Айылчы уулу жөнүндө Нарын тарапта ар кыл аңыз кеп айтылып жүрөт. **Бабасы Манастын каны барбы**, айтор, жыйырма жаштагы уландын бою 2 метр 20 см, салмагы 120 килодон ашат. Курбалдаштарын бир колдоп эле көтөрүп чабат. Той-тамашада күрөшөргө **теңтай табылбай**, байгесин алат. Карыялардын айтымында, чоң атасы Эдиге Тогуз-Торо тараптан ооп келген дейт. Медалдын эки жагы бар дегендей, **Жеңишбек да али мүчөсүнүн азабын тартып жүрөт**. Бишкекке эки-үч жолу мелдешке алып барышты эле, чак келчү бут кийим жок, колдо тигилген **чарык кийим барган балбан** уялып, мелдешке чыкпай коюптур. Өзүнө чак **кийим-кече тикчү уста табылбайт**. Жергиликтүү бийлик мындай али уулун ардактамак турсун, катардагы эле Ботбай-Чотбай сыяктуу **кайдигер карашат**. Жеңишбекти таптап, тарбиялап машыктырчу адам табылса, ааламды таң калтырчу балбан болуп, кыргыздын даңкын чыгарат беле?*

Текстти окуганга чейинки иштер, мурдагы этапта аткарылган айрым жумуштарга окшош. Ошентсе да, кайталап, толуктап айтып өтөлү.

- Жаңы өздөштүрүлө турган бейтааныш сөздөрдүн лексикалык-грамматикалык маанилерин үйрөнүү;
- Жаңы окуу материалынын мүнөзүнө ылайык грамматикалык формалар катышкан сөздөрдү, сөз айкаштарды жана сүйлөмдөрдү окуп, тил жатыктыруу, мазмунун түшүнүү;
- Таанып-билүү максатында берилген башка фактылар боюнча кыскача түшүнүк берүү ж.б.

Мындай жумуштар текстти окуганга балдарды психологиялык жактан даярдоо милдетин аткарат.

Текстти талдоо боюнча аткарылуучу иштер:

1. Тексттин сюжетин талдоо. Мында текстти түзүүдө балбан баланын туулган жери, ата-энеси тууралуу да айтып, «Нарын тарапта» деп коюу менен чектелбей, айылын так көрсөтсө да болмок. Ошону менен бирге, анын бутунун өлчөмүн да так көрсөтсө, ошондой эле качан, каерде мелдешке салынганын келтире кетсе да, ашыкча болмок эмес.

2. Тексттеги кептин тазалыгын көрсөтүү. Мында текст таза кыргыз тилинде жазылып, орусча сөздөрдүн аралаша колдонулбагандыгын окуучулар бир ооздон белгилешкен.

3. Тексттеги кептин тактыгына маани берүү. Мында эки нерсени так көрсөтүүгө болот. Биринчиси, бул балбан жигиттин бабасы Манас экендиги тууралуу айтылышы. Чоң атасынын атасы Манас эместиги белгилүү го, бирок «Бабасы Манастын каны барбы» деген сөз айкаштары текстте кептин так эместигин, анын эч кандай далилсиз экендигин билгизет. Ошондуктан текстти өркүндөтүүдө мындай далилдерди алып таштоо керек. Экинчиден, 5-класстын балдары «чарык» деген сөздүн лексикалык маанисин сөздүксүз түшүнүшпөйт, андай болсо, «колдо тигилген чарык кийип барган балбан уялып», деген сүйлөмдү ойдун так болуусу үчүн, «бутуна колго тигилген чарык кийип барган бала уялып» деп өркүндөтсө, балдар чарыктын бутка кийилчү кийим экенин да түшүнүшмөк.

4. Тексттеги кептин тууралыгын өркүндөтүү. Мында дагы эки нерсени көңүл коюп кароо керектиги турат, биринчиден, «кийим-кече тикчү уста табылбайт» деген жерде кийим тикчү адамды «уста» дебей турганы белгилүү, андыктан аны «кийим тикчү адам» деп койсо болот, экинчиден, орфографиялык эреже боюнча «кайдигер» эмес, ички үндөштүк мыйзамына ылайык бул сөз «кайдыгер» болуп жазылууга тийиш. Үчүнчүдөн, «күрөшөргө теңтай табылбай» дегендеги теңтай деген сөз бул жерге лексикалык жактан туура эмес. Ал «теңтай» эмес, «күрөшөргө тең табылбай» деп эле алынышы керек болчу.

5. Тексттеги кептин көрктүүлүгүн өркүндөтүү. Мында текст публицистикалык стилде жазылгандыктан, анча ашыкча көркөмдөөнүн зарылдыгы жок, ошондуктан текстти ушул калыбында калтырса болот деген бүтүмгө келишти окуучулар.

6. Тексттеги кептин логикалуулугун өркүндөтүү. Мында да эки нерсени белгилөө керек. Биринчиден, тексттин ички логикасына карап, аны майда эки абзацка бөлүп, төмөндөгүчө түзсө болмок:

Ак-Талаалык али жигит

*Ак-Талаалык Жеңишбек Айылчы уулу жөнүндө Нарын тарапта ар кыл аңыз кеп айтылып жүрөт. **Бабасы Манастын каны барбы**, айтор, жыйырма жаштагы уландын бою 2 метр 20 см, салмагы 120 килодон ашат. Курбалдаштарын бир колдоп эле көтөрүп чабат. Той-тамашада күрөшөргө **теңтай табылбай**, байгесин алат.*

*Карыялардын айтымында, чоң атасы Эдиге Тогуз-Торо тараптан ооп келген дейт. Медалдын эки жагы бар дегендей, **Жеңишбек да али мүчөсүнүн азабын тартып жүрөт**. Бишкекке эки-үч жолу мелдешке алып барышты эле, чак келчү бут кийим жок, колдо тигилген **чарык кийип барган балбан** уялып, мелдешке чыкпай коюптур. Өзүнө чак **кийим-кече тикчү уста табылбайт**.*

*Жергиликтүү бийлик мындай али уулун ардактамак турсун, катардагы эле **Ботбай-Чотбай сыяктуу кайдигер карашат**. Жеңишбекти таптап, тарбиялап машыктырчу адам табылса, ааламды таң калтырчу балбан болуп, кыргыздын даңкын чыгарат беле?*

Текстти логикалык жактан мындай абзацтарга бөлүүнүн себеби, биринчиден, 1-абзацта – Жеңишбектин ким жана кандай экендиги, экинчи абзацта – анын балбандык сапаты, 3-абзацта – ага мамиленин кандай экендиги тууралуу айтылды.

Кеп маданиятына 5-класстын окуучусун үйрөтүүдө жана ага машыктырууда текстти талдоо иш-аракеттери эң маанилүү экендигин белгилемекчибиз. Албетте, бул ишмердүүлүк балдарды баяндама жазууга

машыктыруу менен жүргүзүлөт. Анда төмөндөгүдөй иштер аткарылмачы.

Мисалы:

- тексттин сюжетине маани берүү;
- тексттин ички логикалык түзүлүшүн эске алуу;
- тексттин стилин сактоо;
- текстти кептин тазалыгы, тактыгы, тууралыгы, көрктүүлүгү, байлыгы

боюнча талдоо.

Буга жараша төмөндөгү текст боюнча аткарылган иштер тууралуу кеп кылалы.

СҮЙҮНЧҮ!

Жай аягында, Алимандын ошондо беш-алты айлык боюнда бар кези, эртең менен уйду бадага кошоюн деп көчөгө айдап чыктым. **Уйчуман** бала үнү коңгуроодой болгон, он эки-он үчтөгү жетим бала эле. Ошол күнү ал көчөнүн башынан эле алда-эмнелерди **шандуу кыйкырып**, жаңыдан ойгонуп келе жаткан **айылды күн тийгендей козготту**. Биздин үйлөрдүн тушуна жеткенде, уйларын «өш-өштөп» келе жатып:

– Токон апа, – деп мага да жарк этип кайрылды. – Токон апа, сүйүнчү! Жоробек акемдин келини төрөдү, сүйүнчү! – деди.

– Ии, айланайын, болсун, болсун, качан төрөдү?

– Таңга маал.

– Кызбы, эркекпи?

– Кыз. Атын Торгой коёбуз дешти. Токон апа, таңга маал төрөлгөн торгой дешти.

– Эң жакшы болуптур, балам. Өмүрлүү адам болсун! – дедим.

Бирөөнүн жарык дүйнөгө келгенине өзүнчө эле кубанып, ошол чоң кубанычын ар кимге бөлүштүрүп, кабар салып жүргөн **уйчуман** баланын сөзү делебемди козгоп кетти.

(Ч.Айтматов «Саманчынын жолу» повести)

Жогоруда мисал келтирилген текстте интонация кеңири колдонулганын байкадык. Интонация кептин көрктүүлүгүн сактоодо эске алынууга тийиш.

Бул текстти кайра түзүү, т.а., текст боюнча баяндама жазуу төмөндөгүдөй тартипте ишке ашат:

1-окуу: текстти жай, көрктүү окуу, мында тексттин мазмуну менен окуучуну тааныштыруу, түшүнбөгөн жерлери болсо, түшүнүксүз сөздөр болсо, талкуулап чечмелөө, жазууга багыт берүү.

2-окуу: текстти жай, көрктүү окуу, мында окуучулардын түшүнүктөрүн системалоо, унуткандарын эске салуу, текст тууралуу тереңирээк маалымат берүү. Бул окуу иштин жүрүшүнүн жыйырманчы мүнөтүндө ишке ашат.

3-окуу: текстти жай, көрктүү окуу, мындагы окуунун максаты – тексттеги ойду жыйынтыктоо жана жалпылоо үчүн жүргүзүлөт.

Жалпы жыйынтык чыгарууда окуучулардын текстинде кеп маданиятынын маселелери, т.а., тексттеги кептин тазалыгы, тууралыгы, ойдун тактыгы, көрктүүлүгү менен логикалуулугу ж.б. кандай деңгээлде жүзөгө ашкандыгы байкалат.

Бул иш-аракеттердин жыйынтыгы – жаңы текст түзүлүү менен ишке ашырылат. Жаңы текст түзүү иши – чакан дил баяндарды жазуу менен аныкталат. **Текстти талдоодо компетенттүүлүктөр, негизинен, төмөндөгүлөр менен белгиленет:**

- текстке ат коюу;
- тексттин логикалык түзүлүшүн аныктоо.
- тексттин стилин аныктоо;
- тексттин тазалыгын камсыз кылуу;
- тексттеги кептин тууралыгын камсыз кылуу;
- тексттеги кептин байлыгын камсыз кылуу;
- тексттеги кептин көрктүүлүгүн камсыз кылуу ж.б.

Бул иш-аракеттер төмөндөгү дил баянды жазуу аркылуу жүзөгө ашырылды.

Арыктагы сууга түкүрбө

Бул аш куйган аякка, алдыдагы тамакка түкүрүү менен барабар. Себеби көрөр күн, ырыскы суудан баиталат. Жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жашоо абалы сууга байланышат. Суу болбосо, турмуш жок. Суу, аба, күн болбосо, жашоо жүрбөйт. Ошон үчүн элибиз: «Аккан сууга түкүрбө», – дешет. Анткени ашыңды, аш куйган аягыңды сыйлабоо катары карашат. Суу – ыйык. Аны ичебиз, кечебиз, сугарабыз. Ушундан улам айрым момун адамдарды аккан суудан, чыккан чөптөн башкага зыяны жок дейбиз. Ошондуктан кол жууганда суу куйган адамга: «Өмүрлүү бол, суудай таза бол, суудай мол бол, суудай тунук, тынымсыз агып тур», – дешет. Алыс сапардан аман-эсен кайткандардын башынан суу тегеретебиз. Түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт. Отту суу куюп өчүрбөйт. Агын сууну чачып ойнобойт. Жууган колду силкпейт. Ушунун баары сууну ыйык тутуубуз.

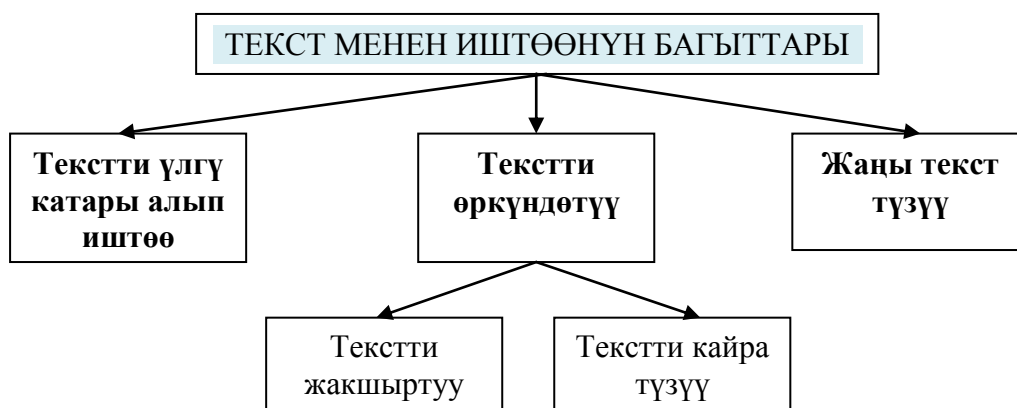
Дил баян жазуу – окуучунун чыгармачыл иш-аракеттеринин башталышы болуп саналат. Анда окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн аткарыла турган көнүгүүлөрдү төмөнкүдөй кылып бөлүштүрүүгө болот.

Чийме 2.1.1. Окуучунун чыгармачыл ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн аткарыла турган көнүгүүлөрдүн түрлөрү

Бул көнүгүүлөрдү иштөө менен окуучулар кеп маданиятына ээ болушат. Жыйынтыгында, кептин тазалыгы, тактыгы, тууралыгы, логикалуулугу, байлыгы, көрктүүлүгү текшерилет жана жүзөгө ашырылат. Ушул иш-аракеттердин жыйындысы – кеп курамы болуп эсептелинген текстти талдоо менен, болгондо да, «кеп маданиятына мисал болорлук» «маданияттуу текст» талдоо менен аныкталат. Мында, текст дегенибиз – өз ара эки же андан көп сөздөрдөн жаралган грамматикалык маанилик жактан байланышкан бир бүтүндүктү түзгөн бөлүктөрү бар кептик чыгарма [144,35-б.]. Текст кайсы жак менен сүйлөнсө, окуучуларды да ошол жакта сүйлөөгө көнүктүрүү керек. Андай учурда керексиз сөздүн кепке кошулуп айтылышы өзүнөн-өзү эле талап кылынбайт. Ошондуктан түшүнүксүз кеп так эмес ойдун башкы белгиси болот. Кепте колдонулган ар бир лексема өз семантикасына ээ болуу менен чындыктын көрүнүшүн, кубулушун же предметин атоо касиетине ээ. Ошондуктан автор (жазуучу, акын, өмүр баян жазуучу, арыздануучу ж.б.) текст талдоодо ойду так берүү милдетин дайыма эсте тутуусу зарыл.

Демек, текст менен иштөөдө үч багытты бөлүп көрсөтүүгө болот:

Чийме 2.1.2. Текст менен иштөөнүн үч багыты

Окуучулардын сөзүн өнүктүрүү методикасындагы эмгектерде айтылгандай, алар көргөн билгендерине мугалим тарабынан анализ жүргүзүлүп, чакан аңгеме түзүү, көркөм тексттеги же ырлардагы сөздөрдүн маани-мазмунун чечмелөөнүн негизинде кепти өнүктүрүү жумуштарын ишке ашырабыз. Айрыкча окуучулар көркөм тексттеги сөздөрдүн лексикалык жана

семантикалык маанисин ача билип, көркөм окуй да жана өз оюн эркин, так, элестүү жана таасирдүү бере алгандай болушу керек. Жазуу кебинде мүмкүнчүлүгү жок, аңгемелешүүнүн болгон же болбогондугунан тигил же бул маалыматтын берилишинде экстралингвистикалык факторлордун активдешүүсү текст талдоонун өзөгү боло алат. Айрыкча көркөм чыгармадагы жазуу кебинде колдонулуучу пейзаждык сүрөттөөлөрдөн баштап, диалогдук пикирлешүү менен окуянын тигил же бул деталына чейин ой козголот.

Окумуштуу Б.Усубалиев белгилегендей: «Көркөм текстте сөз, кеңири алганда, көркөм алкактын карамагына өткөндө аткарган кызматы боюнча чоң өзгөрүүгө учурайт. Б. а. нерсени белгилөө билдирүү милдети экинчи катарга сүрүлүп, өзүн көркөм образга айландыруусу башкы орунга чыгат. Ошентип көркөм чыгармаларда сөз өзүнүн чыныгы жүзүн ачып турмушту образдуу түрдө кайра жаратууга каражат боло алат» [131].

Демек, мугалим жогорудагы айтылган шарттарды эске алып, окуучулар менен иштөөдө, ар бир өткөн сабагында көркөм тексттерди талдатуу менен гана чектелбей, окуучуларга текстти туура талдап, аны өркүндөтүүнүн шарттарына жетишүү аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтө алат.

3.2. Көркөм текст менен кеп маданиятына үйрөтүү боюнча көнүгүүлөр системасы жана аны менен иштөөнүн ыкмалары

Кыргыз тилин окутуу процессинде эң кеңири колдонулуп, жакшы натыйжаларды берип келе жаткан практикалык методдордун ичинен көнүгүү иштеринин мааниси өзгөчө орунда турат. Анткени туура жана максаттуу уюштурулган көнүгүү иштерин жүргүзбөй туруп коюлган максатка жетип, күткөн натыйжаны алууга дээрлик мүмкүн эмес. Системалуу жана кызыктуу жүргүзүлгөн көнүгүү иштери окуучулардын тема боюнча негизги түшүнүктөрдү алып, ал боюнча билгичтик менен көндүмдөргө ээ болушуна шарт түзүлөт. Ошол эле учурда сабак учурунда окуучулардын оозеки жана жазуу формасындагы көнүгүү иштери алардын өз алдынча аткарган, жыйынтык чыгарган окуу эмгеги болуп саналат.

5-класстын окуучуларын кеп маданиятына үйрөтүүдө көнүгүү жумуштарын жүргүзүүнүн маанисин толук таанып, ал боюнча аткарылуучу методикалык иш-аракеттерге кайрылабыз. Окуучулар кеп маданияты жөнүндөгү түшүнүк менен эң жөнөкөй түрдө болсо да, башталгыч класстан тарта сөз өстүрүү аркылуу таанышуу менен күндөлүк турмушунда туура жана туура эмес сөздөрдү бирге табигый түрдө колдонушат. Ошондуктан башталгыч класстарда кеп маданияты жөнүндөгү алган түшүнүк жогорку класстарда кеңейтилип, тереңдетилип өтүлсө, окуучуларга анчалык кыйынчылык келбейт. Кеп маданиятынын негизги милдети катары ар бир өтүлүп жаткан сабакта окуучуларга лексикалык, грамматикалык орфоэпиялык, орфографиялык түшүнүктөр менен катар эле ал грамматикалык категорияларды оозеки, жазуу кепте так, туура, орундуу, сабаттуу, жеткиликтүү, негиздүү пайдалана алууну түшүндүрүү болуп эсептелет. Кеп маданияты боюнча өтүлүүчү сабак мугалимдин 3-4 мүнөттүк кириш сөзүнөн башталат.

Мугалим адам баласынын кеп маданиятына байланыштуу түшүнүгү байыркы убактарда эле бар болуп, бирок эң жөнөкөй болгондугун, аларды ошондон бери эле колдонуп келаткандыгын, демек, алардын туруктуулугун айтат. Мындан кийин мугалим кеп маданиятынын айрым түрлөрүнүн маанисин

түшүндүрүүгө өтөт. Түшүндүрүү индукция методу боюнча мугалим талдоодон баштаганы оң. Окуучулардын түшүнүгүн бекемдөө үчүн кеп маданиятынын баскычтарын ажыратып, алардын мааниси, туура колдонууда кандай маселелерди ичине ала тургандыгын далилдей турган ар түрдүү көнүгүүлөрдү иштеп чыгууга тийиш. Андан кийин кеп маданиятынын баскычтарына карата окуучулардын өз алдынча иштеши үчүн бир нече сүйлөмдөрдү түздүрүү керек. Текст менен иштөөдө окуучулар өздөрүнүн кебин өздөштүрүп, үлгү боюнча дил баян, кат, аңгеме жазышып аягында талдоого өтөт. Бул учурда окуучулар тексттин өзүн кайталап окшоштурбайт, алар анын түзүлүшүн түзгөндү үйрөнүшөт, бирок алардын сөз байлыгы, грамматикалык курамы жана мазмуну башкача болот. Бул ыкма аркылуу окуучуларга – дил баян, сүрөт боюнча эссе, кыска баяндама тапшырса кызыктуу да, жемиштүү да болот. Мисалы: «Акылдуу аз сүйлөп, көп тыңшайт», «Акылмандын сөзү кыска, айта салса нуска» деген элдик чечен сөздөрдү ар бир окуучу чечмелөө менен толукташы керек.

Демек, тилди окутуудагы эң башкы максат – бул окуучуларды өз алдынча оозеки, жазуу жөнүндөгү тексттерди талдоого, диалог, монолог аркылуу коммуникативдик компетенттүүлүктөргө ээ болуу, байланыштуу кептин ыкмаларын өздөштүрүү менен кеп маданиятынын сырларын таанып билүү деңгээлине чейин өнүктүрүү болуп эсептелет. Биздин максат окуучуларды логикалык жактан байланышкан, орундуу диалог жана монолог кебин талдоого үйрөтүү болгондуктан, бул багытта биз ачык-айкын натыйжаларга жетишүү үчүн байланыштуу кептин, кеп маданиятынын көйгөйлүү маселелеринин бири болгон окуучулардын оозеки, жазуу кеп маданиятын калыптандыруу үчүн ар кыл кеп үлгүлөрү менен иштөөгө машыктырышыбыз керек. Оозеки жазуу кебин өнүктүрүү үчүн окуу процессине мугалим жактан тандалган материал (көргөзмө куралдардын түрлөрү, текст, сүрөттөр ж.б.) таасир этет. Бирок негизгиси болуп кеп маданиятын үйрөнүүдө тил чөйрөсү, атайын түзүлгөн кырдаалдар, жагдайлар жана тилди үйрөнүүгө түзүлгөн педагогикалык шарттар чоң роль аткарат.

Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүп, сүйлөө кебин өркүндөтүү, монолог, диалог, текст талдоо менен катар тилге карата айтылган ата-бабалардан келе жаткан таалим тарбиялык маанидеги элдик чечен сөздөрдөн накыл кептерден дидактикалык материал катары кеңири пайдалануу зарыл. Мисалга алсак: Окуучуларды маданияттуу сүйлөтүүгө жасалган түрдүү кырдаалдар окуучуларды кеп маданиятынын багыттарын өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Тилди кеп түзүү иш-аракети аркылуу үйрөтүү: сүйлөө кебин өркүндөтүп, тил методикасынын коммуникативдик ыкмаларын калыптандырууга алып келет. Кийинки кездерде окуучуларга терең билим берүү үчүн окуу процессинде окутуунун методикалык төмөндөгүдөй каражаттары кеңири жайылтылып колдонула баштагандыгын окутуучу К.Нарынбаева «4-5-класстарда көрсөтмөлүүлүктү жана техникалык каражаттарды пайдалануу менен окуучулардын сөз байлыгын өстүрүнүн методикасы» деген макаласында төмөнкүдөй белгилеп көрсөткөн:

- тилди окутууга байланыштуу дидактикалык материалдар;
- өтүлгөн материалдарды терең өздөштүрүү үчүн мугалимдер тарабынан колдонгон ар кандай методикалык ыкмалар;
- эне тилин окутууну жакшыртуу боюнча илимий-методикалык эмгектер, ар кандай сөздүктөр жана маалымдамалар;
- ар кандай жыйнактар, көрсөтмө куралдар (таблицаалар, схемалар, сүрөттөр, карточкалар);
- экрандык жана үндүк каражаттар (грамзапись, магнитофон, кодоскоп, диапозитив, диафильм, кинофильм, транспарант ж.б.).

Окуучуларга көнүүгүлөр системасы аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүдө көбүнчө сабактын натыйжалуулугуна маани берип, анын көрсөтмөлүүлүгүн камсыздап, чыгармачылык менен иштөөнү жакшыртуу керек. Көнүгүү, машыгуулар, аркылуу кеп үлгүлөрүн практика жүзүндө так, туура, сабаттуу, логикалуу, орундуу пайдалана билишине үйрөтө алуубуз абзел.

Кыргыз эл мугалими Б.Исаков кыргыз тилин окутуунун максатын аныктоодо «Окуучу оюн өз тилинде эркин, жатык, так, таамай, чечен, таасирдүү, куюлуштура сүйлөй билсин», – деген талапты койгон.

Кыргыз тилин окутуу практикасында көнүүгүлөр кептин оозеки жана жазуу формаларында бирдей колдонууга тийиш. Көнүгүү жумуштарынын оозеки түрү кыргыз тили сабактарында дайыма колдонулушу зарыл. Мында окуучулардын ой жүгүртүүсү, логикасы, таанып билүүсү, өз оюн так, жеткиликтүү, алгылыктуу бере алышы, тил байлыктарын колдонушу, интонация, басым, паузанын коюлушу менен бирге эле кеп маданияты, сүйлөөсүнүн стилдик жабдылышы сыяктуу олуттуу маселелер калыптанат, өздөштүрүлөт жана өркүндөтүлөт.

Окуучуларга түрдүү методикалык ыкмаларды пайдалануу менен көнүгүүнүн бир нече түрлөрү аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүгө болот. Буга үлгү текст боюнча оозеки сүйлөө жана баяндама жазуу. Модель же схема боюнча сүйлөм түзүү, мугалим сөзүнүн негизинде сүйлөөгө жана интонацияга үйрөнүү көркөм окууга көнүгүү, окуганды уккан адабий чыгармалардын негизинде аңгеме жана дилбаян жазуу ж.б. кирет үлгүлөр боюнча окуучулар тексттердин түрлөрүнүн – сүрөттөөнүн, баяндоонун жана ой жүгүртүүнүн, жанрлардын, очерк, макала, сүрөттөмө интервью ж.б. иш кагаздарынын үстүндө иш алып барышат. Окуучулардын кебин өстүрүү боюнча азыркы окуу колдонмолорунда бул максатта төмөнкүдөй илимий теориялык жана методикалык негиздер пайдаланылат:

- грамматика-морфология жана синтаксис, о.э. лексикология жана фразеология, сөз жасоонун теориясы; ал эми оозеки кеп үчүн фонетика, орфоэпия, интонация;
- стилистика жана кеп маданияты;
- татаал синтаксистик бүтүндүк;
- кептин функционалдык-маанилик түрлөрү жана кептин стилдери;
- логика – ойлоонун формалары жөнүндө илим;
- адабий жанрлардын теориясы.

Көркөм, мазмундуу, талапка жооп берерлик жана стилистикалык жактан туура кепти калыптандыруу мугалимдердин эң негизги милдеттеринен болуп саналат. Окуучулардын кебин өстүрүү маселеси башталгыч билим берүүнүн бирден-бир орчундуу маселелеринен экендиги талашсыз.

Окуучулардын кебинин көркөм жана бай болушу үчүн кеп маданиятынын баскычтарына туура келген сөздөрдү көнүгүү иштеринде колдоно билүүнүн мааниси зор. Анткени алар тилдин көркөмдүүлүгүн арттырып, образдуулугун күчөтөт жана окуучулардын сөзүн байытуунун бирден-бир булагы болуп эсептелет. *Саламдашпай сөз баштаба, улууларга салам айтуу милдет. Жакшы ойлонсоң, жакшы сүйлөйсүн, жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөнүүгө болот, сен деген сенек сөз, сиз деген сылык сөз, жаман сөз жан кейитет, жакшы сөз жан сергитет* ж.б. ушул сыяктуу макалдар боюнча иштерди уюштурууга болот.

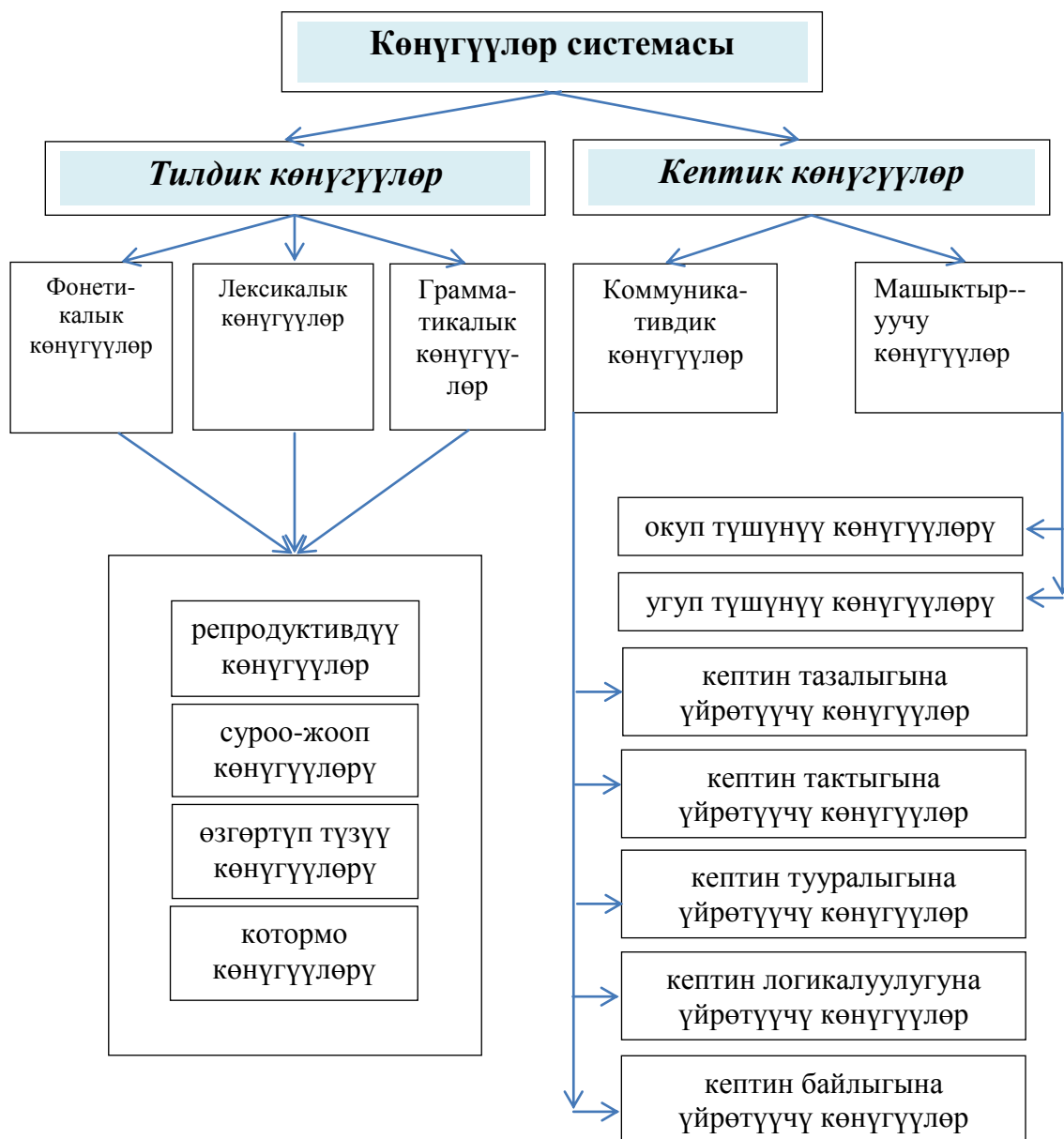
5-класстарга кеп маданиятына үйрөтүү багытындагы көнүгүүлөрдү төрт чейрекке бөлүп жүргүзүүгө болот. **Биринчи чейректе** алгачкы көнүгүүлөр даяр текстти анализдөөдөн башталып, анализде тексттин структурасы жана анын тилдик формалары каралат.

Экинчи чейректе аткарылуучу көнүгүү жумуштарында үлгү текстти структуралык жана тилдик анализдин негизинде үйрөтүүчү максаттагы баяндама жүргүзүлөт.

Үчүнчү чейректеги машыгуу иштеринде оозеки дил баян түзүү, аңгеме куруу жана оозеки талдап чыгуу жүрөт. **Жыйынтыктоочу этаптагы** машыгуу иштеринде (даярдык, жазуу, анализдөө сабактары) жазуу дил баяндары өткөрүлөт.

Ар бир машыгуулардын түрлөрү (текстти анализдөө, үйрөтүү, баяндама, оозеки дил баян (аңгеме куруу), жазуу жүзүндө дил баян) кептин белгилүү бир түрүн камтыган болот. Окуучуларды кеп маданиятына багыттоо сабактарынын аралыгында кыргыз тилинин теориялык материалдарын өздөштүрүү процессинде да кепти өстүрүүгө арналган көнүгүүлөрдүн көпчүлүгүндө кеп маданиятынын баскычтарына да маани берилүүгө тийиш.

Мына ошондуктан 5-класста окуучуларда кеп маданиятын калыптандыруу үчүн төмөндөгүдөй көнүгүүлөрдүн системасы сунуш кылынат.

Чийме 3.1.1. Окуучуларда кеп маданиятын калыптандыруучу көнүгүүлөрдүн системасы

Кептин тазалыгына үйрөтүүчү көнүгүүлөр – булар кептик көнүгүүлөрдүн ичинен коммуникативдик багыттагы көнүгүүлөр болуп саналат. Буга биз сабактын планын сунуш кылабыз.

Сабактын темасы: Кептин тазалыгы. Келгиле, таза сүйлөйлү!

Сабактын максаты:

1 - таза, көркөм, туура кепти курууга үйрөтүү;

2 - туура кептик түрмөктөрдү түзүү билгичтигине ээ кылуу,

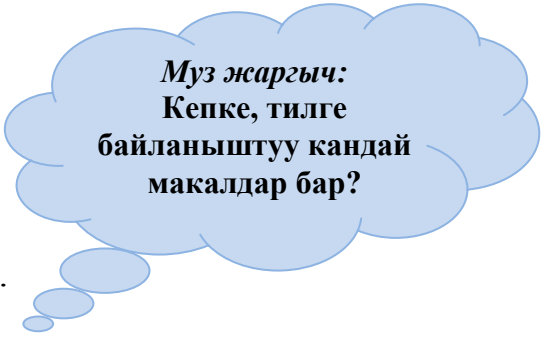
3 - пикир алышууга зарыл болгон лексикалык материалдарга көзөмөл жүргүзүүгө үйрөтүү.

Сабактын жүрүшү.

Негизги бөлүк. Жаңы теманы түшүндүрүү.

1-суроо: КЕП ДЕГЕН ЭМНЕ?

сүйлөө, сүйлөшүү, пикир алышуу,
монолог, диалог, текст,
сүйлөм, фраза, сөз,
макалдар, учкул ойлор, акылман сөздөр ж.б.

Муз жаргыч:
**Кепке, тилге
байланыштуу кандай
макалдар бар?**

1. ТОПТО ИШТӨӨ.

- 3 топко бөлүнүп, тилге, кепке байланыштуу макалдардан, учкул сөздөрдү табышат.
- Аларды тактага же флипчартка жазышат.
- Топтун ичинен бир же эки окуучу чыгып көркөм окуп беришет.

Мындай көнүгүүлөрдү иштетүү менен окуучулардын кыргыз тилин так сүйлөөсүнө сонун өбөлгө болоруна толук ынанууга болот. Бул практикада колдонулуп, талдоого алынып, жакшы көрсөткүчтөрдү берди. Бул бөлүктү жыйынтыктоо үчүн төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү бердик. Мисалы:

А.Макалдарды толуктагыла.

Сөздүн көркү –, көркү – сакал.

Макал кайдан чыкмак болбосо,

Кийиз кайдан чыкмак болбосо.

Макал эмес жаттап алгандай,

Керегинде өзү келет тургандай.

Көрө-көрө болот,

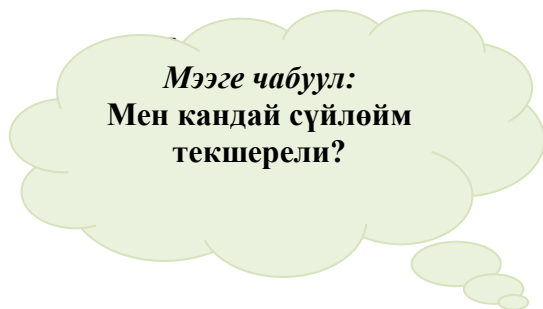
Сүйлөй-сүйлөй болот.

Кызык сөз келгенде чыгат.

Тили таттуу жейт, тили ачуу жейт.

Акылдуу айтат, акылсыз айтат.

Аш келсе керек, сөз келсе керек.

2-суроо: ТАЗА СҮЙЛӨӨ ДЕГЕН

орусча сөздөрдү кошпой сүйлөө,
жаман сөздөрдү айтпоо,
диалектилик сөздөрдү кошпоо,
жаштардын сленг сөздөрүн айтпоо ж.б.

2. ЖЕКЕЧЕ ИШТӨӨ

Ар бир окуучу өзүн текшерип жазышат.

Мен сүйлөгөндө мындай сөздөрдү кошуп сүйлөйм: ...

Жазып бүткөндөн кийин ар бир окуучу тактага чыгып, өзү тууралуу айтып берет. Ал балага угуп жаткан классташтары кайчы суроолорду беришет жана толуктоолорду киргизишет. Бул көнүгүүдөн кийин окуучулар өздөрүнүн кебиндеги таза жана таза эмес элементтерге көңүл буруп калышат. Кийинчерээк алар өздөрүнүн кебинде таза сүйлөөгө аракет кылышат. Мындай көнүгүүлөрдү иштетүү менен алардын таза сүйлөөсүнө өбөлгө түзөбүз.

Мындан кийин кептин тазалыгы бузулган бир нече тексттердин курамындагы айрым сүйлөмдөрдөн сунуш кылабыз. Окуучулар аларды талдоого алышат. *Сунуш кылынуучу сүйлөмдөр:*

- 1. Инкамал апай эми Цейлон аралдары жөнүндө айтып жатыры.*
- 2. Аксана быйыл мектепке барат. Анасы ага жакшынакай сумка, карандаш, бантик, форма, тапичке сатып берди.*
- 3. Биз жайкы каникул болгон сайын үч күнгө балыкка барчүк. Сумкаларыбызга эмнелерди салып, эмнелерди салбаганыбызды теңшерип, баарын камдап алып кетчүк.*
- 4. Ошко Сулайман-Тоону көргөнү бара жатып, жолдо «гүрүч сатам» деген жазууларды көп көрдүк.*
- 5. Ураа! Звонок болду. Жүргүлө, балдар, площадькага кеттик.*

6. Агай, мен бүгүнкү сабактын бүттүгүнө даярмын.
7. Имиджмейкер, стилист, визажист деген жаңы кесиптер пайда болду.
8. Көрсө, Майсалбегим мени тоссун деп телеграмма берген турбайбы.
9. Атам мага почтадан барып гезит-журналдарды алып келүүмдү буйруду.
10. Асан, ашыкча ручкаң барбы, менин ручкамдын запасы жазбай калды?

3. ТОПТО ИШТӨӨ. 2 топко бөлүнөбүз.

Берилген сүйлөмдөрдүн ичинен кайсы сөздөр ката, же ката эмес экендигин бөлүп чыгып талкуулайбыз.

КАТА

КАТА ЭМЕС

Бул сыяктуу оюн, талкуу түрүндөгү көнүгүүлөр балдардын кызыгуусун жаратып, тилге болгон жоопкерчилигин арттырат жана кеп маданиятын калыптандырып, кыргызча таза сүйлөөсүн шарттайт. Бул көнүгүүлөрдөн өздөштүрүлгөн сөздөрдүн айрымдарын которууга мүмкүн эместигин, анын атоо маанисинде дал ошондой колдонуу керектигин байкашты. Ал эми айрым диалектилик сөздөрдүн чыгарманын көркөмдүгүн сактоо иретинде калтырууга болорун айтышты. Демек, окуучулар айрым сөздөрдүн ката эместигин билишти. Мындай көнүгүүлөр кыргыз тили сабагында кеп маданиятына үйрөтүүдө пайдаланылса, жакшы натыйжаларды берери бышык экендигин көрдүк.

Жыйынтыктоо үчүн төмөнкүдөй көнүгүүлөрдү бердик. Мисалы:

Б. Берилген сүйлөмдөрдөгү ката кеткен сөздөрдү оңдоп жазгыла.

Үлгү: Ручкамдын запасы жазбай калды – Калем сабым жазбай калды.

Компьютеримдин мышкасы иштебей жатат; Кечиресиз, отчествоңуз кандай эле? Экөөбүз перекресткадан жолугушуп калдык; Сен мага мешайт этип жатасың; Биз ишти пландаштырып, көпкө отурдук; Та-ак, анда кандай кылсак? Мен сени күтө берип шок болдум. Бул өтө күлкүмүштүү окуя экен; Мен Ч.Айтматовдун «Бетме-бет» повестисин окудум...

В. Тесттердин туура жообун белгилегиле.

1. Оой, байке, бияктагы китептерди кайда алып барыш керек, айтпайсызбы?

Жогоруда алды сызылган сөздөрдүн кайсынысы адабий нормага ылайык келбеген түрдө колдонулган?

- А. оой
- Б. байке
- В. бияктагы
- Г. айтпасызбы

2. Кайсы сөз адабий тилдин нормасына ылайык келбейт?

- А. Айкөлдүк – Манастын мүнөзүндөгү өзгөчөлүк
- Б. Кайра-кайра сурай берип жүдөтсө, анда унчук.
- В. Жылда ушул мезгилде жайлоого көччүк.
- Г. Мына, биз кечээ кечип ойногон көлчүк.

Сабакты бышыктоо үчүн берилген мындай тесттер окуучулардын билимин, билгичтиктерин бекемдөө иретинде берилди. Алар логикалык ой жүгүртүүсүн да өстүрөт.

Г. «Менин кебим – менин күзгүм», «Тилдин тазалыгы – адамдын өзүндө» деген темаларда кыскача дилбаян жазгыла.

Кептин тууралыгына үйрөтүүчү көнүгүүлөр – булар кептик көнүгүүлөрдүн ичинен коммуникативдик багыттагы көнүгүүлөр болуп саналат. Буга биз тесттердин үлгүлөрүн сунуш кылабыз.

1. Диалогду (алым сабак кепти) толуктап, экинчи адамдын чечкиндүү экенин көрсөтүү үчүн кайсы сүйлөм зарыл?

– Машине катуу сыныптырбы?

- Анча эмес, жолго туураланып калыптыр.
- Анда коё бер, азыр жөнөйм!
-

- А. Токтот!
- Б. Өзүң бил!
- В. Койсоңчу!
- Г. Макул.

2. Диалогду толуктап, биринчи адамдын ою башка экенин көрсөтүү үчүн кайсы сүйлөм зарыл?

- Айдай, сен бош убактыңды кандай өткөрөсүң?
- Китеп окуйм, эс алам. А өзүң кандай өткөрөсүң?
-

- А. Мен дагы китеп окуйм.
- Б. Менде бош убакыт деле болбойт.
- В. Албетте, бош болсом, китеп окуйм.
- Г. Китеп окуганга ара-чолодо убакыт табам.

3. Диалогду толуктап, экинчи адамдын кызыгуусун көрсөткөн жооп кайсы?

- Элебес, барсыңбы?
- Бармын.
- Эмесе бүгүн киши бер. (М.Элебаев)
-

- А. Эмнеге?
- Б. Бере албайм.
- В. Макул.

4. Суроого жооп берүү үчүн кайсы сүйлөм зарыл?

- Деги үйдө бирдемеңер барбы?
-

- А. Албетте, бар эмей...
- Б. Ооба, нан-паныбыз бар...
- В. Ырас, эч нерсебиз калган жок.

5. Диалогдо 2 киши төмөнкүлөрдүн кайсынысын айтса, кеп нугунан бузулат?

- Түштө эмне кылабыз?
-
- Унуткан турбаймынбы. Анда кеттик.

- А. Тамакка бармак эмес белек.
- Б. Күн жакшы болуп турат, басып келели.
- В. Апам бизди жардамга чакырбады беле.
- Г. Бирөөгө келебиз деп сөз бердим эле.

6. Диалогдо 2 киши төмөнкүлөрдүн кайсынысын айтса, кеп нугунан бузулат?

– Бүгүн жолдо бир машина авария болду.

–

- А. Жол тыгыны болдубу?
- Б. МАИ инспектору келдиби?
- В. Кимден уктуң?
- Г. Машина толук талкаланыптырбы?

Кептин байлыгына, көркөмдүгүнө үйрөтүүчү көнүгүүлөр – булар да кептик көнүгүүлөрдүн ичинен коммуникативдик багыттагы көнүгүүлөр болуп саналат. Бул учурда салыштыруу менен үйрөтүлгөн көнүгүүлөр жакшы натыйжаларды берет. Стилистикадан алган билимдери бул учурда жардамга келет.

Стилистикада тил нормаларын билүү бир текстте стили боюнча айкалышпаган сөздөр жана сөз-формалар колдонулгандыгы көрсөтүлөт. Мисалы, *Тоодон чоң таш кулап түшүп, жолду тосуп калды* сүйлөмүндө кээ бир сөздөрдү синонимдери менен алмаштырууга болот: *кулоо – ууроо – тоголонуу; чоң таш – уранды – килейген таш; тосуу – бөгөө – тыгынды пайда кылуу.*

Берилген синонимдик катарларда биринчи сөздөр – **нейтралдуу**, экинчи – **китептик**, үчүнчү – **сүйлөшүү**.

Сүйлөмдөргө аларды төмөнкүдөй киргизүүгө болот: *Тоодон уранды урап түшүп, жолду бөгөп калды* (китептик стиль); *Тоодон килейген таш тоголонуп түшүп, жолдо тыгынды пайда кылды* (сүйлөшүү, оозеки стиль).

1-көнүгүү

Мектептеги балдардын тартиби

Абыл окуган мектепте тартип жок эле. Сабак маалында балдар тарсылдатып ойной берүүчү, бири-бирине жаман сөз айтышчу.

– Балдар, мектепте тартипти өзүңөр түзөгүлө эми, – деп бир күнү мугалим айтты. Балдар тартипти түзөмөк болушуп, өз ара жыйын кылышты. Жыйын алып баруу үчүн жыйынга баишчы кылып Абылды дайындашты. Абыл сөз сүйлөй турган балдарга кезек менен сөз берип турду. Балдардын бир катары сүйлөп бүткөн соң, Абыл кол көтөрүүгө салды. Кол

көтөргөн жак көпчүлүк болгон соң, мындай токтом чыкты: кимде-ким сабак убактысында чуулдап, тынчтыкты кетирсе, бирөөгө жаман сөз айтса, ошо баланы жакшы жолдошубуз деп санабайлы, ал бала менен бирге ойнобойлу. Бул токтомдон кийин мектепте окуу жакшы жүрдү. Мектеп тартибин балдар өздөрү гана түздөй алат. (110 сөз)

К.Тыныстанов

2-көнүгүү

Кашкулак менен карышкыр

Дүрбү салып отуруп карышкыр менен кашкулактын тике беттеше түшкөнүн көрдүм. Бир маалда кашкулак тездик менен секирип, карышкырды тумшуктан алгандай болду. Карышкырдын кыймылдаарга чамасы келбей, кашкулактын эркине көндү. Кашкулак карышкырды тумшугунан тиштеген бойдон кетенчиктей берди. Карышкыр да анын жетегинде бара жатат. Элүү чакты метр жерге чейин арты менен жылып, карышкырды жетелеп келди.

Ошол жерде ийини бар окшойт. Ийинге кирип баратканын дүрбү менен даана көрүп турдум. Өзү ийинине толук киргенден кийин гана карышкырды коё берди. Карышкыр куйругун кыпчыган бойдон алды-артын карабай качып жөнөдү. «Душманды жок кылбасаң, ал сени жок кылат» дегендей, эгерде кашкулак карышкырдан коргонуп, аракет кылбаса, ал өзү карышкырдын жеми болмок. Аракет кылган үчүн ал аман калды. (100 сөз)

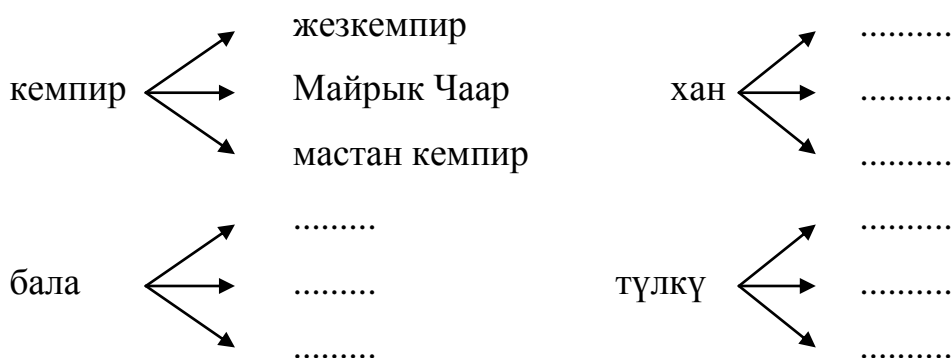
Берилген сөздөрдү эки мамычага бөлүп жазгыла.

1-мамычага жалпы колдонулуучу сөздөрдү жазгыла.

2-мамычага көркөмдөп жазууга ылайыктуу сөздөрдү жазгыла.

Жакшы, татынакай, сулуу, көркөм, керемет, мээрман, мээримдүү, ак ниет, оң кол, ишеничтүү, көз, көздүн кареги, кол, ак кол, колу ачык, Ата журт, мекен, Ата Мекен, салтанаттуу ант, торколуу, ак жүзү, айдан бети, устат, мугалим, калайык калк, жумурай журт, эл, улут, акылдуу, акылман, даанышман, эжекебай, атаке, ата-эне ж.б.

Төмөнкү сөздөрдөн көркөмдөлүп берилген бөлүгүн тапкыла.

Берилген тексттеги асты сызылган сөздөрдү башка синонимдер менен алмаштырып окутуу зарыл.

Түлкү, чап кене, таш бака үчөөнүн эгин эккени

Тамсил

Түлкү, таш бака, чапкене үчөө дос болуп, эгин эгишет. Түлкү жайлоого чыгуучу болду. Таш бака эгин багуучу болду. Чап кене оруп жыюучу болду. Түлкү аштык даяр болгондо жайлоодон түшүп келди. Буларга эгинди жөн бөлдүрбөй, бир амал менен алдап, өзү алууну ойлоду.

– Туугандар, мунун эмнесин бөлүп убара болобуз, жарышалы, кимибиз мурун келсек, ошонубуз алалы, – деди Түлкү. Аксакалдын сөзүн берки экөө туура көрүштү. Чуркоо үчүн убадалашкан жерге барышты. Барып жеткен соң үчөө тең катар турушту. Ал учурда чапкене түлкүгө жабышып, акырындык менен кулагына чыгып кетти. Чуркап жөнөштү. Түлкү аштыктын жанына келип, бир силкинип койду эле, чап кене ыргып түшүп, аштыктын үстүнө чыгып кетти.

– Мен келгениме бир саат болду, аштыктын үстүнө чыгып алып сизди качан келет деп карап турганымчы, – деп койду чап кене калп эле.

(110 сөз)

Мындай көнүгүүлөр окуучулардын «пассивдүү» сөздүк корун активдештирүүгө багытталат. Мындай көнүгүүлөр тез ойлонууга, сүйлөмдүн стилистикалык курамын тез түзүүгө, кеп маданиятынын туура калыптанышына, тапкычтыкка үйрөтөт. Булар баланын сөз байлыгын өстүрүп, кеп маданиятына үйрөтүүдө орду баалуу.

Сүйлөмдөрдөгү тыныш белгилерди туура коюп, көркөм окугула.

1. Буйрук чыкты
2. Урра-а эми биз бошпуз
3. Мен эки нерсеге кошулбайм: биринчиси – мынча каражатты бизге эч ким бербейт экинчиси – жоопкерчиликти тажрыйбалуу адамга жүктөш керек.
4. Ии-и ушундай дечи
5. Кантет болду эми

Сырдык жана тууранды сөздөрдүн жазылышына көңүл буруп көркөм окууга үйрөтүү.

1. Ох-оо, муну кайдан алдыңар!
2. Бах, биздин тоонун абасы!

3. Ха-ха-ха, өзүңдүн ким экениңди эми билдиңби?
4. Тах-тух деген үндүн эле чыкканы угулат, башкасын билбейм.
5. Ах, ошондогу мүмкүнчүлүк менде азыр болгондо.

5-класста кыргыз тилин окутууда көркөм тексттер аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө А.Осмонкулов, Б.Өмүралиевдердин 2007-жылы басылып чыккан 5-класстын окуу китебиндеги көнүгүүлөрдөгү айрым тексттерге жаңыча иштелмелерди сунуш кылабыз.

Менин мекеним – Шекер айылы. Шекер айылыма көп барам, эки-үч каттабасам, көңүлүм толбой турат.

Турган орду да мал-жанга жайлуу, суу башында. Эзелтен Манас делип аталган улуу тоонун так түбүндө. Кезинде Аккуласын алкынтып, ушул чокуга чыккан экен эр Манас.

Шекерге жакындаарда ар качан жүрөк толкуйт. Чиркин, ак мөңгүлүү Манас-Ата алда кайдан көрүнөт. Мөңгүлөргө көз чаптырам, өзүмчө ойго батам. Балалык чагым, өспүрүм курагым ушул аймакта: Шекер, Көк-Сай, Арчагул, Күркүрөө деген жерлерде өттү (Ч.Айтматов.) [107, 3-б.].

Берилген сөздөрдүн синонимдерин табуу.

мекен

- ата журт
- айыл
- туулган жер

эзелтен

- илгертен
- мурунтан
- кечээтен

эки-үч каттабасам

- эки-үч жолу барбасам
- эки-үч кетпесем
- эки-үч келип-кетпесем

ак мөңгүлүү

- ак чокулуу
- ак карлуу
- ак тоолуу ж.б.

Берилген сөздөрдүн ичинен жандууларга тиешелүү энчилүү аттарды белгилөө.

☐ Шекер	☐ Манас	☐ Манас-Ата
☐ Аккула	☐ Арчагул	☐ Күркүрөө

Төмөнкү маалыматтардын текстте «бар» же «жок» экенин айтуу.

		Бар	Жок
1.	Чыңгыз Айтматов шекерлик.		
2.	Көк-Сай Шекердин жанында.		
3.	Манас-Ата – айыл.		

4.	Күркүрөө суусу бар.		
5.	Манастын минген аты – Аккула.		

Сүйлөмдөрдүн туурасын «Т», катасын «К» тамгасы менен белгилөө.

- а) Чыңгыз айылга бир айда үч жолу келет. ()
- б) Айылга баратканда толкунданам. ()
- в) Манас-Ата айылга жакындаганда көрүнөт. ()
- г) Шекер – малга жайлуу жер. ()

Туура жоопторду белгилегиле (V).

Мекенди сүйүү...

		башталат	башталбайт
1.	айылдан		
2.	толкундануудан		
3.	сатып алгандан		
4.	бала кезден		
5.	буту баскандан		

Ошондой эле тексттин ичинен окуучуларга чала түшүнүктүү болгон сөздөр менен, энчилүү аттар менен, географиялык аталыштар менен иш алып барууга болот.

Азыркы учурда сөздүк-логикалык тесттер актуалдуу болуп жатканда аны 11-класстан эмес, дал ушул 5-класстан да баштоо керек деп ойлойбуз. Ошол үчүн суроолорду түзүүдө логикалык ой жүгүртүүнүн элементтеринен да киргизүү керек деп ойлойбуз.

Текстти салыштырып талдоо көнүгүүлөрү

1. Кеп маданиятын өстүрүүгө ылайыктуу эмес текст:

Жетик түшүнбөйбү көкүрөгү биздин колхозду эле карап туруп. Жылдыздар жаркырап жанып күйүп турду асманда. Бүгүн көп иштер менен алек болуп, ал китеп окуганды унутуп койду.

Жооп бербеди, Бектемир башын да көтөрбөдү. Мөгдөп барып, анан үй артындагы корум ташка отуруп калды. Бир заманда илгери-илгери бир абышканын мерген, көй жалгыз баатыр уулу болгон экен.

Таптакыр унутуп эстен чыгарып салайын, жан жактан түркүн ойлор камалып, унутайын деген арманын кайра козгоду.

2. Кеп маданиятын өстүрүүгө ылайыктуу текст:

Ар дайым бир жакка жол жүрөрдө, мен ушул алкагы жөнөкөй жыгачтан жасалган сүрөттүн алдына келип турам. Мына эртең да айылга жөнөймүн. Сүрөттү карап, мен андан жолума ак тилек бата алып жаткан өңдүү, аны көпкө көз айрыбай тиктейм.

Ушул күнгө чейин бул сүрөттү эч бир көргөзмөлөргө да берген жокмун, ал тургай айылдан туугандарым келгенде, көздөн далдалап бекитип коём. Анча эле жашыргандай эмнеси бар, уяттуубу деп, кокус оюңарга кетип жүрбөсүн, – жок, же болбосо, ага «көз тийип» кетет дегендей ал бир ашкан укмуш да эмес.

Ч.Айтматов «Жамийла» повестинен

Эки текстти салыштыруу

1. Кептин тактыгы

Тексттеги бир түшүнүк, тагыраак айтканда, мазмун бирдиктүү эмес. Боло турган окуялар ар түрдүү ар башкача түзүлгөн.

Ал эми туура түзүлгөн текстте бир гана нерсе жөнүндө баяндалып жатат. Алсак, сүрөт жөнүндө автордун берген бирдиктүү ою кенен чагылдырылган.

2. Кептин тууралыгы

Биринчи текст туура түзүлгөн эмес, ар бир сүйлөм ар башка маани берип турат. Мисалы, «Бир заманда илгери-илгери бир абышканын мерген, көй жалгыз баатыр уулу болгон экен».

Тексттин туурасы: Илгери-илгери бир заманда бир абышканын ашкан мерген, көй баатыр жалгыз уулу болгон экен.

Тексттеги сөздөрдү туура колдонуу керек. Себеби сөздөр – тилдин курулуш материалы.

Экинчи текст туура ырааты менен түзүлгөн.

3. Логикалуулугу

Биринчи текстте сүйлөмдөр ар кайсы учурду, ар кайсы кырдаалды көрсөтүп логика ар тараптуу ойлонууга мажбур болот.

Экинчи текстте бирдиктүү бир окуя жөнүндө баяндалып, окурмандын логикасына тиешелүү деңгээлде таасир этип аң-сезим шарттуу түрдө ар кандай ой жүгүртө алат.

4. Бай жана көрктүү кептин түрлөрүнө мисалдар

Биринчи тексттен «мөгдөп», «корум таш», «мерген көй» деген сөздөрдүн төмөндөгүдөй мааниси бар. Алар: *мөгдөп* деген сөздүн лексикалык мааниси шалдыроо, шабайы суу, жылдызы түшүү жана башка бул берген мааниси боюнча. Ал эми сөз түркүмү боюнча этиш экендигин мугалим белгилеши зарыл. Андан кийинки сөз, «корум таш», мунун лексикалык мааниси *үйүлгөн*

чогулган таштар дегенди түшүндүрүп, сөз түркүмү боюнча зат атооч экендигин мугалим далилдейт.

Окуучуларды көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүдө, кеп маданиятын сактоодо 5-класстарга ылайыкталып берилген тексттерден талдап көрөлү.

Кыш

Кыштын түшүшү менен күзүндө тыным албай иштеген адамдар, жадагалса, жан-жаныбарлар да эс ала түшкөндөй. Кыштын алгачкы күндөрүндө күн жылуу эле болот. Алгачкы кардын жаашы тестиер, айрыкча, ойноок балдар үчүн өзүнчө эле майрам. Колдорунун үшүгөнүнө карабай, кар тоголоктоп, кар киши жасашат.

Кыштын дагы бир кубандыра турган жери – жыл башталган январь айы менен бирге окуучулардын кышкы каникулунун башталгандыгы. Кышкы каникул мезгилинде окуучулар чана жана лыжа тээп ойношот.

(Мусаева В., Койлубаева А.

Дидактикалык материалдар. – Б., 2009. –15-б)

Тактыгы: Тексттин мазмуну бирдиктүү. Сүйлөмдөр бирин-бири толуктап, бир маанини ичине камтыган.

Тууралыгы: Кыштын түшүшү менен күзүндө тыным албай иштеген адамдар, жадагалса, жан-жаныбарлар да эс ала түшкөндөй.

Тексттин туурасы, оңдолгону: Кыштын келиши менен күзүндө тыным албай иштеген адамдар, жадагалса, жан-жаныбарлар да эс ала түшкөндөй.

Конкреттүү эмоцияны чагылдырган көркөм стилди көбүрөөк колдонуу зарыл.

Кандай каталар кетирилген? Тексттин биринчи сүйлөмүндө *кыштын түшүшү* эмес, *кыштын келиши* десе, (5-класс үчүн) маани жагынан оңой түшүнүүгө болот.

Өздөштүрүлгөн сөздөр: Кыштын дагы бир кубандыра турган жери – жыл башталган *январь* айы менен бирге окуучулардын кышкы каникулунун башталгандыгы. Кышкы *каникул* мезгилинде окуучулар чана жана лыжа тээп ойношот.

Тексттеги кеп так берилген сүйлөмдөр: Кыштын дагы бир кубандыра турган жери – жыл башталган *үчтүн айы* менен бирге окуучулардын кышкы каникулунун башталгандыгы. Кышкы *эс алуу* мезгилинде окуучулар чана жана лыжа тээп ойношот.

Эмне үчүн ката кетирилген? Бул сүйлөмдүн ичиндеги *январь, каникул* сөздөрү орус тилинен кирген сөздөр. Адабият сабагына жана кыргыз тилин так

үйрөтүү менен, ошондой эле кеп маданиятын туура колдонууда окуучуларды тил байлыгына так багыт берүү.

Бул текстте көркөм стилди көбүрөөк пайдалануу зарыл. Диалектика, неологизм, архаизм, фразеологизмдер колдонулган эмес. Бирок тексттин боёгу жок болсо да, жөнөкөй сөздөр менен берилсе да, түшүнүктүү, бир ойду өзүнө камтыган.

Негизги текст:

Китеп

Мени кишилер сүйүп кадырлайт. Алар мени атайын шкафта сакташат. Чийбей, бүктөбөй, таза урунушат. Мени сүйүп окуган кишини мен да жакшы көрөм. Кишилер мени окушуп, ичимдеги сырымды билишсе деп тилейм. Мени окуган балдарды билимдүү, адептүү болууга үйрөтөм.

Жогорудагы тексттин көркөм сөз каражаттары колдонулуп түзүлгөнү:

Китеп

«Китеп – билим булагы, китеп – билимчырагы» дегендей мени адамдар сүйүп кадырлайт. Алар мени атайын текчелерде сакташат. Чийбей, бүктөбөй, айрыбай, таза, тыкан урунушат. Мени сүйүп окуган адамды мен да жакшы көрөм. Көп окуган, көп билген адамдар мени окушуп, ичимдеги сырымды билишсе деп тилейм. Мени окуган балдарды билимдүү, адептүү болууга үндөйм. «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат».

Талдоо: Текст супсак болгондуктан көркөм сөз каражаттары, ырлар, макалдар менен кошумчалап кайра түзүлдү. Китеп – билим булагы, китеп – билим чырагы. Макалдар: «Көп окуган көп билет», «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат».

Текстти талдап көрөлү

Гезитчи Дзюйо

Дзюйо ар нерсеге кызыктар, сезимтал эле. Ал өзүн ушул жерде, көчөдө туулуп-өскөндөй туйчу. Адамдарды так ажыратып биле алат. Мына жумушсуз адам келатат. Ал таптакыр максатсыз каңгып жүрөт. Жүзүнөн көпкө дейре жумуш издөөдөн чарчап-чаалыгып көңүл чөгүүнүн залдары баамдалат. Мындай жумушсуздар көп. Алар гезит алганда шак эле кулактандырууларга көз жүгүртүшөт. Андан соң шарт-шарт бүктөй чөнтөгүнө салышат да, андан ары каңгып кетишет.

Дзюйонун апасы да жумушсуз. Ал фабрикада иштөөчү. Ал фабриканы америкалыктар согуш куралдарын чыгаруучу кылып кайра жабдышкан да көптөгөн жумушчулар көчөгө сүрүлүп калышкан.

Ч. Айтматов

Ошентип көркөм, мазмундуу, талапка жооп берерлик жана стилистикалык жактан туура кепти калыптандыруу – тилчи мугалимдердин эң негизги милдеттеринен болуп саналат. Окуучулардын кепин өстүрүү маселеси башталгыч билим берүүнүн да бирден-бир орчундуу маселелеринен экендиги талашсыз. Ал жөнүндө «Башталгыч класстардын программаларында» төмөндөгүдөй деп белгиленген: «Баштапкы билим берүү баскычында тил, адабият жөнүндөгү алгачкы түшүнүктөр калыптангандыгына карабастан, бардык иш-аракеттер негизинен, кепти өстүрүүнүн, кеп маданиятынын айланасына топтоштурулат. Ошондуктан эне тилин окутуунун башталгыч билим берүүдөгү бөлүмдөрүнүн ар бири кеп өстүрүү менен коштолуп, тилди үйрөнүүнүн практикалык жагына басым жасалат».

Программада белгиленгендей, мугалим тилдин кайсы бөлүмү боюнча иш алып барбасын, сөзсүз түрдө кеп өстүрүүнү кошо ала жүрүүсү зарыл. Анткени көнүгүүлөр аркылуу берилген маалыматтарды окуучулардын тез кабыл алуусу алардын кепинин байышына жана калыптанышына ыңгайлуу шарттарды түзөт.

Окуучулардын кепинин көркөм жана бай болушу үчүн кеп маданиятынын баскычтарына туура келген сөздөрдү көнүгүү иштеринде колдоно билүүнүн мааниси зор. Анткени алар тилдин көркөмдүүлүгүн арттырып, образдуулугун күчөтөт. Окуучулардын кепин кеп маданиятынын баскычтарын пайдалануу аркылуу көнүгүү иштерин жүргүзүү окуучулардын сөзүн өстүрүп кеп маданиятына үйрөтүүнүн бирден-бир булагы болуп саналат.

Натыйжада көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө кептик көнүгүүлөрдүн коммуникативдик жана машыктыруучу көнүгүүлөр системасынын канчалык натыйжалуулугун жогорудагы байкоо, изилдөө жумуштарынан байкадык. Анда окуучулар төмөнкүлөргө жетише алышат:

1. Окуучулардын кыргыз тилине болгон мамилеси, көз карашы оңолот;
2. Кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттарын алып жүрүүгө багыт алышат;

3. Көркөм тексттердин, адамдардын сүйлөө кебинин маңызын, тазалыгын, тууралыгын талдоого үйрөнүшөт;

4. Окуучулар өздөрүнүн сүйлөө кебине көңүл бура башташат.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз тили сабагында көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүү үчүн ар түрдүү багыттагы көнүгүүлөр системасы абдан зарыл жана анын окутуу процессине сунушталышы жакшы натыйжаларды берерине ишенебиз. Кыргыз тилине окуучуларды кызыктыруу, алардын пикир алышуу үчүн кеп маданиятын өстүрүү максатын көздөгөн жогорудагыдай жумуштар мугалимдерге методикалык жактан жакшы материал болуп берет деп ишенимдүү айта алабыз. Окутуунун жаңы инновациялык ыкмаларында сабак өтүүдө колдонууга ылайык көнүгүүлөр балдардын турмуштук кырдаалдарда туура сүйлөп, туура баалай билип колдоно алышына багыттоого аракеттер жасалды.

Үчүнчү глава боюнча корутунду

Сүйлөшүү, сүйлөө өнөрү – адамды түзүүчү, аны жаратып калыптандыруучу акыл-ой менен асыл сапаттарды адамга сиңирүүчү өзгөчө чыгармачылык. Адамдын сүйлөгөн сөзүнөн анын акыл деңгээлин, билимин, таалим-тарбиясын, адеп-ахлагын, мүнөзүн, келечегин адамдык жана инсандык ички мүмкүнчүлүктөрүн аныктоого болот.

Бүгүнкү шартта окуучуда окуу процессинде калыптана турган сүйлөө чеберчилигин, көз жүгүрткөндө кимдин болбосун делебесин козгогон сүйлөмдөрдү түзүүгө жетишкен жазуу кебин, сөз менен сөздү кынаганда «кожогой кылбай», сөз берметин тандаган стилдик бөтөнчөлүгүн калыптандырууну кыргыз тили жана адабияты сабагынан башка бир дагы сабак мойнуна албайт. Ошондуктан окуу китебинде ушул максатты көздөгөн тексттер берилиши керек.

Сыноо кезинде мындай ишти да дайыма жасаса болорун сунуш кылдык, окуучуларга газета-журналдардан, радио телеберүүлөрдөн, окуу китептеринен кетирилген бир нече каталарды доскага жазып, кептин баскычтарынын кайсы

түрүнө кирерин окуучулардын өзүлөрүнө таптыруу керек. Башка тилдерден кирген сөздөрсүз өзүбүздүн улуттук сөздөрүбүз менен деле таза сүйлөөгө жетишсек болорун, кайсы гана чөйрөдө болбосун, тилдин тазалыгын сактоо жеке эле мектепте, сабакта гана эмес. Тилдин тазалыгы үчүн ар дайым күрөшүү – жалпы элдик, мамлекеттик иш экендигин түшүндүрүп айткыбыз келет.

Учурдагы толукталып чыгарылган Кыргыз тилинин программасында кеп маданиятына үйрөтүү фонетикага, лексикага, фразеологизмдерге, грамматикага байланыштуу жүргүзүлүп, окуучулардын өздөрүнүн жана башка адамдардын кебине сергектик, сезимталдык билгичтик менен мамиле жасай алышына, кептеги кемчиликтерди туура байкап, аларды жетик билишине кеп маданиятына керектигине басым коюлууда.

Жашоо-турмушубуздун маани-маңызын аныктап турган кеп жалпы маданиятыбыздын бир формасы, коомубуздун туундусу болуп саналат. Азыркы учурда лингвистиканын негизги милдети жана өз алдына койгон орчундуу маселеси – кеп маданиятын өнүктүрүү. Кеп маданиятынын теориялык жана практикалык жактан өнүгүшү лингвистиканын өнүгүшүнүн бирден-бир көрүнүшү. Тил илиминде кеп маданиятына тиешелүү бир катар маселелер илимий иликтөөгө алынып, лингвистиканын өзүнчө бир тармагы катары калыптанууда.

Кеп маданиятынын жана ага тиешелүү бир катар маселелерди, биз окутуу системасы менен байланышта карайбыз. Мектептерде байланыштуу кеп сөз өстүрүүнүн бир бөлүгү болуп эсептелинет да, түпкү максаты – окуучулардын өз оюн эркин, сабаттуу, маданияттуу айтканга жана жаза билгенге үйрөтүү. Адабий тилдин нормаларын өздөштүрүү кепте грамматикалык түзүлүштү туура колдоно билүүгө байланыштуу.

Кыргыз тили мамлекеттик тил статусуна ээ болгондон бери башка тилдердин каражаттарын аралаштырбай кыргыз тилин таза колдонуу аркылуу кыргызча сүйлөөгө, мамлекеттик иш-кагаздарын кыргызчалатууга коюлган талаптар мыйзамдуу нерсе. Кеп маданияты үчүн кам көрүү бүгүнкү күндүн эле маселеси эмес. Тилибиздин ачык, так, таасирдүү, таамай, жеткиликтүүлүгү

камсыз кылынып айтылган кептин кулакка угумдуулугу дилге уюп, көөдөндө калышы алды менен айта турган сөзүбүздө «*Эртең рабочий день*», «*Биздин библиотекада кызыктуу китептер көп*», «*Айжан, мага кечинде звонит эт макулбу?*», «*Эже, бул места бошту?*» ж.б.у.с. жарымы орусча, жарымы кыргызча сөздөр менен аралаштырып, кеп маданиятына кедерги болуучу көрүнүштөрдөн арылуу керек деп ойлойбуз. Ал маселени мектептен, өзгөчө жогорку класстар дүйнөсүнө кирүүнүн босогосунда турган 5-класстан баштоо керек деп эсептейбиз. Орусча колдонулган сөздөрдүн ордуна колдонгонго ылайыктуу сөздөрүбүз бар туруп, бирок көнүп калгандыктан ал сыяктуу сөздөрдөн арыла албай келүүдөбүз. Мектеп окуучулары менен иштөөдө сөздөргө жаргондор, говорлор, диалектилерди колдонбой туура сүйлөтө жана жаздыра билишибиз зарыл.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

1. Кыргыз мектептеринин 5-класстарында окуучуларды кыргыз тили сабактарында кеп маданиятына үйрөтүүнүн лингвистикалык жана психологиялык негиздерин, окуучулардын кеп маданиятына үйрөтүүнүн учурдагы абалы иликтенип сыпатталды.

Мында, тилди окутууда көркөм текст аркылуу окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүдө психология менен педагогика илимдеринин тыянактарына, соңку изидөөлөрүнө кайрылбай коюу дээрлик мүмкүн эмес. Себеби окутуу жана тарбиялоо процессинде психология илиминин орду, мааниси жана функциялары тууралуу кезегинде К.Д.Ушинский, Л.С.Выготский, И.А.Зимняя, Д.Б.Ельконин, А.А.Леонтьев, П.В.Каптерев, С.Миллер ж.б. бир катар изилдөө иштерин жүргүзүшүп, өспүрүмдөргө билим-тарбия берүүдө алардын кызыгуусун, көңүл буруусун, ынтаасын, ойлонуусун камсыз кылуунун мааниси зор экендигин белгилешкен.

Кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуунун психологиялык негиздерин аныктоодо аталган ж.б. психолог-окумуштуулардын эмгектерине таянуу менен иш жүргүздүк.

Ошондой эле, окутуунун түрдүү методдоруна т.а. интерактивдик – изденүү методуна, сөз (айтып берүү, аңгеме) методуна, көрсөтмөлүүлүк (иллюстрация, демонстрация) методуна, практикалык (көнүгүү иштери) методуна окуучулардын кебин өстүрүүнүн лингвистикалык ж.б. негиздерин изилдөөдө айрыкча көңүл бөлдүк.

2. Кеп маданиятынын илимий-методикалык, окуу-нормативдик адабияттарда берилиши иликтөөгө алынып, ага коюлуучу дидактикалык талаптары айкындалды.

Тилчи мугалим кеп маданияты тууралуу түшүнүктөрдү берүүдөн мурда анын илимдин бир тармагы экендиги тууралуу гана эмес, адамдын кеп ишмердүүлүгүнүн маани-маңызы жөнүндө маалымат берүүгө тийиш деп эсептейбиз.

Окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүп, туура сүйлөөгө көнүктүрүүдө сөздүн лексикалык маанисин туура, так түшүнүү менен аны орундуу колдонуу өзгөчө мааниге ээ экендигине токтолобуз. Мектептерден одоно колдонулган окуучулардын кеп-сөздөрүнөн улам тилибиздин тазалыгы, кооздугу, таамай көркөмдүгү анчалык ачылбай жаткандыгы кейиштүү маселе. Бул маселени жоюуга ага түздөн-түз кийлигишип, окуучулардын туура сүйлөп, туура жазуулары үчүн практик мугалимдерибиздин түйшүктүү эмгеги гана зор ийгиликтерге алып келет.

3. Текст менен иштөөдө, тексти өркүндөтүүдө жана жаңы тексти түзүүгө үйрөтүүдө окуучулардын кеп маданиятын өнүктүрүү жолдору жана ага ылайык көнүгүүлөр системасы иштелип, такталды.

Кеп маданиятынын жана ага тиешелүү бир катар маселелерди, биз окутуу системасы менен байланышта карайбыз. Мектептерде байланыштуу кеп сөз өстүрүүнүн бир бөлүгү болуп эсептелинет да, түпкү максаты – окуучулардын өз оюн эркин, сабаттуу, маданияттуу айтканга жана жаза билгенге үйрөтүү. Демек, кеп маданияты дайыма актуалдуулугун жоготпойт деген тыянакка токтолсок болот. Ушундан улам изилдөөдө текст менен иштөөнүн жолдору ар түрдүү экендиги аныкталып, аны чечүүнүн багыттары кенен көргөзүлдү.

4. Изилдөө өзүнүн алгылыктуу тыянактарын берди деп эсептейбиз. Анда көркөм текстти окутуу менен сүйлөшүү маданиятына үйрөтүү боюнча текшерүүнүн жыйынтыгы окуучулардын кебин өстүрүүнү уюштуруу иштери менен иштөөнүн ыкмалары такталды.

Орто мектептин 5-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучуларды текст менен иштөө аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүнүн илимий-методикалык жол-жоболору иштелип чыгып, алар эксперименттик текшерүүдөн өткөрүлдү жана аны менен иштөөнүн ыкмалары, ушунун негизинде балдардын кебин өстүрүү жолдору сыноолордо жана байкоолордо аныкталып практикага сунуш кылынды.

Практикалык сунуштар :

Жогорудагы корутундулардан улам төмөндөгүдөй практикалык сунуштарды иштеп чыктык:

– кыргыз тилин орто мектептерде окутууда көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүдө тилдин практикалык жагына, окуучулардын сүйлөө маданиятын калыптандырып, аны андан ары өркүндөтүүгө артыкчылыктуу маани берүүсү тилди окутуудагы негизги максат жана окутуунун мазмуну болушу бүгүнкү күндүн негизги талабы экендигин толук аңдап-билүүбүз зарыл;

– кыргыз мектептеринин ортоңку класстарында кеп маданиятына үйрөтүүнүн мазмунун лексикалык, грамматикалык жана коммуникативдик компетенцияларына негиздеп, натыйжалуу жактарын терең үйрөнүп, аталган компетенцияларды камсыз кылуу негизги талап болуусу керек.

– 5-класстын окуучуларынын кеп маданиятын өстүрүүдө көркөм тексттер аркылуу кепке үйрөтүүнүн тилдик-кептик табиятын ачууда баяндама, эссе, макала, реферат жазуу менен ага коюлуучу дидактикалык талаптар, текст менен иштөө, көнүгүүлөр системасын, атайын тапшырмаларды аткаруу ар бир сабактын негизги компонентинен болуусу;

– Окуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 5-класстарына көркөм текст аркылуу кеп маданиятына үйрөтүүгө багытталган тилдик көнүгүүлөрдү, сүйлөшүү маданиятын өздөштүрүү менен кепке машыктыруучу шарттуу кырдаалдык көнүгүүлөрдү, кеп маданиятын практикада колдонууга багытталган турмуштук кырдаалдык-тематикалык көнүгүүлөр системасын сунуш кылабыз.

- Окуу китептерге көркөм тексттерди берүүдө аларды окуучулардын жаш-курагына, түшүнүктөрүнө, кызыкчылыктарына жараша тандоо, кыргыз тили жана кыргыз адабияты сабактарын өз ара предметтик байланышта жүргүзүүнү жүзөгө ашыруу, аларга жараша окуучулардын тилдик сабаттуулугу менен бирге адабий-эстетикалык сезим-туюмдарын бирге калыптандыруу, ал үчүн логикалык суроо-тапшырмалардын комплексин түзүү, кыргыз тили окуу

китептерин мына ушундай багыттарда илимий-методикалык жактан өркүндөтүү.

Жыйынтыктап айтканда, 5-класстын окуучуларына кеп маданиятын үйрөтүүдө жөн гана окутуп-үйрөтүү максат эмес, тескерисинче практика жүзүндө сөздөрдүн адабий тилдин нормасында айтылып, жазылышын, адабий тилдин нормаларын пайдалануу менен туура сүйлөй билүүгө, байланыштуу кепке, кеп адебине, кеп маданиятына, риторикалык ыкмаларга окуучуларды үйрөтүү абзел.

Пайдаланылган адабияттардын тизмеси

1. **Абдувалиев, И.** Кыргыз тили сабактарында байланыштуу кепти окутуу [Текст]: И. Абдувалиев, Т. И. Иматов. – Бишкек: 2001. – 40 б.
2. **Абдурахманов, Х.** Суз эстетикасы [Текст] / Х. Абдурахманов, Н. Махмудов. – Ташкент: Фан, 1981. – 57 б.
3. **Абдухамидова Б.** Кыргызча кеп адеби [Текст] / Б. Абдухамидова. – Бишкек, 2007. - 108 б.
4. **Адиев, Ш.** Стилистика боюнча окуу куралдары. Грамматика жана туура жазуу боюнча көнүгүүлөр жыйнагы [Текст]: 1-4-класстар үчүн. Ш. Адиев, К. Сыдыков. 2 бас. - Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас., 1964. – 236 б.
5. **Акишина, А. А.** Русский речевой этикет [Текст]/ А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М.: Рус. яз. 1983. – 181 с.
6. **Акишина, А. А.** Этикет русского письма [Текст] / А. А. Акишина, Н. И. Формановская. – М.: Рус. яз. 1981. – 208 с.
7. **Акматов, Т.** Сөз маданияты китептен башталат [Текст] / Т. Акматов // Ленинчил жаш. – 1988. – 17-дек. – 2-б.
8. **Акпаралиев, Ж.** Окуучулардын сөз казасын байытуу [Текст] / Ж. Акпаралиев // Эл агартуу. – Фрунзе. – 1986. – № 4. – 11 б.
9. **Алгожоев, К.** Байланыштуу речти окутуу [Текст] / К. Алгожоев // Эл агартуу. – 1984. – № 1. – 14 б.
10. **Алдашев, А.** Тилге чебердик – чоң өнөр [Текст]: ой жүгүртүү, талдоо, сунуштар, үйрөнчүктөр үчүн көмөк / А. Алдашев. – Бишкек, 1994. – 48 б.
11. **Артемов, В. А.** Языковая культура речи [Текст] / В.А.Артемов. М.: Знание, 1961. – 47 с.
12. **Асаналиев, Ү.** Сөз – сөөлөт [Текст] / Ү.Асаналиев. – Бишкек: Бийиктик, 1999. – 410 б.
13. **Атабекова, Н. К.** Кеп маданиятынын кээ бир маселелери [Текст] / Н. К. Атабекова, Б. К. Атабекова // КГЮА кабарлары. - Спецвып. – 2006. – 156-159 б.

14. **Аширбаев, Т.** Кеп маданияты. [Текст]: окуу куралы / Т. Аширбаев, Айтманбетов. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 76 б.
15. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин стилистикасы [Текст]: / Т. Аширбаев. – Бишкек: Бийиктик, 2000. – 1 китеп. – 122 б.
16. **Аширбаев, Т.** Кыргыз тилинин текст көнүгүүлөрү [Текст] / Т. Аширбаев. – Бишкек: Кыргызстан, 1997. – 177 б.
17. **Барыктабасова, Т.** Кыргыз тили боюнча 5-класста оюн өткөрүү ыкмалары [Текст] / Т. Барыктабасова // Эл агартуу. – 1986. – №7. – 46-б.
18. **Бахмутова, Е.К** Эра культуры речи. Издание 2 [Текст] / Бахмутова. – Казань: 1961. – 119 с.
19. **Билинов, И. Я.** О культуре речи [Текст] / И. Я. Билинов. – М: 1959.– 65 с.
20. **Биялиев, А.** Адабий тилибиздин жазма жана оозеки формаларында анын орфоэпиясы жана орфографиясы жөнүндө [Текст] / А. Биялиев // “Манас” уни-ти. Коомдук илимдер журн. – 2001. – №2. -131 б.
21. **Биялиев, А.** Мамлекеттик тилдин маанилүү маселелери (орфография анархиясынан арылсак) [Текст] / А. Биялиев // Мектеп – школа. – 2001. – №2.
22. **Биялиев, А.** Орфография анархиясын ооздуктасак. [Текст] / А. Биялиев // Обо. – 2001, 28-сент. – №39 (254).
23. **Валеев, Г. К.** Наши вичи едят одни калачи [Текст] / Г. К. Валеев // Русская речь. – 1981. – №1. – с. 116-122.
24. **Васильева, А. Н.** Основы культуры речи [Текст] / А. Н. Васильева. – М.: Рус. яз. 1990. – 247 с.
25. **Вежбика, А.** Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1978. – Вып. 8. Лингвистика текста. – С.232-243.
26. **Винокур, Г.О.** Культура языка [Текст] / Г.О.Винокур. – М.;1929. Федерация, - 336 с.
27. **Выготский, П. С.** Педагогическая психология [Текст] / П.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.

28. **Головин, Б. Н.** Как говорить правильно. Заметки о культуре речи [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: Высш. шк., 1988. – 160 с.
29. **Головин, Б. Н.** Основные теории речевой культуры. [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: Гобкий: Учеб. пособие гос: ун-т. 1977. – 64 с.
30. **Головин, Б. Н.** Основы культуры речи. Издание 2. [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: Высш. шк.. 1986. – 320 с.
31. **Гольдин, В. Е.** Речь и этикет [Текст]: кн. для внеклассного чтения учащихся 7-8-классов / В. Е. Гольдин. – М.: Просвещение, 1983. -109 с.
32. Даанышман кеп: Учкул сөздөр [Текст]: өспүрүмдөр үчүн адабият / [С. Андабеков, Т. Жолдошев, Б. Молдокожоев ж.б.]. – Фрунзе: Даанышман, 1990. – 101 б.
33. **Дабаев, К.** Кыргыз тилин бөтөн тил катары окутууга арналган окуу китептеринин мазмуну жана түзүлүшү [Текст] / К.Дабаев, А.Акматова, Р.Сулайманова. – Бишкек, 2009. – 62-б.
34. **Давлетов, С. А.** Байланыштуу речь. Көркөм окуу, анын негизи каражаты. [Текст] / С. А. Давлетов. – Бишкек, 1999. – 68 б.
35. **Давлетов, С. А.** Байланыштуу речь: негизги түшүнүктөр жана аларды окутууга карата методикалык сунуштар [Текст] / С. А. Давлетов // Мугалимдер. – 1998. - 5-7-окт.
36. **Давлетов, С. А.** Сөз маданияты жана ага коюлуучу талаптар [Текст] / С. А. Давлетов // Кыргызстан Маданияты. – 1968. - 3-10-апр.
37. **Давлетов, С. А.** Сөз маданиятын өнүктүрүү ыкмалары [Текст] / С. А. Давлетов // Кыргызстан маданияты. – 1978. - 28-дек.
38. **Давлетов, С. А.** Эмне үчүн өнөр алды – кызыл тил? [Текст] / С. А. Давлетов // Ленинчил жаш. – 1977. - 11-июнь.
39. **Даутов, К.** Сөз өнөрүнүн эстетикасы [Текст]: макалалар жыйнагы / К. Даутов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 192 б.
40. **Дүйшеев, Ж.** Мектепте көркөм окуунун методикасы [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек, 2006. – 223 б.

41. **Дүйшеев, Ж.** Сөз маданияты – эл маданияты [Текст] Тил байлыгы ж-дө / Ж. Дүйшеев. // Ленинчил жаш. – 1979. – 13 нояб.
42. **Дүйшеев, Ж.** Сүйлөө маданияты [Текст]: Кыргыз улуттук университетинде “Сүйлөө маданияты” курсу боюнча факультеттер аралык окуу программасы / Ж. Дүйшеев. – Бишкек, 2007. – китеп. 200 б.
43. **Дүйшеев, Ж.** Сүйлөө маданияты жана стилистика. 1, 2-китеп [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек, 2007. – 2 китеп. – 191 б.
44. **Дүйшеев, Ж.** Чечендик чебер искусство кантип жаралат? [Текст] / Ж. Дүйшеев. – Бишкек: КУУ, 2007. – 232 б.
45. **Дүйшеев, Ж.** Элибиздин сүйлөө маданиятын өнүктүрөлү [Текст] / Ж. Дүйшеев // Кутбилим. – 2004: - 12-март. – 2 б.
46. **Жакыпов, Т.** “Сөз байланыш речин өстүрүү” деген темада иш жүргүзүү жолу [Текст] / Т. Жакыпов // Эл агартуу. – 1983. – №10. – 14 б.
47. Жалпы билим берүүчү орто мектептердин, гимназия-лицейлердин 5-11-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа [Текст]. – Бишкек: Билим, 2006. – 96 б.
48. **Жаманкулова, К.** 5-6-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери [Текст]: Мугалим. ү-н метод. колдонмо / К. Жаманкулова, В. Мусаева. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 75 б.
49. **Жанбалаев, А.** Туура сүйлөөгө үйрөнсөк [Текст] / А. Жанбалаев // Ленинчил жаш. – 1982. - 24-авг.
50. **Жапаров, А.** Көркөм сөздүн стили [Текст] / А. Жапаров // Кыргызстан маданияты. – 1968. - 7-февр.
51. **Жапаров, А.** Сөз маданияты жана адабий тилдин нормативи [Текст] / А. Жапаров // Кыргызстан Маданияты. – 1968. - 31-авг.
52. **Жапаров, А.** Сөз маданияты жана стилистика. [Текст] / А. Жапаров // Мугалимдер. – 1968. - 17-21-авг.
53. **Жолдошева, А. О.** Биринчи класста окуучулардын кебин өстүрүүнүн методикасы [Текст]: пед. илим. канд. ... дис.: 13.00.02 / А. О. Жолдошева. – Бишкек, 1999. – 160 б.

54. **Жусупакматов, Л.** Тил сабагында өз алдынча ой жүгүртүүнү өстүрүү [Текст] / Л. Жусупакматов, А. Айтмамбетов. – Ош, 1998. – 46 б.
55. **Зимняя, И. А.** Психология обучения иностранным языкам в школе [Текст] / И. А. Зимняя. – М., Просвещение, 1991. – 222 с.
56. **Идирисов, А.** Мектепте иш кагаздарынын үлгүлөрүн окутуунун методикасы [Текст] / А. Идирисов. – Фрунзе:, Мектеп, 1975. – 52 б.
57. **Исаев, Д.** Кыргыз тили: Морфология. 1-бөлүк [Текст]: сегиз жылдык жана орто мектептердин 5-6-класстары үчүн / Д. Исаев, С. Кудайбергенов, С. Үсөналиев. – Фрунзе: Мектеп, 1979. – 305 б.
58. **Исаков, Б.** Сапат сөз [Текст]: 5-11-кл.үчүн / Б. Исаков. – Бишкек: Учкун, 2005. – 1-бөлүк.
59. **Исираилова, А. М.** Кыргыз кеп маданияты [Текст]: кыргыз тили боюнча практикалык сабактарга башталгыч топтордун студенттерине кошумча сабактарга багытталган усулдук колдонмо / А. М. Исираилова. – Бишкек, 2007. – 102 б.
60. **Исмаилов, И.** 5-7-класстардагы окуучулардын типтүү орфографиялык каталары жана аларды жоюунун чаралары [Текст] / И. Исмаилов. – Фрунзе: Мектеп, 1968. – 52 б.
61. **Кайбылдаев, А.** 4-8-класстарда кыргыз тилин окутуунун айрым маселелери [Текст]: Мугалим. үчүн метод. колдонмо. А. Кайбылдаев, Д. Шералиев, М. Мусаев. – Фрунзе: Мектеп, 1986. – 88 б.
62. **Караева, Р.** Тил маданияты өзүбүздөн башталады [Текст] / Р. Караева // Алматы акшамы. – 1994. - 9 караша.
63. **Карасаев, К.** Тил маданияты жөнүндө [Текст] / К. Карасаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 215 б.
64. **Кебекова, Б.** Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери: I китеп [Текст] / Б. Кебекова. – Бишкек: Турар, 2009. – 496 б.
65. **Кодоров, Б. А.** Кыргыз тили [Текст] / Б. А. Кодоров., Сыдыкбаева, М.М., Мамырбаева Н.Б. – Бишкек: Турар, 2007. – 273 б.

66. **Ножин, Е. А.** Основы советского ораторского искусства [Текст] / Е. А. Ножин. – М.: Знание, 1973. – 352 с.
67. **Кудайбергенова, К. С.** Кеп маданияты – жалпы маданиятыбыздын бир формасы [Текст] / К. С. Кудайбергенова // Журнал. Кыргыз тили жана адабияты. –2005. – №8.
68. Кыргыз Республикасынын мектептеринде предметтик билим берүүнүн мамлекеттик стандарттары [Текст]. – Бишкек: Билим куту, 2006. – 307 б.
69. Кыргыз тили. Жалпы билим берүүчү орто мектептер үчүн программа. V-XI класс [Текст]. – Бишкек, 2003. – 23 б.
70. Кыргыз тилинин программасы. Окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин жана гимназиялардын 5-11-класстары үчүн [Текст] – Бишкек, 2013.
71. Кыргыз тилинин программасы. Орто мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] – Бишкек: Кыргызстан, 1994.
72. Кыргыз тилинин программасы. Орто мектептердин V-XI класстары үчүн [Текст] – Бишкек, 1996.
73. Кыргыз тилинин программасы: [Текст]: жалпы билим берүүчү окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин 1-11-класстары үчүн / түз.: С. К. Рысбаев, Э. Абдраева, А. Алымова. – Бишкек: ТАС, 2012.–96 б.
74. Кыргыз тилинин программасы: [Текст]: окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн орто мектептердин, гимназиялардын 5-11-класстары үчүн [Текст] / түз.: А. Сапарбаев, Б. Өмүралиев, С. Үсөналиев ж.б. – Бишкек: 2012. – 76 б.
75. **Ладыженская, Т.А.** Живое слово [Текст] / Т. А. Ладыженская. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
76. **Львов, М.Р.** Речь младших школьников и пути ее развития [Текст] / М.Р.Львов.– М., Просвещение, 1975. – 176 с.
77. **Львов, М.Р.** Риторика [Текст]: учеб. пособие для учащихся старших клас. сред. Учеб. зав. / М. Р. Львов. -2 изд – М.: Academia, 1996. – 256 с.

78. **Мадаминов, Г.М.** Акыл эмгегинин маданияты: эксперименталдык тажрыйбалардын негизинде жазылды. [Текст] / Г. М. Мадаминов. 3 китеп. –бас. Бишкек: Полиграфресурс, 2009. – 116 б.
79. **Маразыков, Т.С.** Текст таануу жана анын айрым маселелери [Текст]: окуу куралы, / Т. С. Маразыков. Бишкек: Бийиктик, 2005. 1-китеп, –144 б.
80. **Маразыков, Т.С.** Текст: маалымат алышуунун негиздери. – Бишкек: Айат, 2005, 1-бас.; 2-бас. 2014.
81. **Маразыков, Т.С.** Экстралингвистикалык факторлордун тексттеги интеграциясы [Текст]: окуу куралы, / Т. К. Маразыков. – Бишкек: Бийиктик, 2005. 2-китеп. – 166 б.
82. **Мукамбаев, Ж.** Тил маданияты [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Фрунзе, 1976.
83. **Мукамбаев, Ж.** Эл ичи – өнөр кенчи. [Текст] / Ж. Мукамбаев. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 224 б.
84. **Мураталиев, М.** Кыргыз адабий тилинин орфоэпиясынын маселелери. Илим, [Текст] / М. Мураталиев. – Фрунзе, 1960. – 127 б.
85. **Муратов, А.** Кыргыз адабияты сабагында көркөм тексттин маңызын ачуу [Текст]: моногр. Кенже эпостордун тексттин үйрөнүү аркылуу окуучулардын адабий-эстетикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун, кеп маданиятын өркүндөтүүнүн жолдору / А. Муратов. – Бишкек, 2009. – 90 б.
86. **Мурзапар Үсөн.** Сөз тасвираси (маданияты) [Текст] / Мурзапар Үсөн // Кут билим. – 2000, 14-апр. – 8 б.
87. **Мурзапар Үсөн.** Тарбия жөнүндө лирикалуу баян [Текст] / Мурзапар Үсөн // Кут билим. – 2000, 28-январь.
88. **Мусаев, А.** Кыргыз адабияты: 5-класс [Текст]: окуу китеби / А. Мусаев, Т. Үсөналиев. – Бишкек: Педагогика, 2000. – 128 б.
89. **Мусаев, С. Ж.** Кеп маданияты жана норма [Текст] / С. Мусаев. – Бишкек, 2001. – 130 б.
90. **Мусаев, С.Ж.** Кеп маданиятынын маселелери [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Бишкек, 1993. – 165 б.

91. **Мусаев, С.Ж.** Текст: прагматика, структура [Текст] /С.Ж.Мусаев. – Бишкек, 2000. – 268 б.
92. **Мусаева, В.И.** Байланыштуу кепти грамматикалык аспектиде окутуунун илимий теориялык жана практикалык негиздери [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, Кыргызстан, 1998. – 168 б.
93. **Мусаева, В.И.** Баяндама үчүн тексттер жыйнагы жана анын методикасы [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек, 1996.
94. **Мусаева, В.И.** Кыргыздын чечендери мектепте.[Текст] окуу хрестоматиясы. [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2010. 1-китеп. – 583 б.
95. **Мусаева, В.И.** Синоним сөздөрдү стилдик максатта окутуу менен байланыштуу кепти өнүктүрүү [Текст] / В. И. Мусаева. – Бишкек: И.Арабаевдин басмасы борбору. 1998. -35 б.
96. **Мусаева, В.И.** Сүйлөшүү маданияты аркылуу чечендик кепке үйрөтүүнүн методикасы 5-11-кл. [Текст]: кыргыз тили, адабияты мугалимдерине арналган методикалык колдонмо / В. И. Мусаева. – Бишкек: Гүлчынар, 2012. – 94 б.
97. **Мусаева, В.И.** Кыргыздын чечендик кепин окутуу. [Текст]: Монография / В.И.Мусаева. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2013. – 301 б.
98. **Мусаева, В.И.** Кыргыз тили сабагында чечендик кепке үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери. 5-11-кл. [Текст]: Монография / В.И.Мусаева. – Бишкек: Полиграфбумресурс, 2016. – 208 б.
99. **Мусаева, В.И.** Чеченди кепке үйрөтүү. [Текст]: Монография / В.И.Мусаева. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2013. – 304 б.
100. **Мусаева, В.И.** Кыргыз тилин окутууда чечендик кепке үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери (5-11-кл.) [Текст]: 13.00.02- окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз тили) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты / В.И.Мусаева. – Бишкек: 2014. – 42 б.

101. **Надилов, Т.** Адабий тилде сүйлөөнүн нормаларына көнүктүрүү [Текст] / Т. Надилов // Эл агартуу. – 1986. – №2. – 22 б.
102. **Ниязалиева, А.** Жардамчы мектеп-интернатында окуучулардын речин өстүрүү ыкмалары [Текст] / А. Ниязалиева // Эл агартуу. – 1983. – № 11.
103. **Ожегов, С.И.** Лексикология, лексикография, культура речи [Текст] / С.И.Ожегов. – М., Высш. шк., 1974. -352 с.
104. Окутуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин I-XI класстары үчүн кыргыз тилинин программасы [Текст] / – Бишкек, 2000. –51-66-б.
105. **Орузбаева, Б.** Адабий тилибиздин калыптанышында көркөм чыгармалардын ролуна байланыштуу кээ бир ойлор [Текст] / Б. Орузбаева. // Ала-Тоо. 1959. -№5.-115- 122 б.
106. **Орузбаева, Б.** Кыргыз адабий тилинин жалпы элдик негизи жөнүндө [Текст] / Б. Орузбаева. – Фрунзе: Илим, 1968. -91 б.
107. **Осмонкулов, А.** Мектептерде кыргыз тилин окутуу методикасынын илим катары өнүгүшү [Текст]: окуу куралы / А. Осмонкулов. – Бишкек: Мектеп, 1992. -86 б.
108. **Осмонкулов, А.** Сабаттуулукка үйрөтүүнүн методдору [Текст] / А. Осмонкулов // Эл агартуу. – 1984. – №7. – 50-б.
109. **Осмонкулов, А.** Эне тилди окутуунун тарыхынан [Текст] / А. Осмонкулов. – Фрунзе, Мектеп, 1983. -224 б.
110. Основы культуры речи [Текст]: хрестоматия / сост. Л. И. Скворцов. – М.: Высш. шк. 1984. – 312 с.
111. **Өмүралиев, Б.** Кыргыз тили: жалпы билим берүүчү мектептин 5-кл. үчүн окуу китеби [Текст] / Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов. – Бишкек: Учкун, 2007. – 192 б.
112. **Өмүралиев, Б.** Кыргыз тилин окутуунун урунттуу маселелери. мугалим. үчүн колдонмо. [Текст]: Б. Өмүралиев – Фрунзе: мектеп, 1986. - 108 б.

113. **Өмүрбаев, С.** Тил табияты [Текст]: адабияттык уктуруу / С. Өмүрбаев. – 2003. – 15-апр.
114. **Павлова, А.Е.** О культуре речи [Текст]:Лекции / А.Е.Павлова. – Горький.: высш.парт.шк., 1974. - 41 с.
115. **Рысбаев, С.К.** Кеп маданиятын өзбек мектептеринде окутуу [Текст] / С.К. Рысбаев, А.А. Акматова. – Ош: Билим, 2002. – 132 б.
116. **Рысбаев, С.К.** Кыргыз тили, адабияты окуу китептеринин мазмунун жана түзүлүшүн өркүндөтүү жолдору: [Текст]:кыргыз тили жана адаб.окуу китеби түзүүчүлөргө жардам. / С. К. Рысбаев. – Бишкек, мектеп, 1992. 80 б.
117. **Рысбаев, С.К.** Окуучунун сүйлөө ишмердиги [Текст] / С. К. Рысбаев, А. А. Акматова. – Бишкек: Jak Print, 2013. – 160 б.
118. **Рысбаев, С.К.** Сөз жөнүндө дастан [Текст]: педагогикалык окуу жайлардын окутуучулары, студенттери, аспиранттары жана орто мектептин мугалимдери үчүн кошумча окуу куралы / С. К. Рысбаев. – Бишкек: Jak Print, 2012. – 160 б.
119. **Рысбаев, С.К.** Тил маданиятыбыздын башаты жазуу эрежелерибизде [Текст] / С. К. Рысбаев // Заман Кыргызстан. – 2004, 16-апр. – 19-б.
120. **Рысбаев, С.К.** Окуу орус тилинде жүргүзүлгөн мектептердин 1-4-класстарында кыргыз тилин окутууда окуучулардын маек кебин өстүрүү жолдору [Текст]: пед. илим. канд. ... дисс.: 13. 00. 01 / С.Рысбаев – Бишкек, 1995.
121. **Саадабаев, А.** Сөз маданиятын өстүрүү [Текст]:лексикалык жумуштар / А. Саадабаев. –Фрунзе: Мектеп, 1967. – 83 б.
122. **Сакиева, С.** Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун теориялык жана практикалык негиздери [Текст]:моногр. / С. Сакиева. – Бишкек: Бийиктик, 2006. -288 б.
123. **Сартбаев, К.К.** Окуучулардын сөзүн өстүрүү. [Текст] / К. К. Сартбаев. – Фрунзе: Мектеп, 1966. 2-китеп.

124. **Сартбаев, К.К.** Стилистиканын милдети жана изилдөө объектисин сабакта пайдалануу [Текст] / К. К. Сартбаев // Эл агартуу. – 1983. – № 4. – 15-б.
125. **Сартбаев, К.К.** Функционалдык стилдер жөнүндө [Текст] / К. К. Сартбаев // Эл агартуу. 1983. – №1.
126. **Стаховский, Н.Н.** Вопросы культуры русской речи [Текст] / Н.Н.Стаховский. – Киев: Рад. шк., 1952. – 141 с.
127. **Султанов, О.** Чарчоонун жүзүнчү ыры [Текст]:Ырлар ж-а поэмалар / О.Султанов. – Фрунзе:Адабият, 1989. 344 б.
128. **Сыдыкбеков, Т.** Кут белгиси – билим. 2-басылышы [Текст] / Т. Сыдыкбеков. – М., 1993. – 5-б.
129. **Сыдыкбеков, Т.** Тил – биримдикке өбөлгө. Тил – маданияттын булагы [Текст] / Т. Сыдыкбеков // Кыргызстан маданияты. – 1986. -20-март. –№ 12.
130. **Сыдыкова, Б.** Өнөрдүн эң баалуусу – сөз өнөрү [Текст] / Б. Сыдыкова // Кут билим – Сабак. – 2004, май. – № 5 (54).
131. **Темирова, Ж.** Окуучулардын оозеки жана жазуу речин өстүрүү боюнча айрым иштер [Текст] / Ж. Темирова. – Фрунзе: Мектеп, 1973. – 43 б.
132. Тил – улуттук маданият. Улуттук байлык. Улуттук мурас! [Текст] / Түз. А. Ишеналиева. – Бишкек: Алтын Принт, 2012. – 129 б.
133. **Тураева, З.Я.** Лингвистика текста [Текст]: Текст: структура и семантика / З.Я.Тураева. – М.: Просвещение, 1986. -127 с.
134. **Турсунов, А.** Адабий тилдин өнүгүшүнө орус тилинин тийгизген таасири өркүндөй берсин [Текст]/А.Турсунов //Эл агартуу,1983.–№2.–9-б.
135. **Усубалиев, Б.** Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. – Бишкек, 1994. – 104-б.
136. **Үмөталиева, Б.** 5-класстын “Кыргыз тили” окуу китебине методикалык көрсөтмө [Текст]: мугалим ү-н / Б.Үмөталиева, Б.Өмүралиев, А. Осмонкулов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 136 б.

137. **Үмөталиева, Б.** Кеп маданияты жана норма. Түрк элдеринин тили жана адабияты [Текст]: илимий макалалар жыйнагы. 3-чыгарылышы / Б. Үмөталиева. – Бишкек, 2006. – 101 б.
138. **Үмөталиева, Б.** Кыргыз тили: 5-класс [Текст]: окуу китеби / Б. Үмөталиева, Б. Өмүралиев, А. Осмонкулов. – Бишкек: Мектеп, 1998. – 224 б.
139. **Үмөталиева, Б.** Кыргыз тилинин тазалыгы үчүн [Текст] / Б. Үмөталиева // Эл агартуу. – 1999. – №9. – 10 б.
140. **Үсөналиев, С.** 5-6-класста кыргыз тилин окутуу [Текст] / С. Үсөналиев. – Фрунзе, 1984.
141. **Үсөналиев, С.** 6-7-класстардын Кыргыз тилинин методикалык колдонмосу [Текст]: мугалимдер ү-н / С. Үсөналиев. – Бишкек: мектеп, 1991. -120 б.
142. **Үсөналиев, С.** Кыргыз тилинин справочниги [Текст]: 5-11-кл. окуучулары үчүн / С. Үсөналиев, С. Иманалиев. – Бишкек, 2000. -202 б.
143. **Үсөналиев, С.** Мектепте кыргыз тилин окутуунун маселелери [Текст] / С. Үсөналиев // Мугалимдер. – 1992. - 20-окт.
144. **Үсөналиев, Т.** Элдик накыл сөздөр – жаш муундардын кеп маданиятын өстүрүүнүн уюткусу [Текст] / Т. Үсөналиев, Ж. Султанова // Эл агартуу. – 2001. – №7/8. -71 б.
145. **Формановская, Н.И.** Речевой этикет и культура общения [Текст] / Н. И. Формановская. – М.: Высш. шк. 1989. -156 с.
146. **Цицерон, М.Т.** Чистота и ясность речи // Античные теория языка и стиля [Текст] / 1936. – С.192,193.
147. **Чолпонбаев, А.К.** Сүйлөө чеберчилиги. Кеп маданияты. [Текст]: окуу-методикалык курал / А. К. Чолпонбаев, Н. К. Календерова. – Бишкек, 2002. 1-бөлүк. – 88 б.
148. **Чыманов, Ж.А.** Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы [Текст] / Ж. А. Чыманов. – Бишкек: Турар, 2009. – 488 б.

149. **Шатманов, С.** Кыргыз тилин окутуунун кээ бир маселелери [Текст] / С. Шатманов. – Фрунзе: 1963.
150. **Эмилев, А. М.** Кептин функционалдык-маанилик түрлөрүн үйрөтүү процессинде окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн методикасы. (6-7-кл) [Текст]: пед. илим. канд. ... дис.: 13.00.02 / А. М. Эмилев. – Бишкек, 1995.
151. **Эшиев, М.** Окуучулардын байланыштуу кебин өстүрүүнүн айрым жолдору [Текст]: 6-7-класстар үчүн / М. Эшиев. – Бишкек, 1995.
152. **Юдахин, К.К.** Кыргызча-орусча сөздүк, киргизско русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. – М.: Просвещение, 1965. – 975 б.
153. **Юнусалиев, Б.М.** Адабий тилибиздин диалектилик базасы жөнүндө [Текст] //Тандалган эмгектер / – Фрунзе, 1985. -342-352 б.
154. **Юнусалиев, Б.М.** Адабий тилибиздин кээ бир (маанилүү) маселелери [Текст] //Тандалган эмгектер / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе, 1985.-328-333 б.
155. **Юнусалиев, Б.М.** Орфографиянын негизги принциптери [Текст]// Тандалган эмгектер / Б. М. Юнусалиев. – Фрунзе, 1985. -368-377 б.
156. **Язовицкий, Е.В.** Говорите правильно [Текст] / Е.В.Язовицкий. – М.: Просвещение, 1964. -271 с.